

Тимоті
Снайдер

Червоний князь

Тимоті Снайдер

Червоний князь

Тимоті Снайдер

ЧЕРВОНИЙ КНЯЗЬ

Червоний Князь

Таємні життя
габсбурзького ерцгерцога

*Ай. К., Т. Г., Б. Е.,
їхнім попередникам
та можливим наступникам*

Зміст

Пролог	6
ЗОЛОТЕ	
<i>Цісарів сон</i>	11
СИНЄ	
<i>Дитинство біля моря</i>	31
ЗЕЛЕНЕ	
<i>Орієнтальна Європа</i>	51
ЧЕРВОНЕ	
<i>Князь при зброї</i>	75
СИРЕ	
<i>Володарі тіней</i>	95
БІЛЕ	
<i>Агент імперіалізму</i>	117
БУЗКОВЕ	
<i>Життєрадісний Париж</i>	145
КОРИЧНЕВЕ	
<i>Аристократичний фашизм</i>	179
ЧОРНЕ	
<i>Проти Гітлера та Сталіна</i>	201
ПОМАРАНЧЕВЕ	
<i>Європейські революції</i>	231
Епілог	259
Слово подяки	263
Родинні дерева	265
Біографічні шкіци	267
Хронологія історії Габсбургів	276
Заввага щодо термінів та мов	279
Примітки	282
Бібліографія	283

Це життя, твоє вічне життя!

Ніцше

Пролог

Колись жила собі в замку прекрасна юна принцеса на ім'я Марія-Кристина, і мала вона звичку читати книжки з кінця до початку. Тоді прийшли нацисти, а за ними – сталіністи. Ця книжка розповідає історію її родини, а тому починається з кінця.

За годину до півночі 18 серпня 1948 року в советській в'язниці в Києві лежало мертве тіло українського полковника. Цей полковник колись був шпигуном у Відні й працював спершу проти Гітлера впродовж Другої світової війни, а згодом – на початках війни Холодної – проти Сталіна. Йому вдалося втекти від Гестапо, але не вдалося втекти від советської контррозвідки. Одного дня український полковник сказав своїм друзям, що йде обідати до ресторану, й у Відні його більше не бачили. Його викрали солдати Червоної армії, літаком привезли до Советського Союзу, а тоді нестямно допитували. Він помер у в'язничній лікарні і був похований у непідписаній могилі.

В українського полковника був старший брат. Він теж був полковником і також чинив опір нацистам. Через свою відвагу він провів війну в німецьких тюрмах і таборах. Після гестапівських катів його тіло залишилося напівпаралізованим, одне з очей втратило здатність бачити. Повертаючись додому після Другої світової війни, він спробував повернути собі родинний маєток. Власність його родини перебувала в Польщі, а сам старший брат був поляком. Захоплений нацистами у 1939 році маєток у 1945 році знову конфіскували комуністи. Знаючи, що родина польського полковника мала німецьке походження, нацисти на допитах хотіли, щоб він визнав, що з расового погляду є німцем. Зробити це він відмовився. Тепер той самий аргумент лунав від нового комуністичного режиму. За своєю расою він німець, а отже, не має прав на землю в Польщі. Відібране нацистами комуністи повертати не збиралися.

Тим часом діти польського полковника зіткнулися з проблемами адаптування до нового комуністичного ладу. У поданні на вступ до медичного інституту його донька мусила вказати соціальний клас своєї родини. Серед передбачених у документі варіантів були: робітничий клас, селянство, інтелігенція – стандартні категорії марксистської бюрократії. Після тривалого зволікання юна панна написала «Габсбург». Вона не збрехала. Абітурієнтка медичної школи була молодію принцесою Марією-Кристиною Габсбург.

Її батько, польський полковник, та її дядько, український полковник, були габсбурзькими принцами, нащадками імператорів, членами найвеличнішої родини Європи.

Народившись наприкінці дев'ятнадцятого століття, її батько Альбрехт та дядько Вільгельм досягли повноліття у світі імперій. На той час їхня родина все ще правила Габсбурзькою монархією – найвеличнішим та найстарішим володінням Європи. Розлегла від гір України на півночі до теплих вод Адріатичного моря на півдні, Габсбурзька монархія включала дюжину європейських народів і мала за собою шість століть неперервної влади. Українського полковника та польського, Вільгельма й Альбрехта, виховано в дусі захисту і збільшення родинної імперії у вік націоналізму. Їм судилося стати польським та українським князями, що зберігатимуть вірність ширшій монархії і коритимуться габсбурзькому імператорові.

Такий королівський націоналізм був винаходом їхнього батька Штефана. Саме він відмовився від традиційного для імперської родини космополітизму й позиціонувався поляком у надії стати регентом або князем Польщі. Альбрехт, його найстарший син, був його вірним спадкоємцем; Вільгельм, наймолодший, був бунтівником, хлопцем, що обрав інший народ. Проте обоє синів прийняли батьків засадничий засновок. На думку батька, націоналізм був неминучим, але занепад імперій таким не був. Створення держави для кожної нації не визволить національні меншини. Натомість, передбачав він, Європа перетвориться на неокочирне скупчення слабких держав, чиє виживання залежатиме від держав сильніших. Штефан вважав, що європейцям буде краще, якщо вони зможуть узгодити свої національні прагнення із вищою лояльністю до імперії – зокрема до Габсбурзької монархії. У недосконалій Європі Габсбурзька монархія була кращим театром для національних драм, аніж будь-яка з альтернатив до неї. Нехай національна політика триває далі, гадав Штефан, у затишних межах толерантної імперії, що мала б вільну пресу і парламент.

Відтак Перша світова війна стала трагедією як для Штефанової гілки родини Габсбургів, так і для самої династії. Впродовж війни вороги Габсбургів – росіяни, британці, французи та американці – використали національні сентименти супроти цісарської родини. На кінець війни Габсбурзька монархія була розчленована і випатрана, а в Європі правила диктував націоналізм. Трагедія поразки 1918 року була найбільш відчутною для Вільгельма, наймолодшого сина, українця. Перед Першою світовою війною українські землі поділено між

Габсбурзькою та Російською імперіями. Так постало національне питання, яке обмислював Вільгельм. Чи можна об'єднати Україну і приєднати її до Габсбурзької монархії? Чи міг би він правити Україною для Габсбургів так само, як його батько хотів правити Польщею? Певний час це здавалося можливим.

Вільгельм став українським Габсбургом. Він вивчив українську мову, під час Першої світової війни командував українськими загонами і тісно поєднав своє життя з обраним народом. Його шанс на славу прийшов, коли 1917 року Большевицька революція знищила Російську імперію, таким чином уможлививши завоювання України. У 1918 році Габсбурзький цісар відправив Вільгельма в українські степи, де той намагався розбудити національну свідомість селянства і допомагав бідним зберегти відібрану в багатих землю. Він став легендою у цілій країні – Габсбург, що говорив українською, ерцгерцог, що любив простий народ, Червоний Князь.

Вільгельмові фон Габсбургу, Червоному Князеві, доводилося одягати уніформу австрійського офіцера, придворні регалії габсбурзького ерцгерцога, простий костюм паризького вигнанця, комір Ордену Золотого Руна, а також – час від часу – сукню. Він умів орудувати шаблею, пістолетом, стерном і палицею для гольфу; з необхідності він знався з жінками, а задля задоволення – з чоловіками. Він говорив італійською – мовою його матері-ерцгерцогині, німецькою – батька-ерцгерцога, англійською – його британських друзів королівської крові, польською – мовою країни, якою хотів правити його батько, та українською – мовою краю, яким хотів правити сам. Він не був безневинним, але безневинні не можуть засновувати нації. Кожна національна революція, як і кожен спалах любовного шалу, чимось зобов'язані своїм попередникам. Кожен батько-засновник знав шалені часи. У питаннях політичної лояльності й сексуальної поведінки Вільгельм виявляв справжню безсоромність. Йому не спадало на думку, що об'єкти його відданості або пожадання може визначати за нього хтось інший. Однак сама ця безоглядність ховає в собі певний етичний засновок. Вона відмовляє державі – хай лише ароматом парфумів у готельній кімнаті в Парижі або ж змазаним чорнилом у фальшивому австрійському паспорті – у праві визначати особу.

Під цим істотним оглядом Вільгельмове ставлення до ідентичності не надто відрізнялося від ставлення його брата Альбрехта. Альбрехт був сім'янином, відданим сином Польщі й слухняним сином батька. У вік тоталітаризму обоє братів, не маючи ані

найменшого уявлення про дії одне одного, повелися значною мірою однаково. Обое знали, що національність можна міняти, але відмовилися міняти її під тиском погроз. На допитах перед гестапівцями Альбрехт заперечував свою німецькість. Хоча його родина багато століть правила німецькими землями, він відкинув нацистську ідею раси, за якою його національну належність мало б визначати його походження. Альбрехт обрав Польщу. Вільгельм на свій величезний ризик провадив шпигунську діяльність проти Советського Союзу – в надії, що західні держави захистять Україну. Впродовж місяців на допитах він у спілкуванні із советською таємною поліцією послуговувався українською мовою. Жоден із братів не вцілів у сутичці з тоталітарними режимами, як не вціліла в цій сутичці і Європа, яку ці брати представляли. Як нацисти, так і совети трактували націю як категорію, що виражає незмінні факти щодо минулого, а не як акт здійснення людської волі в сьогоденні. Оскільки вони правили таким великим обширом Європи з такою жорстокістю, ця ідея раси ще й донині залишається з нами – як примарна рука історії, що не відбулася.

Наші Габсбурги мали про історію жвавіше уявлення. Династії можуть існувати вічно, і важко знайти ту династію, яка не вважала б себе гідною вічності. Сталін правив чверть століття; Гітлер лише одну восьму. Габсбурги правили упродовж сотень років. Штефан та його сини Альбрехт і Вільгельм, діти дев'ятнадцятого століття, не мали жодних підстав вважати, що століття двадцяте стане для їхньої родини останнім. Що таке, зрештою, націоналізм, для родини цісарів Священної Римської імперії, які пережили знищення Священної Римської імперії; для родини католицьких правителів, що пережили Реформацію; для родини династійних консерваторів, що пережили Французьку революцію та Наполеонівські війни? У роки, що передували Першій світовій війні, Габсбурги адаптувалися до сучасних ідей, але адаптувалися радше як мореплавець, що підлаштовує вітрила під несподіваний напрямок вітру. Подорож тривала за дещо зміненим курсом. Коли Штефан і його сини думали про націю, їх не переслідувало ані враження історичної неминучості, ані передчуття, що нації мусять прийти й перемогти, а імперії – здригнутися і впасти. Вони вважали, що вільна Польща і вільна Україна цілком узгоджуються з розширенням габсбурзького правління в Європі. Їхнє відчуття часу було усвідомленням безмежних можливостей, свідомістю життя, що складалося з моментів, сповнених зародкових променів слави. Це було щось подібне на краплину роси в очікуванні вранішнього сонця, яке вивільняє цілий спектр кольорів.

Чи суттєво, що краплина роси зрештою опиняється на чорній підошві солдатського чобота? Наші Габсбурги програли свої війни і не спромоглися звільнити свої нації за свого життя; як і обрані ними нації, їх перемогли нацисти і сталіністи. Однак і ці тоталітарні режими, що судили й засуджували, також минули. Жахиття нацистського та комуністичного правління унеможливають трактування європейської історії у двадцятому столітті як поступу до більшого добра. З цієї ж причини падіння Габсбургів у 1918 році годі оцінити як початок нової ери свободи. Як, отже, маємо говорити про сучасну історію Європи? Можливо, щось підказати нам зможуть ці Габсбурги із їхнім неквапним відчуттям вічності, їхнім сповненням надії та вдячності спогляданням кольору миттєвості. Зрештою, кожна мить минулого повниться тим, що не сталося і, мабуть, ніколи не станеться – як-то Українська монархія чи габсбурзька реставрація. Але містить вона і те, що здавалося неможливим, а виявилось реальним – як об'єднана українська держава або вільна Польща у чимраз більш об'єднаній Європі. І якщо кожна мить минулого справді така, то така й кожна мить сьогодення.

Нині, після довгого екзилу, Марія-Кристина знову живе у замку своєї юности в Польщі. Польська справа її батька перемогла. Здійснилася навіть химерна мрія її дядька про незалежну Україну. Польща приєдналася до Європейського Союзу. Українські демократи, які вимагали вільних виборів у власній країні, несли європейський прапор. Ідея її діда, за якою патріотизм можна узгодити з вищою лояльністю до Європи, видається на диво передбачливою.

У році 2008-му Марія-Кристина сидить у дідовому замку й розповідає історії з кінця до початку. Історії свого дядька, Червоного Князя, вона не знає, або ж не хоче розповідати. Закінчується ця історія смертю у Києві 1948 року. Починається вона раніше, до народження Марії-Кристини, з бунту її дядька Вільгельма проти польських планів її діда, з Вільгельмового вибору України замість Польщі. Або ж іще давніше, з довгого правління цісаря Франца-Йосифа фон Габсбурга над багатонаціональною імперією, що дозволяла як полякам, так і українцям уявляти національне визволення у майбутньому. Франц-Йосиф був на троні, коли 1860 року народився Штефан, і все ще був на троні, коли 1895 року народився Вільгельм. Він правив, коли Штефан вирішив зробити свою родину поляками, і все ще правив, коли Вільгельм обрав Україну. Отож наша історія може брати свій початок сто років тому, у 1908 році, коли Вільгельм почав мріяти про власне національне королівство, а Франц-Йосиф святкував шістдесяту річницю свого імперського правління.

ЗОЛОТЕ Цісарів сон

Жодна європейська династія не правила так довго, як Габсбурги; жоден Габсбург не правив так довго, як цісар Франц-Йосиф. На другий день грудня 1908 року найкращі люди його імперії зібралися у Придворній опері у Відні, щоб відсвяткувати шістдесятирічний ювілей його правління. Шляхта і князі, офіцери та урядовці прийшли привітати чоловіка, який милістю Божою над ними правив. Місце зустрічі, дім музики, було також храмом вічності. Як і інші величні споруди, збудовані у Відні за правління Франца-Йосифа, Придворну оперу зведено в історичному стилі, з натяком на Ренесанс. Однак виходила вона на найпрекрасніший із модерних проспектів Європи. Придворна опера була окрасою Віденського Рингу, колоподібного проспекту, закладеного за правління Франца-Йосифа для того, щоб окреслити границі центру міста. Тоді, як і нині, найубогіші й найбагатші могли сісти в трамвай і безкінечно їздити навколо Рингу, тримаючи в долоні квиток у вічність.

Святкування ювілею цісаря почалося попереднього вечора. Віденці, мешканці Рингу й цілого міста, запалили на своїх вікнах свічки, які випромінювали в темінь слабке золоте сяйво. Цю традицію започаткували у Відні шістдесят років перед тим, коли Франц-Йосиф посів габсбурзький трон у вирі революції та війни, і за роки його довгого правління вона поширилася по цілій імперії. Не лише у Відні, а й у Празі, Кракові, Львові, Трієсті, Зальцбургу, Іннсбруку, Любляні, Мариборі, Брні, Чернівцях, Будапешті, Сараєві та незчисленних інших містах, містечках і селах центральної та східної Європи вірні підданці Габсбургів складали шану й демонстрували свою відданість. Після шістьох десятиліть Франц-Йосиф був єдиним правителем за пам'яті величезної більшості із мільйонів його підданих – німців, поляків, українців, євреїв, чехів, хорватів, словенців, словаків, угорців, румунів. Але у Відні золоті відблиски не були знаком ностальгії. У центрі міста сяйво тисяч тремтливих свічок затінило світло мільйонів електричних жарівок. Тисячами таких жарівок було освітлено всі великі споруди на Рингу. Площі та перехрестя

було прикрашено величезними електричними зорями. Цісарів палац Гофбург був весь у ліхтарях. Побачити це видовище прийшло мільйон осіб.

Другого грудня вранці у Гофбургу, цісарському палаці на Рингу, цісар Франц-Йосиф приймав вітання ерцгерцогів та ерцгерцогинь – були це принци та принцеси крові, спадкоємці (як і сам Франц-Йосиф) габсбурзьких імператорів минулого. Хоча більшість із них мали палаци у Відні, приїхали вони з різних закутків імперії, власних прихистків від придворного життя, різних столиць своїх амбіцій. Ерцгерцог Штефан, до прикладу, мав два палаци на півдні імперії, біля Адриатичного моря, і два замки на півночі, в галицькій долині. Штефан та його дружина Марія-Терезія того ранку привели до Гофбургу, щоб скласти пошану цісареві, шістьох своїх дітей. Їхньому наймолодшому синові Віллі було тринадцять років і, таким чином, він ледь досягав віку, який дозволяв йому брати участь в урочистостях згідно з палацовим церемоніалом. Віллі, який виріс біля синього моря, зненацька оточили золоті знаки влади та довговічності його родини. Цей день був одним із небагатьох, коли Віллі довелося бачити свого батька Штефана у повному церемоніальному мундирі. На шиї в нього був Орден Золотого Руна, ознака найвеличнішого з рицарських товариств. Сам Віллі, схоже, сторонився цієї осяйної величі. Однак він не знехтував нагодою оглянути імперську скарбницю, де зберігалися трони та коштовності, й церемоніймастера відтак згадував як золотого півня.

Увечері цісар та ерцгерцоги знову зустрілися – цього разу перед публікою у Придворній опері. На шосту годину прибули і зайняли свої місця інші гості. Щойно перед сьомою на свій сигнал чекали ерцгерцоги та ерцгерцогині, серед яких були і Штефан із Марією-Терезією та їхні діти. У слухний момент ерцгерцоги та ерцгерцогині розпочали свій парадний вихід у коридорі й разом пройшли до своїх лож. Штефан, Віллі та родина зайняли місця у ложі з лівого боку й чекали стоячи. Лише тоді з'явився сам цісар Франц-Йосиф, чоловік, що прожив сімдесят вісім років і правив шість десятиліть, – сутулий, але міцний, з імпазантними бакенбардами та непроникним виразом обличчя. Він визнав оплески галереї і хвильку постояв. Це було характерно для Франца-Йосифа: він стояв на всіх зустрічах, таким чином не дозволяючи їм затягнутися. Крім цього, він відзначався витривалістю: Франц-Йосиф пережив насильницькі смерті свого брата, дружини і єдиного сина. Він перетривав людей,

перетривав покоління, видавалося, що він може перетривати сам час. Але тепер, рівно о сьомій, він сів на своє місце, чим дозволив сісти всім іншим і розпочати іншу виставу.

Коли завіса піднялася, погляди глядачів прикипіли вже не до сучасного цісаря, а до давнього імператора. Героєм *Цісарєвого сну*, написаної до ювілею п'єси на одну дію, був найперший габсбурзький імператор Рудольф. Авдиторія знала Рудольфа як того Габсбурга, який у тринадцятому столітті зробив зі своєї родини правлячу династію, і нею вона й залишилася. Він був першим Габсбургом, якого інші князі 1273 року обрали Священним Римським імператором. Хоча цей титул не був аж таким упливовим у середньовічній Європі, де більших чи менших суверенних одиниць були сотні, носій його прибирав спадщину покійної Римської імперії, а також провід над цілим християнським світом. Крім цього, саме Рудольф у 1278 році війною відібрав австрійські землі від грізного чеського короля Оттокара. Ці землі стали осердям спадкового володіння, що його Рудольф зрештою передав своїм синам, а ті – всім наступним Габсбургам, аж до самого Франца-Йосифа.

На сцені імператор Рудольф починає вголос непокоїтися долею цих австрійських земель. Удовольнившись завоюваннями, тепер він думає про майбутнє. Що буде із землями, які він залишить у спадок своїм синам? Чи будуть ті гідними спадкоємцями? Чи будуть гідними наступниками подальші Габсбурги? Роль Рудольфа, який у житті був високим, струнким і доволі жорстоким, виконував приземкуватий, повний і зворушливий актор. На сцені це такий собі приемний дядечко, якому хочеться подрімати. Він засинає на троні. З-за його спини виникає дух Майбутнього, який розповідає йому про славу Дому Габсбургів у прийдешніх віках. Під лагідну музику Рудольф просить у Майбутнього, щоб воно було йому поводитирем. Тоді Майбутнє дарує йому п'ять снів-образів, які мають запевнити імператора, що його спадок берегтимуть і захищатимуть.¹

Перший образ оповідає про шлюбний договір, укладений між двома великими королівськими домами. У 1515 році Габсбурги зважилися на цей ризикований крок із Ягайлами – правителями Польщі й чільною родиною Східної Європи. Влаштувавши подвійний шлюб, вони заклали власні коронні землі супроти можливості набути землі Ягайлів. Людовік Ягеллон був королем Польщі, Угорщини та Богемії, коли 1526 року повів свої війська проти Османської імперії у битві при Могачі. Його армію було знищено, а сам він, утікаючи, загинув у річці під своїм конем. Його дружина належала до Габсбургів, тож після

його смерті її брат на підставі шлюбного договору висунув претензії на корону Богемії та Угорщини. Так Богемія та Угорщина стали коронними землями Габсбургів і належали всім наступним габсбурзьким правителям аж до самого Франца-Йосифа. У п'ятнадцятому столітті угорський король Матіас Корвінус писав: «Хай собі інші воюють! Ти, щаслива Австріє, одружуйся. Те, що іншим дає Марс, тобі дарує Венера». Корвінус говорив про набуття Іспанії, коли один із Габсбургів пошлюбив дівчину, що була шостою в черзі на трон, а тоді спостерігав, як одне за одним любісінько собі померли п'ятеро її попередників. Невдовзі така доля спіткала й угорське королівство.

Однак, як пояснює Рудольфові Майбутнє, володіти Угорщиною буде непросто. Між Габсбургами та Османами лютувала війна. У 1683 році Османи навіть ішли на Відень із сотнею тисяч вояків. По габсбурзьких володіннях дзвонили й замовкали церковні дзвони, які посилали сигнал тривоги, – одне за одним турки брали міста. Відень було взято в облогу, а Габсбурги опинилися у пастці. Однак вони отримали допомогу від Польщі, свого північного сусіда й сестри в католицькій вірі. Польський король вирушив на південь зі своєю грізною кавалерією й отаборився на пагорбі над самим містом. За свідченням мусульманського літописця, його рицарі впали на османські табори як потік чорної смоли, що поглинав усе, до чого торкався. Відень було звільнено. У другому образі Майбутнє показує Рудольфові зустріч габсбурзького імператора з польським королем. Османи зазнали поразки, а Габсбурги стали незаперечними правителями Угорщини та центральної Європи.

Після перемоги у війні в Габсбургів розпочалися клопоти з одруженням. Як пояснює Майбутнє, попереду на них чекають кризи спадкоємності. Габсбурги правили над значною частиною Європи та світу як дві гілки однієї родини: з однієї вийшли володарі Іспанії та її далеких колоній, з іншої – Священні Римські імператори і пани центральної Європи. 1700 року іспанська лінія родини вимерла, а центральноєвропейська гілка безуспішно боролася за контроль над Іспанією та її імперією. У цій гілці також не залишалося спадкоємця чоловічої статі, який міг би продовжити рід. Вирішенням цієї проблеми стала Прагматична Санкція, показана у третьому образі Майбутнього. Тут імператор у присутності восьмилітньої ерцгерцогині Марії-Терезії проголосив, що саме вона буде його спадкоємницею. Вона посіла габсбурзькі трони у 1740 році й стала найвідомішою з усіх габсбурзьких правителів. Майбутнє запевняє Рудольфа, що Марія-Терезія правитиме твердою рукою.

Як показує Рудольфові Майбутнє у четвертому образі, імператриця Марія-Терезія довела родинний принцип шлюбного імперіалізму до апогею. Рудольф бачить Марію-Терезію з родиною у 1763 році; вони аплодують юному Моцартові за фортепіано. Присутні шістнадцятеро дітей Марії-Терезії. Згадка про Моцарта слугувала натяком на те, що Габсбурги були цивілізованими правителями й покровителями мистецтва, але головним посланням було те, що Марія-Терезія помножила силу своєї родини в Європі завдяки своїй утробі й своєму розумові. Вона виховала найстаршого сина на правління, а тоді правила разом із ним – а всіх доньок, що змогла, видала заміж за європейських монархів. Найстаршим сином був Йосиф, просвічений абсолютист, який, подібно до своєї матері, прагнув перетворити розкидані землі Габсбурзької монархії на добре керовану державу. Наймолодшою донькою була Марія-Антонія – нині краще znana за її французьким іменем Марія-Антуанетта, негативна героїня Французької революції.

Коли Марія-Терезія віддала свою доньку заміж за французького дофіна, це було типовим прикладом шлюбної дипломатії Габсбургів. Франція була їхнім традиційним ворогом. Хоча Франція, як і Габсбурзька монархія, була католицькою країною, у поході на Відень вона підтримувала мусульман-османів. Один французький дипломат навіть намагався не допустити польського втручання, роздаючи хабарі. Під час релігійних воєн шістнадцятого та сімнадцятого століть Франція підтримувала протестантських князів супроти Габсбургів. Французька династія Бурбонів була головним супротивником Габсбургів за владу на європейському континенті. Під час цього тривалого протистояння французи винайшли сучасну дипломатію з її аксіомою зверхности державних інтересів над будь-якими іншими міркуваннями. На протигагу цій безжальності Габсбурги виставили роздягнену дівчинку. Коли 1773 року чотирнадцятилітня Марія-Антонія розлучилася зі своїм одягом на Рейні, вона символічно перетворилася на французьку принцесу Марію-Антуанетту. Таким чином вона підтвердила легітимність старого ладу, взявши участь у шлюбному договорі між двома його найбільшими династіями.

Через шістнадцять років після того, як Марія-Терезія спробувала вгамувати ворожість Бурбонів, віддавши їм свою доньку, цей королівський дім упав під натиском Французької революції. Скинута з французького престолу Марія-Антуанетта стала звичайною громадянкою, проти якої висувалися звинувачення в державній

зраді і ще гірших речах. До тих людей, яких вона знала й любила, торкнулася гільйотина. В ув'язненні 1792 року її попросили поцілувати губи на відрубаній голові принцеси, яка, за чутками, була її лесбійською коханкою. 1793 року її звинуватили в перешкоджанні революції і сексуальному розбещенні сина. Її стратили на гільйотині на Place de Révolution.²

Коли в дев'яностих роках вісімнадцятого століття Французька революція звелася до терору, а тоді до диктатури, Наполеон Бонапарт і його величезні війська спробували повалити старий лад по цілій Європі. Наполеон приніс із собою нову політику – правління монархів, які претендували на те, щоб бути представниками народів, а не уособленням божественної ієрархії. Коронувавши себе імператором Франції у 1804 році, Наполеон посадив своїх родичів на трони нових королівств, сформованих із земель, що їх він відібрав у Габсбургів та інших супротивників. 1810 року Габсбурги знову вдалися до тактики шлюбів і запропонували доньку свого цісаря Наполеонові за наречену. Цієї домовленості досяг хитрий габсбурзький дипломат Клеменс фон Меттерніх. Молодята побралися і були щасливою парою. Заручившись нейтралітетом Габсбургів, Наполеон 1812 року вирушив на Москву. Приречене на поразку вторгнення в Російську імперію стало катастрофою, що розвернула хід подій. 1813 року Габсбурги приєдналися до переможної антинаполеонівської коаліції, і Наполеон нарешті зазнав поразки.

Французька революція та Наполеонівські війни стали вступом до п'ятого образу, що його Майбутнє показало Рудольфові уві сні: Віденський конгрес 1814–1815 років. Мир у Європі творився в кімнаті на другому поверсі з трьома вікнами, з яких відкривався вид на імперську столицю. У стелі були чотири решітки для шпигунів Меттерніха, а в самій кімнаті – п'ятеро дверей для учасників переговорів. Головними принципами цього миру були верховенство права – для того, щоб члени династій могли правити монархіями; і рівновага сил – щоб жодна держава не змогла підірвати решту континенту. Цей останній образ, що його показує Рудольфові Майбутнє, є картиною надії. Габсбурги вийшли з наполеонівських війн не лише переможною, а й осьовою силою – державою, яка зацікавлена в європейській стабільності і в стабільності якої зацікавлені інші європейські держави. Їхні союзники в остаточній коаліції – британці, росіяни та прусаки – підтримали таке рішення. Франція із реставрованою монархією повернулася до свого попереднього статусу великої європейської держави.

Коли Майбутнє закінчує, у світі все добре. Рудольфові володіння, які постали в результаті його хитрощів та насилля, втрималися й зросли завдяки щасливим шлюбом, жіночій силі й тактовній дипломатії. П'єса завершується тим, що Рудольф схвалює цю м'яку історію його династії, кажучи, що сам утомився від воєн і радий бачити початок миру.

Авторка п'єси, графиня, яка писала на урядове замовлення, оминула питання втраченої слави, наголосивши на мотиві миру. Габсбурги успішно вийшли з Віденського конгресу, підтвердивши свої претензії на старі польські землі на півночі й Адриатичне море на півдні, але – навіть із цими додатками – їхня держава залишалася не більше ніж центральноєвропейською імперією.

Як було відомо аудиторії, цісарі, що посідали трон після Рудольфа і до Франца-Йосифа, висували колись значно ширші претензії і правили значно більшими володіннями. Декілька імператорів називали своїм цілий світ, ба навіть більше. Карл фон Габсбург, над чиею імперією у Старому та Новому світах не заходило сонце, обрав за свій особистий девіз «Plus ultra», себто «Далі й далі». Його син Філіп викарбував собі медальйон із написом «Orbis non sufficit», або ж «Світу замало». Тривалий резонанс мало також знане розшифрування латинських голосних AEIOU, що його запропонував Фрідріх фон Габсбург: латиною п'ятнадцятого століття – «Austria est imperare orbi universo»; німецькою наступних століть – «Alle Erdreich ist Österreich untertan»; або ж універсальною мовою наших часів – «Austria's empire is our universe».

Мабуть, найбільше до серця Францові-Йосифу було інше розшифрування AEIOU: «Austria erit in orbe ultima» – «Австрія переживе всіх», або ж «Австрія перетриває до кінця світу». Цей девіз був улюбленим у батька Франца-Йосифа, і його ж згадував син, названий Рудольфом на честь першого габсбурзького імператора. Двадцять років перед тим, у 1888 році, кронпринц Рудольф завзято критикував батька за те, що той відмовився від слави імперського минулого на користь сірої долі другорядної європейської держави. Як стверджував Рудольф, традиційні візії безмежної амбіційності нелегко примирити з історією, яка закінчується дипломатичним компромісом. Це невдоволення стало однією з причин того, що сучасний Рудольф, син і наступник Франца-Йосифа, застрелився 1889 року.³

Можливо, Франц-Йосиф зміг прийняти відмову від слави. Як це не парадоксально, саме в цьому, напевно, й полягає головна передумова його величі. Хай там як, та Франц-Йосиф мусив заважити у п'єсі й іще дещо. Цей твір написано було на його честь. Однак жоден із образів сну не стосувався шістьох десятиліть його правління. Справді, дія *Цісаревого сну* закінчується 1815 роком, за п'ятнадцять років до його народження. Самого Франца-Йосифа вирізали з остаточної редакції п'єси разом з усіма подіями та досягненнями його довгого життя.

Франц-Йосиф народився з початком віку націоналізму – 1830 року, коли в Парижі почалася революція проти відновленої монархії, а польські бунтівники заледве не вирвалися з-під влади Російської імперії. Розширивши свої володіння внаслідок Віденського конгресу, Габсбурги зіткнулися з італійським, німецьким, польським і південнослов'янським (або ж югославським) національними питаннями.

Ці національні питання були прощальним подарунком від Наполеона. Саме він називав себе королем Італії. Він розвалив Священну Римську імперію та десятки дрібних німецьких держав, таким чином підготувавши шлях до об'єднання Німеччини. Він створив королівство Іллірію – ця назва мала позначати землі південних слов'ян, народів, які згодом будуть знані як серби, хорвати і словенці. Він частково (у вигляді Герцогства Варшавського) відновив Польщу, що її стерли з мапи імперські поділи кінця вісімнадцятого століття. Знищивши ці наполеонівські одиниці, Габсбурги та їхні союзники трактували націоналізм як революційну ідею, яку слід викоринити по цілій Європі. Меттерніх, тепер уже канцлер, наказав своїй поліції заарештовувати конспіраторів, а своїм цензорам – вирізати підозрілі уривки з газет та книжок. Габсбурзька монархія часів юности Франца-Йосифа була поліційною державою.⁴

Доки у тридцятих і сорокових роках дев'ятого століття Франца-Йосифа виховували на правління консервативною імперією, патріоти змалювали іншу, розмитішу карту майбутньої Європи, на якій через чорні кордони імперій сочився місцевий колорит. У лютому 1848 року в Парижі почалася ще одна революція. У межах габсбурзьких володінь нації з гордою історією та великими шляхетськими класами – німці, поляки, італійці та угорці – скористалися нагодою перешкодити Габсбургам через протести й повстання. Традиційні шляхетські вимоги ширшої автономії вони зодягли в нові риторичні шати національної свободи для народу. Канцлер Меттерніх мусив тікати з Відня у возі з білизною.

Франц-Йосиф посів свій трон у тендітному віці: йому було вісімнадцять років. Щоб зрівноважити бунтівні шляхетські нації, він звернувся по допомогу до інших – румунів, хорватів, українців та чехів. Одні нації бунтували проти свого цісаря, інші залишалися йому вірними, але в кожному разі про своє існування ствердили всі. Таким чином, поки поразок на полі бою зазнавали бунтарі, принцип націоналізму зміцнів і поширився на всіх. Понад те, новий цісар розпочав тиху соціальну революцію. Щоб заручитися підтримкою селянських націй, він звільнив селянство від традиційних обов'язків перед землевласниками. Тепер діти й онуки селян могли вирости заможними фермерами або навіть міщанами. Народи без історичної шляхти могли в перспективі усвідомити себе як нації, що заслуговують на права.

У 1848 році патріотичні ідеї мали величезний відголос, але водночас виявили свої практичні суперечності. Усі нації, спроможні боротися проти свого цісаря в ім'я національного визволення, прагнули гнобити інші нації: угорці – словаків, поляки – українців, італійці – хорватів тощо. У такій ситуації Франц-Йосиф міг пливати поміж різними ворожнечами і скласти курс, що повернув би його до найвищої влади. Угорці – нація, що спромоглася зібрати найбільшу армію, – зрештою зазнали поразки від рук солдатів та офіцерів, які залишилися лояльними своїй імперії (хоча Францові-Йосифу таки довелося піти на приниження й покликати на допомогу військо сусідньої Російської імперії). Національні питання могли порушувати письменники, форсувати їх могли бунтівники, але без монархів і генералів відповідей на них знайти було годі.

Революції 1848 року, що їх згадують як Весну народів, стали для королів та імператорів наукою. Після 1848 року монархи усвідомили ризики та нагоди, що їх несе націоналізм, і розпочали між собою нове суперництво. Нації не спромоглися вибрати собі володарів, а отже, тепер володарі виберуть собі нації. Головною винагородою в цьому змаганні була Німеччина – три десятки держав, які разом творили найбагатшу та найпотужнішу країну в Європі. У п'ятдесятих роках дев'ятнадцятого століття Франц-Йосиф спробував і не спромігся об'єднати всі німецькі держави під своїм скіпетром, попрохавши нижчих правителів про покору.

Німеччину об'єднали без Габсбургів. Спосіб поєднати династичне правління з німецьким націоналізмом знайшла Прусія, колишня держава-васал Габсбургів. Прусія була великою німецькою монархією із столицею в Берліні під правлінням династії Гогенцоллернів. Ця, колись залежна від Габсбургів, династія перетворилася

на їхню супротивницю. Коли Габсбургам знадобилися голоси, аби залишитися династією Священних Римських імператорів, Гогенцоллерни отримали послуги. Коли Габсбургам знадобилася допомога у війні за іспанську спадщину, вони погодилися надати Гогенцоллернам королівський титул. Найвеличніший правитель династії Гогенцоллернів, Фрідріх-Вільгельм, встановив два стовпи державної влади: фінанси та військо. 1683 року, коли Габсбурги переплавляли священні предмети на золото, потрібне їм для оборони своєї столиці від османської облоги, Прусія впроваджувала систему оподаткування. 1740 року Прусія поставила під сумнів справедливість Прагматичної Санкції, заперечила право Марії-Терезії на правління і напала на Габсбурзьку монархію, зрештою, захопивши більшу частину багатї Силезії. Тепер Гогенцоллерни були не лише королівським домом, а й великою державою, яка завдала Габсбургам поразки на полі бою.⁵

У 1866 році Прусія короля Вільгельма I напала на Габсбурзьку монархію Франца-Йосифа. У битві під Садовою чисельно менші пруські сили здобули вирішальну перемогу завдяки кращому озброєнню та кращій організації. Війська могли б відтискати супротивників аж до Відня, але пруський канцлер Отто фон Бісмарк не мав наміру знищувати Габсбургів. Їхня монархія потрібна була йому як бар'єр проти Росії та Османської імперії, поки сам він займався об'єднанням решти німецьких земель у національну монархію. Ця справа завершилася успіхом після того, як Бісмарк у 1870 році спровокував війну проти Франції і переміг. Війна привела під його прапори численні дрібні німецькі держави, а перемога перетворила Прусію на найбільшу військову потугу в Європі. Німецьке об'єднання проголошене у Дзеркальній Залі Версалю в січні 1871 року. Великий пруський генерал якось сказав, що безпеку трону забезпечує поезія. Фрідріх Шіллер, найвеличніший із німецьких поетів, вважав, що Німеччина стане нацією, коли отримає національний театр. Як виявилось, національним театром стала війна за кордоном. Перо могутніше, коли його супроводжує меч.

Поразка 1866 року і виключення династії з німецького об'єднання мали глибокий вплив на наступне покоління родини Габсбургів. Ерцгерцог Штефан, який народився 1860 року, був дитям Бісмаркового віку національного об'єднання. У війні 1866 року пруська армія швидко пройшла через його рідну Моравію, де й було підписано мир. Упродовж 1870-х років, коли Штефан здобував освіту в Моравії, ця провінція сусідила з Німеччиною, яка викликала заздрість своєю могутністю. Видавалося, що об'єднання Німеччини

назавжди витіснило Габсбургів на захисні позиції. Відтепер їм залишалося або опиратися німцям у ролі слабого супротивника, або ж приєднатися до них у ролі слабого союзника. Покоління Франца-Йосифа розуміло, що світове панування йому недосяжне, але до 1866 року ще могло мріяти про Європу й Німеччину. Штефанове покоління стало першим поколінням ерцгерцогів, що зросли в монархії, яка вже не була великою державою в Європі і більше не претендувала навіть на те, щоб правити Німеччиною.

Навіть шлюб, це традиційне знаряддя Габсбурзької експансії, тепер лише нагадував про поразки. 1866 року, коли Штефан одружився з габсбурзькою ерцгерцогинею, яка водночас була Тосканською принцесою, він поєднав свою долю з сиротою ще одного національного об'єднання – цього разу італійського. Коли на дитинство Штефана вирішальний вплив мала нова Бісмаркова Німеччина, дитинство його нареченої Марії-Терезії визначав національний імперіалізм французів в Італії. Французький імператор Наполеон III розбурхав полум'я італійського націоналізму й уклав союз із П'ємонтсько-Сардинським королівством заради того, щоб відвоювати північну Італію у Габсбургів. У 1859 році Франція та П'ємонт здобули перемогу над Австрією в битві під Сольферино. Ця перемога поклала початок каскадові, що його італійці називають «відродженням» – постанню об'єднаної Італії з множини дрібніших держав півострова. Творячи власну державу, італійці їхали на полах німецького плаща. 1866 року, коли Прусія завдала поразки габсбурзьким силам у Штефановій рідній Моравії, Габсбурги втратили також і Венецію. Її вони віддали французам в обмін на нейтралітет – і зараз же побачили, як Франція відступила її Італії.

Італія перетворювалася на об'єднану національну монархію. На хвилі перемоги італійські патріоти поставили собі за мету виведення чужої влади зі своєї країни – а це стосувалося і французів. 1870 року, коли Прусія напала на Францію, французьким військам довелося відступити від Риму задля оборони своєї батьківщини. Пруське військо дійшло аж до Парижа. Водночас із тим, як Берлін став столицею об'єднаної Німеччини, Рим став столицею об'єднаної Італії. Франція та Габсбурги, історичні суперники за володіння Європою, обоє зазнали приниження, а нова Німеччина не мала собі рівних на цілому континенті. Обидва діди ерцгерцогині Марії-Терезії правили італійськими володіннями; утворення об'єднаного італійського королівства залишило по собі дві лінії спадкоємності, які вели в нікуди. Відтак шлюб Марії-Терезії зі Штефаном був втечею з Італії, у якій Габсбургам більше не доведеться правити.

Сон мусив завершуватися 1815-м роком, щоб не перетворитися на кошмари націоналізму. Франц-Йосиф народився в поліційній державі, яка прагнула втримати те, що мала. Свій трон він посів у часи революції. Його правління бачило не мир, а поразку, не стабільність, а втрати, не світову владу, а їдкий партикуляризм. Здавалося, що кожен монарх опанував націоналізм і знайшов для себе славне місце в модерній Європі, створивши національну монархію, – за винятком Франца-Йосифа. Ці історії не вельми пасували для снів.

У п'єсі шість десятиліть правління Франца-Йосифа довелося показати в інший спосіб. Під кінець *Цісаревого сну* Рудольф висловлює своє задоволення образами й питає про решту оповіді. Він зручно пропонує нове розуміння слави, що не потребує територіального зростання, а отже, може зберегти пам'ять Франца-Йосифа як найвеличнішого з Габсбургів. У своїй промові до цісаря, звернувши на нього погляд і простягнувши руки, Рудольф цитує Новий Заповіт і називає найвищою з чеснот та досягнень любов. Майбутнє погоджується з ним, стверджуючи, що Рудольфа і Франца-Йосифа, як і всіх Габсбургів, любили всі їхні народи.⁶

Тоді з'являється сама Любов – її на сцені зображає жінка, яка виходить на центр сцени і стає між Майбутнім та Рудольфом. Їй належить останнє слово щодо імператора та його народів. Перелетівши через гори й долини, через ріки й моря, Любов каже, що бачила скромних підданців Франца-Йосифа в буденному житті. Вона запевняє, що всі вони люблять свого цісаря. Останні слова вистави належать Любові, яка промовляє від імені всіх народів монархії. На цю мить аудиторії цілком зрозуміло, що йдеться вже не про Рудольфа, а про цісаря Франца-Йосифа. Коли опустилася завіса, оплески линули саме до нього. Любов об'єднала минуле з сьогоднішнім завдяки своєму напозір невинному мотиву й довела історію Габсбургів до завершення на ноті, якою можна було пишатися.⁷

Не можна сказати, щоб ця нота була фальшивою. Габсбурги справді любили свої народи, принаймні тією мірою, якою ці народи означали коронні землі, владу й багатство. Століттями Габсбурги послуговувалися мовами та приймали звичаї, що найкраще підтримували їхнє правління. Їхня любов була космополітичною, неперебірливою, егоїстичною, нерозсудливою, а отже, в якомусь сенсі досконалою. Їх заледве можна було б співвіднести з якоюсь конкретною етнічною належністю. Як усвідомлював юний Віллі, «з етнічного погляду моя родина була дуже змішаною». Тією мірою, що в Габсбургів була певна успадкована національність – національність їхньої родини. Сучасний націоналізм діє через родинні

метафори й стверджує, що люди є братами і сестрами, яких об'єднає своя батьківщина. Яка користь була Габсбургам із таких метафор, коли їхня родина фактично правила століття за століттям і покоління за поколінням; коли в двадцятому столітті мільйони підданців убачали в своєму цісареві батька чи діда? Їхня батьківщина була там, де ходили їхні батьки – по цілій Європі; або ж там, де їхні батьки плавали – по цілому світу. Націоналізмові їхніх підданців можна було потурати, його можна було терпіти, а колись, може, навіть вдалося б його опанувати.⁸

Тема любови дозволяла зробити перехід від однієї ери габсбурзької історії до іншої. Століттями любов Габсбургів означала шлюби із землями. У дев'ятнадцятому столітті йшлося вже не про любов між габсбурзькими принцесами на виданні та чужими володарями, а про любов між численними народами габсбурзької імперії та їхнім правителем Францом-Йосифом. Любов уже не могла поширювати імперію, але, можливо, ще могла її втримувати. Починаючи з 1848 року, історія правління Франца-Йосифа була історією зростання націоналізму серед його народів; чільним питанням його правління було питання про те, чи можна націоналізм узгодити з вищою лояльністю до його особи і трону. Саме через те, що габсбурзька монархія з десятками народів, які її населяли, не могла стати національною державою, Франц-Йосиф та його уряди шукали й знаходили способи керувати національними відмінностями у час великого національного об'єднання. Останні п'ятдесят років були часом національних компромісів.

Після бойових поразок у війнах з Італією та Прусією Франц-Йосиф і його міністри мусили вести торг зі слабких позицій. Відтак вони робили поступки то одній нації, то іншій. Після італійського шоку 1859 року, в 1860 році цісар Франц-Йосиф оприлюднив Жовтневий Диплом. Цей документ був своєрідною конституцією, що надавала певну владу провінційним зібранням габсбурзьких коронних земель і таким чином умиряла традиційні шляхетські правлячі класи давніших націй. Диплом означав, що владу цісаря, загалом абсолютну, на практиці можна було узгодити з регіональними джерелами влади. Після пруської катастрофи 1866 року Франц-Йосиф досяг порозуміння з найбільшою та найпроблематичнішою зі шляхетських націй – угорцями. Угорське повстання 1848 року за своєю вагою залишало всі інші повстання позаду. За умовами Компромісу 1867 року угорська шляхта отримувала контроль над половиною імперії.⁹

Після 1867 року Габсбурзька монархія була знана як Австро-Угорщина, а історія її націй розділилася. Угорщина здійснювала політику централізації, яка мала зберегти владу і багатство в руках угорської шляхти. В іншій половині імперії, що не мала назви, але яку звично називають «Австрією», перемогли інші принципи. Австрійська частина імперії була дивним утворенням, що обіймало Угорщину з північного сходу на південний захід, подібно до пишнотілої жінки, яка сидить на камені. Серед її коронних земель були такі протилежності як польська Галичина на північному сході, населена поляками, українцями і євреями, та Істрія з Далмацією на південному заході, які колись належали Венеції, а населяли їх хорвати, словенці та італійці. Між ними лежали старі габсбурзькі коронні землі, провінції, де переважали німці та чехи. Євреї були всюди, але особливо багато їх було в Галичині та у Відні. Правду кажучи, представників усіх націй можна було знайти майже по цілій імперії. Поширеними були асиміляція і двомовність. Великий прошарок імперських службовців та військових офіцерів бачив себе людьми понад та за межами національної належності, чиє покликання полягало у вірному служінні правлячій династії.

Національній політиці Франца-Йосифа, хоч вона й не пасувала до образів сну, не можна було заперечити певної величч. Франц-Йосиф очолив великий та небачений раніше експеримент, метою якого було знайти відповідь на питання: чи може багатонаціональна імперія перетривати у Європі, де правила встановлюють нації; і якщо так, то на яких принципах ґрунтуватиметься її існування? Перший принцип полягав у компромісі з історичними націями, націями з великими шляхетськими класами, які традиційно претендували на право самоврядування. Невдовзі після того, як Габсбурги надали суверенітет над угорськими землями угорській шляхті, адміністративний контроль над Галичиною вони передали шляхті польській. Другий принцип передбачав підтримку селянських суспільств заради зрівноваження тих-таки шляхетських націй. 1848 року Франц-Йосиф скасував рештки кріпацтва. 1867 року він проголосив конституційний закон, який формально урівняв у правах усі нації. Починаючи з 1879 року, міністри Франца-Йосифа поступово поширювали рівне виборче право на всіх дорослих чоловіків, і врешті досягли загального виборчого права на виборах 1907 року. Нижня палата парламенту представляла відтоді населення монархії, а не її шляхту.

Третій принцип полягав у постійних торгах із чехами. Чехи заселяли Богемію та Моравію, центр монархії; їхні землі були найбагатшими і платили найбільші податки. Важливість чехів полягала в тому, ким вони були й де мешкали, але також і в тому, що вони символізували. Чехи були слов'янським народом, а отже, вказували на майбутнє монархії. Втративши доступ до Німеччини та Італії, Габсбургам судилося правити імперією, населення якої було переважно слов'янським (чеським, польським, українським, словенським, хорватським чи сербським). Німецького населення залишалася приблизно чверть, стільки ж було угорського. Габсбургам треба було дбати про збереження лояльності своїх слов'янських підданців, а це означало вдовільнення амбітного чеського національного руху. Якщо ж незадоволеними залишалися окремі слов'янські нації, то існував ризик їхнього об'єднання проти династії Габсбургів, що її можна було б змалювати як німецьку і деспотичну. До того ж слов'яни могли постановити вступити в союз зі слов'янськими державами за межами габсбурзьких володінь – Російською імперією або Сербією. 1905 року в рідній для Стефана Моравії німців і чехів розділено як політичні групи, яким надано право окремих виборів для дорослих та окремих шкіл для дітей.¹⁰

Початок двадцятого століття був епохою національного відродження. Поети й історики творили національні історії, які мали притягти маси до спільного колективного руху. Національні драми завжди складалися з трьох дій: давнього золотого віку, що йому поклато край вороже вторгнення; затемненого чужою тиранією сьогодення та майбутнього, позначеного визволенням. Поки письменники прями з соломи селянських націй золото забутої слави, Габсбурги, які й собі були старими алхіміками, спостерігали за ними з фаховим інтересом. Габсбурги прагнули, щоб середня, позначена гнобленням, дія кожної національної драми знаходила свій вияв у місцевих термінах: щоб чехи, наприклад, обмежилися своїми претензіями до місцевих німців, замість того, щоб бачити в Габсбургах гноблячу німецьку династію; або щоб українці вважали себе приниженими жертвами польської шляхти в Галичині, а не Габсбургів, які дали полякам владу. Поки історію оповідали таким чином, габсбурзька монархія могла фігурувати в ролі європейської сцени, на якій розігрується національна драма, а не в ролі актора, якому настав час зі сцени зійти.

Укладаючи компроміси зі шляхетськими націями, Габсбурги сподівалися вдовольнити їх, перш ніж ті почнуть вимагати повної національної незалежності. Надаючи підтримку селянським націям, Габсбурги сподівалися причарувати маси в момент їхнього вступу в політику. Ці селянські суспільства, вважали вони, перенесуть традиційну звичку лояльності щодо імперії у вік демократичної політики. Диспути могли лунати в коронних землях, там само могли укладатися й компроміси, а роль арбітра відігравав би Відень. Таким чином Габсбурги зберегли б центральну позицію, де урівноважували б селянські народи шляхетськими націями; здобували лояльність як тих, так і тих; і скеровували б їхні скарги одне на одного, а не на Відень.

Попри ці підлаштування до модерної політики націоналізму, Франц-Йосиф залишався (за його власним зізнанням Теодорові Рузвелту) останнім монархом старої школи. Прихильний життєписець Франца-Йосифа зазначав, що сила його крилася саме в цілковитому незнанні ідей свого часу. Цісар відмовлявся користуватися телефоном чи ліфтом. Навіть коли вночі йому допікала хвороба, він не погоджувався прийняти свого лікаря, доки той не був належним чином одягнений у формальний сюртук. Він залишався абсолютним правителем, який обґрунтовував свою владу милістю Божою. Конституційне право, голосування для всіх осіб чоловічої статі, навіть сам парламент були дарами від правителя своїм підданцям – дарами, що їх можна було подарувати й відняти. Монарх постановив правити у згоді з конституційним законодавством, що його він надав, і в згоді з законами, що їх приймав парламент. Франц-Йосиф вирішив підтримати поступове поширення права голосу, вважаючи, що це зміцнить його справжню владу. Його девізом було «Viribus unitis», тобто «Об'єднаними силами».

Попри їхню справжність, успіхи правління Франца-Йосифа були надміру буденними, як для образів сну. Отже, в останній дії вистави Рудольф звернувся до Франца-Йосифа, сховавши пропущене століття за силою гри, а наприкінці тримати сцену вийшла Любов, яка скерувала увагу аудиторії на їхнього монарха. Усі, звісно, знали, що складні домовленості, які панували в імперії, були наслідком компромісу між супротивними силами. Старі нації отримали регіональні парламенти, нові – право голосу в імперському. Старі нації постачали Францові-Йосифу міністрів, а депутати з нових націй писали прогресивні закони. Старі нації отримали близькість до цісаря, нові – школи

для наступного покоління. Кожен із цих компромісів неминуче розв'язував одну кризу і започатковував інші, які можна було розв'язувати в законодавчих та політичних рамцях монархії. Така незручна, але прийнятна дійсність лестила як націоналістам, які мали свої миті поміркованого успіху, так і цісареві, який мав свої десятиліття при владі. Дійсність ця тривала довго і могла тривати ще довше.¹¹

Ерцгерцог Штефан аплодував зі своєї ложі, хоча йому було неспокійно. Він усвідомлював, що любов означала національні компроміси, і підтримував як любов, так і компроміси. Однак він побоювався, що вік національних компромісів добігає кінця. Він знав, що габсбурзька сцена, на якій різні нації могли показувати характер, висловлювати свої претензії та вирішувати свої суперечки, мала темний вихід.

Національні компроміси непогано спрацьовували у володіннях самих Габсбургів, але не могли спинити національні претензії з-поза меж монархії. На північних та західних кордонах націоналізм вигнав Габсбургів із Німеччини та Італії; на сході й півдні поставали інші загрози. Об'єднання Німеччини та Італії завершилися, але не завершилися два інші – польське та югославське. Штефана як власника маєтку на Балканах найбільше непокоїла Сербія, південна сусідка Габсбургів, де правила династія, яка їх ненавиділа й прагнула отримати їхні землі. Між Габсбурзькою монархією і Сербією лежали спірні провінції Боснії та Герцеговини, що їх Габсбурги захопили лише декілька тижнів перед тим, у жовтні 1908 року. Тепер, у грудні 1908 року, газети переповнювали чутки про війну. Серед відвідувачів Придворної опери того вечора був голова генерального штабу Габсбургів, який хотів розпочати превентивну війну проти Сербії.¹²

Коли стихли оплески після показу *Цісаревого сну*, до Франца-Йосифа дійшли погані звістки. Відень купав його в золотому світлі, опера – у хвалі його народів та вічності. Однак не в усіх частинах імперії його ювілей відзначали так само мирно. У Празі, де ту ж виставу грали в той же час, чехи протестували та бунтували. Габсбурзькі чорно-золоті прапори, урочисто вивішені з приводу свята, зірвано й осквернено. Де-не-де їх палили, так само як у Сербії. Деякі чехи навіть вирішили перейнятися справою Сербії як власною. Висловлюючи протест проти анексування Боснії та Герцоговини, вони вигукували: «Нехай живе Сербія!»¹³

У Франца-Йосифа було небагато часу, щоб зважити питання. У Празі проголошено надзвичайний стан. У Відні, в придворній опері, знову піднялася завіса й розпочалася ще одна вистава. У легкій балетній п'єсі «З Батьківщини» танцівники та співаки в національних строях ішли сценою, проголошуючи любов кожної нації до імператора. На кінець вистави вони величезним хором стали обличчям до цісаря і проголосили свою спільну вірність. Штефан дивився на танцюристів зі свого місця в ложі. Він бачив, як дюжину націй монархії представляли народні костюми. Сам він носив комір Ордену Золотого Руна, відзнаку габсбурзького принца, але добре знав, що костюми можна міняти. Штефан волів менш передбачувані перетворення. У власному замку в Галичині він полюбляв улаштовувати костюмовані бали, на яких сам неодмінно з'являвся комічно переодягненим – як і личить мудрому штукареві.

Штефан розумів мрію цісаря: імперія народів, які зберігають відданість своєму правителю, незважаючи на націоналізм. Він мав і власну мрію. Націоналізм був неминучим, як неминучим було й національне об'єднання, але вони не конче мусили послабити Габсбургів. Німецький та італійський націоналізми повернулися проти Габсбургів, залишалися Польща та Югославія. Їхні національні прагнення обмежив Віденський конгрес і не згадували образи сну, та в житті ці питання поставили кулі й багнети. Франц-Йосиф з'ясував, що ключем до тривкості був компроміс, але дотепер жоден Габсбург не знайшов гарячих кольорів національного завзяття на прохолодній палітрі нерухомих образів сну і не спромігся примирити різкі маршеві мелодії національного визволення з лагідною гармонією традиційної імперії.

На думку Штефана, Польща залишалася останньою і найбільшою надією. Штефан вважав, що йому вдалося знайти спосіб примирити національний компроміс з імперською славою. Національний компроміс він укладе в самому собі, жертвуючи себе польській справі. Він не чекатиме на поклоніння підданого народу, а сам стане частиною цього народу. Він відмовиться від габсбурзької держави на користь грубої дійсності національної політики, покине столицю після свята й повернеться до коронної землі Галичини як габсбурзький ерцгерцог, але також як польський князь. Він вивчив польську мову, а також студіював польське мистецтво та історію. Свій замок він перебудував у польському стилі, а для своїх дітей найняв польських настав-

ників. Троє його доньок приймали у себе нащадків польської аристократії. Нехай війни на Балканах ведуть інші; Штефан волів бачити, як його діти одружуються. Він заснує королівську родину для нації, яка ще не знала, що їй потрібна королівська родина.

Польща була уявним королівством, а Штефан мав добре розвинену уяву. Крім цього, він мав за собою ціле життя досвіду. Дитиною в Моравії він бачив, як прусаки завдали принизливої поразки Габсбургам і побудували свою Німеччину. Юнаком він одружився з принцесою-втікачкою з руїн габсбурзької влади на італійському півострові. Свою принцесу він привів у палац над Адріатичним морем, з якого вони бачили відродження Сербії та загрозу об'єднання Югославії. Наступною мала бути Польща. Коли прийде її черга, Штефан буде готовим, як і його родина.

Добре розвиненою уявою вирізнявся і Віллі, наймолодший син. Зі всіх дітей саме він успадкував Штефанову фантазію. Віллі був уже достатньо дорослим, щоб зрозуміти батькові плани, достатньо дорослим, щоб імітувати, і майже достатньо дорослим, щоб бунтувати. Його бунт почнеться в Галичині у холодному замку далеко на півночі Габсбурзької монархії, де він вирішить віддати свою любов народові, яким його батько знехтував, – українцям. Однак початків української мрії Вільгельма, так само, як і витоків польської мрії Штефана, слід шукати на півдні імперії, біля теплих вод Адріатичного моря. Саме тут картини сну почали сяяти й переливатися, наче золоте сонячне проміння на хвилях.

Примітки до розділу «ЗОЛОТЕ: ЦІСАРІВ СОН»

¹ Ідеться про п'єсу *Des Kaisers Traum. Festspiel in einem Aufzuge von Christiane Gräfin Thun-Salm. Musik von Anton Rückauf*, Відень, 1908. Вступ до Рингу, див.: Schorske, *Fin-de-Siecle Vienna*, 24–115. Деталі щодо подій дня, див.: Василь Вишиваний (Вільгельм фон Габсбург), «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/2; *Wiener Abendpost* від 3 грудня 1908 р., 1–6; *Wiener Bilder*, 9 грудня 1908 р., 21; Thun-Salm und Hoffmansthal, *Briefwechsel*, 187, 238. Інші описи вечора, див.: Mayer, *Persistence of the Old Regime*, 142–143; та Unowsky, *Pomp and Politics*, 87–89. Щодо інших святкувань 1908 року, див.: Grossegger, *Der Kaiser-Huldigungs-Festzug*; а також Beller, «Kraus's Firework».

² Деталь щодо голови принцеси де Ламбаль, а також цю інтерпретацію подій запозичено у Blanning, *Pursuit of Glory*, 619–670.

³ Щодо символізму Габсбургів, див.: Wheatcroft, *Habsburgs*. Як розвідка універсального дискурсу Габсбургів, неперевершеною працею, мабуть, залишиться: Evans, *Rudolf II and His World*. Щодо Рудольфового памфлету: Hamann, *Kronprinz Rudolf*, 341.

⁴ Щодо цензорів та націй, див.: Zacek, «Metternich's Censors»; а також Killeen, «Karel Navlíček». Гумористичну коректуру надає Rak, *Byvalí Čechové*.

⁵ Ці деталі черпаю з: Clark, *Iron Kingdom*, за винятком переплавлення золота 1683 року, про яке йдеться у Stoye, *Siege of Vienna*.

⁶ Деталі акторської гри, див.: Sonnenthal, *Adolf von Sonnenthals Briefwechsel*, 229. Див.: 1 Коринтян 13:13: «Nun aber bleibt Glaube, Hoffnung, Liebe, diese drei; die größte aber von diesen ist die Liebe». Майбутнє у п'єсі: «Das ist das Größte, und ich nenn's: die Liebe».

⁷ *Wiener Abendpost*, 3 грудня 1908, 3.

⁸ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1.

⁹ За умовами Компромісу, Австрія та Угорщина і далі мали спільне військо, міністерство закордонних справ і бюджет, але уряд Угорщини відтепер сам формував свою внутрішню політику. Починаючи від 1867 року, Франца-Йосифа належало називати «Цісарем і Королем» або «Цісарє-Королем» Австрії (імперії) та Угорщини (королівства), його володіння – Австро-Угорщиною; установи його монархії поділялися на цісарські, королівські, або ж цісарсько-королівські, залежно від ситуації. Див. заввагу щодо термінів та мов.

¹⁰ Див.: Cohen, *Politics of Ethnic Survival*; King, *Budweisers into Czechs and Germans*; Kořalka, *Češi v Habsburžké rize a v Evropě*.

¹¹ У своїй праці *Habsburg Monarchy* А. Дж. П. Тейлор (А. J. P. Taylor) намагався довести, що Габсбурзька монархія була приречена без огляду на Першу світову війну. Моя розвідка заперечує таку думку. Зливу цитат, що схиляють до незгоди з Тейлоровими висновками, можна знайти у Ремак, «The Healthy Invalid».

¹² Штефан до Франца-Фердинанда, 5 чи 6 листопада 1908 р.; Штефан до Франца-Фердинанда, 6 чи 7 листопада, 1908 р., АРК-ОЗ DDŽ 84. Присутність Конрада згадується у *Wiener Abendpost*, 3 грудня 1908, 3.

¹³ *Volksblatt*, 6 грудня 1908, 3; *Die Neue Zeitung*, 3 грудня 1908, 1; Wingfield, *Flag Wars and Stone Saints*, 129; Unowsky, *Pomp and Politics*, 181.

СИНЄ

Дитинство біля моря

Був грудень 1908 року, Штефан фон Габсбург сидів у ложі Придворної опери й дивився *Цісарів сон*. На ньому був комір Ордену Золотого Руна. На сцені Майбутнє кликало імператора Рудольфа в подорож через століття, щоб показати йому славу прийдешніх Габсбургів. Майбутнє показало йому перемоги у битвах, постання великих міст, розквіт торгівлі. Насамкінець воно вказало на Адріатичне море, де побачило, як «на синіх хвилях моря повз темні кипарисові гаї затоки пливе блискуча ескадра непереможного флоту». Штефан плавав на цьому синьому морі, садив ті кипариси й служив на тому флоті. У цьому синьому світі він ростив дітей. Саме тут його син Вільгельм провів більшу частину свого дитинства і юності.

Був липень 1934 року, і Вільгельм фон Габсбург сидів у вишуканому клубі на Монмартрі, де розтрачував батьків спадок. Будівлі освічувало червоне світло, свої лінійні кола проти неба обертав Moulin Rouge. Вільгельм балакав із приятелем-журналістом, автором хроніки світського життя. Тут він підняв руку, щоб глянути на годинник, манжет йому сповз і оголив татуювання з якорем. Жінка, яка сиділа за сусіднім столом, зойкнула. Вважаючи, що перебуває в товаристві грубого моряка, вона викликала господиню закладу, щоб поскаржитися. Зрештою, Вільгельм та його приятель весело посміялися, а читачі паризьких газет отримали привід для сміху наступного дня.

Був серпень 1947 року, і Вільгельма фон Габсбурга на задньому сидінні машини без номерів везли до советської в'язниці. Коли охоронці зняли його годинник, вони мусили зауважити витатуйоване під ним зображення якора. На допитах, що розпочалися після цього, Вільгельм згадував свого батька Штефана і своє дитинство біля моря. Це нічого не означало для його допитувачів, єдиним клопотом для яких було довести, що Вільгельм був українським націоналістом, а отже, ворогом Сталіна. Українським націоналістом і ворогом Сталіна Вільгельм безперечно був, але як він ним став? Його шлях до цього розпочався біля моря, в теплому габсбурзькому краї, під впливом батька. Татуювання позначає забуті змагання за панування на морі, які сформували і батька, й сина. Воно зринає в кінці його історії і натякає на її початок.¹

Штефан та Вільгельм були останніми з Габсбургів, які прагнули панувати на морі, але не першими. На вершині своєї слави, у шістнадцятому столітті, Габсбурги були чільною морською потугою світу. У вісімнадцятому столітті втрата Іспанії, Португалії та Нідерландів неабияк послабила їхні позиції в Європі, позбавивши можливості претендувати на світові володіння. Перемога над Наполеоном подарувала їм бажаний вихід до моря – західний та східний береги Адріатики. Осердям свого флоту й головним портом Габсбурги зробили Венецію. Тоді, 1848 року, італійські повстанці вбили командира венеційського арсеналу Габсбургів. Тож імперії був потрібен кращий порт, а її флоту – безпечніша база.²

На північному краю Адріатики Габсбурги перебудували місто Трієст на модерний морський порт. На 1859 рік Трієст мав залізне сполучення з Віднем; після відкриття Суецького каналу в 1869 році його кораблі могли пливати до Азії та Африки. Цими двома швидкими кроками Габсбурги вступили у вік глобалізації. За ці ж два десятиліття, протягом 1850-х та 1860-х років, Габсбурги відбудували село Пулу на східному березі Адріатики, зробивши з нього свою морську базу. Коли розпочалося будівництво, у Пулі мешкало декілька сотень людей і значно більше привидів. Саме тут, за грецьким мітом про золоте руно, Медея прирекла свого брата на смерть від рук Ясона. За римських часів у Пулі був форум, згодом тут розміщувалася резиденція провінційної влади Візантійської, а відтак – Священної Римської імперії. По тому повільно сплигло півтисячоліття, за якого місто повернулося до давнішого способу життя. Коли розпочалася відбудова, серед римських руїн Пули відлунювало мекання кіз. Через два десятиліття місто стало подібним до Трієсту – модерним та багатонаціональним, із десятками тисяч мешканців.³

Нову морську імперію на Адріатичному морі треба було боронити від італійського націоналізму. Італійці повстали проти Габсбургів у 1848 році й завдали їм поразки 1859 року. Процес об'єднання Італії не мав якогось природного остаточного завершення. Італійські патріоти не бачили підстав, які мали б зашкодити їхньому молодому національному королівству розростатися навколо Адріатичного моря – до Трієсту, до Пули й навіть далі на південь, вздовж східного берега. В уяві італійців між східним та західним берегами моря не було різниці. Навіть за габсбурзького панування міста східної Адріатики розмовляли італійською внаслідок багатостолітнього підпорядкування Венеції. Морська рівність з Італією була щонайважливішим пріоритетом з погляду як

безпеки, так і престижу. Гонитва озброєнь з Італією на морі була змаганням, у якому Габсбурги могли перемогти, і перемогли. Вік національних об'єднань змусив Габсбургів опанувати моря. У війні 1866 року, в якій Габсбурги програли провід Німеччини Пруссії, а контроль над Венецією – Італії, вони принаймні завдали італійцям поразки на морі.⁴

Реформа габсбурзького флоту була роботою ерцгерцога Максимільяна, брата цісаря Франца-Йосифа. Саме він заклав перший камінь нового арсеналу в Пулі після революцій 1848 року, саме він із фіаско 1859 року зробив висновок про те, що Габсбурги мусять контролювати Адріатику, і саме він переконав Франца-Йосифа в тому, що модерний бойовий флот є можливим і необхідним. Вивчаючи розгортання броненосців у Громадянській війні в Америці, Максимільян зрозумів, що дні дерев'яних бойових кораблів добігли кінця. І він пролобіював морський бюджет 1862 року, який у наступні роки забезпечив Габсбургам флот із броненосців. При цьому Максимільян згадував про давню морську славу Габсбургів. У Трієсті він побудував свій палац Мірамар на зразок корабля, з круглими вікнами, подібними до ілюмінаторів. Навіть зсередини палац справляв враження морської глибини, оскільки гойдався від м'якого відлуння кроків. Зали палацу Максимільян оздобив портретами своїх нащадків з іспанських Габсбургів, правителів світу Атлантики. Команді дерев'яного корабля, «Новари», він наказав здійснити навколосвітнє плавання, таким чином зігравши габсбурзьку коду Епохи великих відкриттів.⁵

Згодом Максимільян отримав нагоду наслідувати подвиги іспанських Габсбургів, ставши імператором Мексики. На цей час Мексика була незалежною країною, але країною зі значними боргами, що їх європейські кредитори, особливо ж Франція, прагнули повернути. Франція звернулася до Максимільяна з пропозицією від жменьки представників цвіту мексиканської аристократії приїхати до Мексики й стати їхнім імператором. Максимільян вагався, але зрештою погодився, оскільки його дружина хотіла бути імператрицею. У квітні 1864 року він вирушив у Мексику на «Новарі» за підтримки французького війська. Встановленню його імперії противилися мексиканські республіканці, яких французам не вдалося придушити. Французьке військо відбуло у лютому 1867 року, а мексиканці захопили Максимільяна в полон у травні. Його претензії на особливі права своєї родини поневолювачі зустріли сміхом. Свого часу він прирік на смерть очільника республіканців, а тепер на смерть прирекли його.

Уранці 19 червня 1867 року на піщаній дюні в Керетеро пролунали сім пострілів. П'ять із них поцілили в Максимільяна. Після того, як він упав, ще живий, ще мовлячи, цілком можливо, іспанською, яку він вивчив для того, щоб правити, офіцер шаблюю вказав на Максимільянове серце. Солдат з милосердя пристрелив його, і Мексиканської імперії не стало. Аж до кінця Максимільян зберіг певну гідність. Перед стратою він пробачив кожного з сімох її виконавців, подарував кожному золоту монету і попросив не стріляти йому в голову. «Новара» повернулася до Австрії з його трупом.⁶

Мексиканська катастрофа залишила габсбурзький флот без видатного очільника, а також без ерцгерцога, який відстоював би особливі інтереси флоту в правлячій династії. Однак уже наступне покоління явило гідну заміну в особі юного ерцгерцога Штефана. Народжений 1860 року, Штефан вийшов із войовничої лінії габсбурзького роду. Він був онуком ерцгерцога Карла фон Габсбурга, який переміг Наполеона під Асперном. Після смерти батька Штефана прийняв і виховав його дядько, ерцгерцог Альбрехт, фельдмаршал габсбурзького війська і військовий стратег. Альбрехт виростив Штефана і трьох його братів на те, щоб вести перед. Один із Штефанових братів, Фрідріх, став фельдмаршалом. Інший, Ойген, був великим магістром Тевтонських Рицарів. Сестра Марія-Крістіна добилася успіху там, де зазнав поразки Максимільян. Вона поновила габсбурзький зв'язок з Іспанією, вийшовши заміж за іспанського короля.⁷

Високого, жвавого та міцного Штефана відіслано на флот продовжувати іншу місію Максимільяна – встановлення габсбурзького контролю над Адріатичним морем. Після двох років навчання в цісарській морській академії він 1879 року одержав офіцерський чин. Піднімаючися службою, Штефан зберіг свою популярність серед молодших офіцерів, хоч і не завжди серед їхніх начальників. Він був одним із засновників Цісарсько-королівської вітрильної ескадри – почесного товариства, яке не мало формального стосунку до флоту. Більшість із Штефанових сучасників-аристократів мали вітрильний спорт за щось страшенно міщанське, а отже, Штефанова підтримка цього заняття була доволі прогресивною. Його вважали людиною сучасних переконань.⁸

У романтичному житті Штефан дотримувався традиційних цінностей і залицявся до ерцгерцогині Марії-Терезії фон Габсбург, тосканської княжни. Одним із її дідів був Леопольд II фон Габсбург, останній великий князь Тосканський, якого скинуто 1859 року.

Іншим – Фердинанд II Бурбон, король Обох Сицилій, знаний за прізвиськом «Король-Бомба» після бруталного придушення бунту 1848 року. Коли народжена 1862 року Марія-Терезія була маленькою дівчинкою, Італія перетворювалася на єдине королівство, котре не потребувало іноземних династій. Їй пощастило, що її руки домагався саме Стефан. Поїхавши за ним до Пулі, в адриатичні володіння Габсбургів, вона могла й далі розмовляти рідною італійською мовою. Союз Стефана та Марії-Терезії символізував подальші намагання Габсбургів бути морською потугою.

Марія-Терезія була доволі близькою родичкою свого нареченого. Стефанів дід Карл був водночас її прадідом. Відтак молодята виявилися одночасно двоюрідними і троюрідними братом і сестрою. У цьому вони наслідували традиції габсбурзького сватання. Шлюб між двома Габсбургами був шлюбом рівних, який не міг не задовольнити цісарський двір у Відні. Цісар Франц-Йосиф невдовзі розіслав написані власноруч оголошення про їхнє одруження головам держав і послав молодій парі в подарунок набір вишуканого срібла. Американський президент Гровер Клівленд написав Стефанові та Марії-Терезі привітання з побажаннями благословенного родинного життя. На таке життя пара мала чудові перспективи. Вони побралися 28 лютого 1886 року в цісарському палаці у Відні. Стефан одружився трохи вище власного стану: його наречена була ближчою родичкою цісаря, аніж він сам, а отже, була й ближчою до двору. Марія-Терезія знайшла собі місце в осерді нових габсбурзьких планів, що стосувалися панування над Адриатикою. Молода пара оселилася в Пулі. Тут для них був якнайкращий пристанівок для того, аби заснувати нову лінію Габсбургів із відповідно модерними амбіціями.⁹

Шлюб Стефана з Марією-Терезою був невеликим джерелом втіхи для династії, яка переживала складні часи. Молоду пару звів до купи занепад габсбурзьких володінь. Наречена знайшла собі заміну Італії на габсбурзькій Адриатиці, чоловік як своєрідну компенсацію за поразки габсбурзького війська отримав осучаснений та все потужніший флот. Цей флот, що обіцяв майбутні відкриття, міг створити бодай видимість повернення до міжнародної влади. Сам Стефан провів значну частину молодости в плаваннях навколо Середземного моря, а тоді до Латинської Америки.

Однак більшості Габсбургів їхня монархія здавалася посередньою імперією на суходолі, й вони часто почувалися здушеними поясом відповідальності. Монархія Франца-Йосифа, що зазнала

приниження від своєї союзниці Німеччини і була приречена йти на компроміс зі своїм населенням – така монархія не могла вдовольнити більшість габсбурзьких принців. Така імперія виміняла славу на довгочасність і відмовилася від давньої мрії про всесвітнє панування на користь непевних обіцянок утримати безпеку в Європі. Вперше за багато століть габсбурзькі ерцгерцоги не мали з ким одружуватися, щоб здобувати нові трони, і не мали війська, яке можна було б повести на великі перемоги. Їх стримували позірно непереможні європейські суперники, а посісти трон вони не могли через позірно безкінечне життя цісаря.

Відтак ерцгерцог Максимільян, людина значно більш обдарована, ніж його брат-цісар, погнався за мексиканською мрією і знайшов свою смерть у Новому Світі. Ерцгерцог Рудольф, кронпринц та єдиний син Франца-Йосифа, теж потерпав через амбітність. Як і в більшості спадкоємців трону, у нього були складні стосунки з батьком. Франц-Йосиф призначив Рудольфовим наставником людину, яка, коли Рудольф був підлітком, будила його пострілами з пістоля посеред ночі й змушувала робити руханку в снігу. Рудольфів бунт був бунтом ідей, а не дій. Він вірив у права людини і нації. Однак, поки правив його батько, він не міг сам висловлювати політичних поглядів, тож писав анонімні статті в газетах, у яких критикував урядову політику. Особливо його засмутив союз Габсбурзької монархії з Німеччиною. Сам він надавав перевагу Франції, яку уявляв собі батьківщиною того лібералізму та демократії, що їх сам підтримував. До того ж, цілком імовірно, він заздрило німецькому цісареві Вільгельму II. Той був майже ровесником Рудольфа – і вже тішився владою.

1888 року Рудольфові виповнилося тридцять років: вік, якого варто було соромитися, особливо з огляду на те, що його батько прийшов до влади у вісімнадцять. Рудольф не підтримував стосунків зі своєю дружиною і прагнув розлучитися з нею. Вона народила йому доньку; відтак він заразив дружину венеричною хворобою, внаслідок якої вона втратила здатність народити йому сина. Папа Римський відіслав його прохання про розлучення його батькові, й це, мабуть, загострило Рудольфове відчуття дитячої безпорадності. Рудольф розраджував себе алкоголем, морфієм та жінками – втім, усе це лише поглиблювало його страждання. Цілком імовірно, венеричні хвороби доводили його до божевілля. Сімнадцятилітня баронеса напівгрецького походження Марія Ветсера не була улюбленою серед його численних коханок. Улюбленою його коханкою, мабуть, коханням цілого його життя була Міцці Каспер.

Рудольф подарував Міцці будинок у Відні, де вона мешкала, а їхня спільна подруга влаштувала висококласний бордель. У дні свого смутку Рудольф знаходив утіху з нею, відвідуючи винарні та співаючи популярних пісень. Однак, коли Рудольф розповів Міцці про своє бажання подвійного самогубства, вона підняла його на сміх і донесла на нього в поліцію в надії його зупинити. Марія Ветсера, з іншого боку, була щонайсправжнісінькою *femme fatale*; вона розділила Штефанове захоплення смертю. 30 січня 1889 року Франц-Йосиф отримав жакливу звістку про те, що його єдиного сина знайшли мертвим у мисливській резиденції в Маерлінгу. Лікар, що проводив розслідування, знайшов Рудольфа та Ветсеру з простріленими головами. Пістолет лежав біля правиці Рудольфа.¹⁰

Смерть кронпринца поклала кінець прямій лінії цісаря. Францові-Йосифу та його дружині, цісареві Єлизаветі, не судилося мати інших синів. Вона була вже в літах і не ділила з чоловіком помешкання. Щоранку Франц-Йосиф прокидався на твердому ліжку, купався в холодній воді, а день провадив у зустрічах та в праці з паперами. Єлизавета ж багато часу проводила перед дзеркалом та за гімнастикою, потрібною для збереження її дев'ятнадцяти і півдюймової талії. «Я раба свого волосся», – зізнавалася цісарева. Волосся їй сягало до п'ят і вимагало ненастанної уваги. Вона колекціонувала портрети інших красунь, просячи габсбурзьких дипломатів у Стамбулі діставати для неї «фотографії вродливих жінок зі світу турецьких гаремів». У неї була певна схильність цілувати дівчат. Вона проводила багато часу вдалині від Відня, часто плаваючи серед грецьких островів на півдні. У 1890-х роках, у тих рідкісних випадках, коли цісарева взагалі з'являлася у Відні, вона ховала обличчя, яке вже старіло, за вуаллю. 10 вересня 1898 року, сходячи на пароплав у Женеві, Єлизавета загинула від рук італійського анархіста, який убив її єдиним ударом теслярського шила. Вона померла від внутрішньої кровотечі, не усвідомлюючи, що тонке лезо проколало їй серце.¹¹

Цісар Франц-Йосиф утратив брата Максимільяна, сина Рудольфа та дружину Єлизавету. Безперечно, це були особисті трагедії. Але також ці смерті створювали проблеми для династії Габсбургів. Франц-Йосиф правив довго, та колись і йому судилося померти. Хто тоді стане його наступником? Крім Максимільяна, у цісаря було ще двоє братів. Молодший із них, ерцгерцог Людвіг-Віктор, колекціонував твори мистецтва й будував палаци. Це були цілком прийнятні заняття для ерцгерцога. Однак, крім того, він полюбляв переодягатися в жіночий одяг, що начебто допомагало йому

зваблювати чоловіків. Сама ця звичка, якщо її практикувати обачно, не конче виключала б його кандидатуру, але Людвіг-Віктор, знаний серед своїх близьких друзів як Лютцівутці, не відзначався обачністю. Після чергової пригоди в Центральних лазнях у Відні його відіслано в замок поблизу Зальцбурга. Він запросив собі в товариство офіцерів війська, а тоді застосував цілу стратегію, замислену з метою змусити їх зняти штани. Залишався ще один брат, ерцгерцог Карл-Людвіг, який спромігся загинути через те, що був ревним католиком. 1896 року він помер, споживши святої, але зараженої води з ріки Йордану.

А втім, саме Карл-Людвіг став батьком наступного коронного принца. Разом із другою з його трьох дружин він привів на світ трьох синів: Франца-Фердинанда, Отто-Франца, та Фердинанда-Карла. Найвідоміший із цієї трійці Отто-Франц мав схильність до танців голяка в кав'ярнях і одного разу висипав на бюст цісаря миску зі шпинатом. За інший негідний вчинок, осоромлення своєї вагітної дружини, він отримав ляпаса від Франца-Йосифа. Достеменно невідомо, хто саме – Отто-Франц чи Франц-Фердинанд – вирішив випробувати свого коня, змусивши його перестрибнути через труну, що її несли в похоронній процесії. Зрозуміло, однак, що Франц-Фердинанд, хоч він був і менш яскравою персоною, ніж його брат, теж славився надзвичайною неврівноваженістю. Але він був живий і до того ж був найстаршим племінником цісаря, а отже, коронним принцом.¹²

Отто-Франц хворів на сифіліс і помер жахливою смертю. Його брат, коронний принц Франц-Фердинанд, страждав на туберкульоз, через що подався на південь дихати повітрям Адріатики. Там він відвідав Марію-Терезію, яка була йому двоюрідною сестрою з материного боку, і плавав з її чоловіком Штефаном. У їхньому товаристві він знайшов атмосферу, цілком відмінну від тієї, яку залишив у Відні. Вдаліні від імперської столиці, у теплій та затишній гавані Пули, Штефан та Марія-Терезія займалися відновленням габсбурзької родини, кладучи початок власній і подиву гідній її гілці. Діти не забарилися – за наступні дев'ять років їх народилося шестеро.

Першою 1886 року з'явилася донька Елеонора. Перший син, Карл-Альбрехт, народився у 1888 році, за декілька місяців до самогубства Рудольфа. Карла-Альбрехта назвали на честь двох військових героїв роду Габсбургів: Альбрехта – дядька й опікуна його батька, та Карла, батькового діда й материного прадіда. Такий вибір імен був традиційним реверансом у бік минулих поколінь.

Щодо іще живого Альбрехта це був також дуже розважливий хід. Штефан у цей час був не найбагатшим із ерцгерцогів, але мав успадкувати казкові багатства по смерті свого названого батька Альбрехта. Після Карла-Альбрехта Марія-Терезія привела на світ двох доньок: Ренату та Матильду. Останню теж названо на знак пошани до Альбрехта, чия донька Матильда випадково загинула, запаливши власну сукню, коли намагалася схвати в ній від батькових очей цигарку.

Штефан планував заснувати майбутню династію, й імена двох його наймолодших синів виказують потужну політичну уяву. Наступного сина, який народився 1893 року, охрестили Лео-Карлом-Марією-Кирилом-Методієм. Брати Кирило та Методій були святими, але не католицькими – вони належали до конкурентної православної церкви. Ці брати були місіонерами серед слов'ян і створили мову, яка стала традиційною мовою православної літургії. Хоча вони жили й померли до християнської схизми 1054 року, їхнє досягнення з того часу ототожнювалося з православ'ям. Лео народився в день їх пошанування, п'ятого липня. Це традиційне свято православних вірних лише нещодавно визнала католицька церква. Такий тактичний хід був спрямований на здобуття впливу серед православного населення Балкан. Цю зміну приніс папа Лео XIII, що може пояснювати перше ім'я Лео. Третє ім'я дитини, Марія, видається виразною згадкою про Діву Марію, яка у тому часі та місці була в більшій пошані серед католиків, ніж серед православних. Однак, згідно з традицією, батьків Кирила та Методія звали Левом і Марією. Відтак ці два імені, які вказували католикам на правлячого Папу та Діву Марію, були також відчутно православними. Отже, чотири імені (Лео, Марія, Кирило, Методій) можна було розуміти як згадку про двох православних святих та їхніх батьків.¹³

Ім'я дитини слугувало своєрідним мостом через велику схизму в християнстві. З 1054 року християнська Європа була розділена між Сходом та Заходом. Штефанів син Лео, спадкоємець найважливішої католицької родини в Європі, отримав ім'я, яке дозволило б йому одного дня порозумітися з православними. Наприкінці дев'ятнадцятого століття на Балканах релігійні покликання були певним трибом національної політики. Штефан пропонував габсбурзьке розв'язання «східного питання» – найнагальнішої дипломатичної проблеми його часу. У південно-східній Європі Османська імперія, традиційна суперниця Габсбургів, занепадала. Східне питання стосувалося доли балканських земель османів, заселених переважно православними вірними. Чи ці землі захоплять національні монархії на кшталт

Сербії? Чи Російська імперія, ще одна православна держава, що прагнула трактувати православну Сербію як свою державу-клієнта? Після досвіду Італії та Німеччини Штефан знав, що національне об'єднання може становити загрозу для монархії. Хорвати, які заселяли південні простори Габсбурзької монархії, були католиками, як і Габсбурги, але діалекти, що ними вони говорили, були дуже подібними до тих, які кодифікувалися саме як сербські. Сербія, яка в своїх межах об'єднала б «югославську», тобто південнослов'янську націю, захопила б Адріатичне побережжя разом із Пулою і Штефановим палацом.

Лео був Штефановою відповіддю на Східне питання: хай собі й далі набирає сили націоналізм, хай націоналісти об'єднують землі, хай виникає Югославія, що поєднає в собі сербів та хорватів, православних і католиків – але хай це станеться під правлінням Габсбургів, а правлячим Габсбургом хай буде мій син. Новооб'єднані нації могли стати коронними землями Габсбургів – таким чином вони б удовольнили свої місцеві прагнення, водночас зберігаючи причетність до мирної імперії, яка існує в достатку та має вищу цивілізацію.

Штефан був не єдиним Габсбургом, який виношував подібні ідеї. Принц Рудольф свого часу вважав, що Габсбурги повинні стати домінантною силою на Балканах і отримати «зверхність на європейському сході», як він сказав 1886 року. Цього домінування він планував досягти через політику укладання союзів із балканськими національними монархіями з одночасним проникненням у їхні економічні системи та підтримкою німецької як мови культури на Балканах. Його наступника в ролі коронного принца, Франца-Фердинанда, теж переймали такі ідеї. У кінці 1880-х та на початку 1890-х років під час яхтових прогулянок Адріатичним морем зі Штефаном Франц-Фердинанд, імовірно, говорив про свою ідею мирного поглинання південнослов'янських володінь у межах Габсбурзької монархії. За цим задумом, подвійна держава Австро-Угорщина перетворювалася на потрійну державу – Австро-Угорщино-Югославію. Габсбурги якимось чином подолають православні держави балканського півострова – скоріш за все, під час кризи, спричиненої остаточним падінням Османської імперії, – і включать їхні народи в нові коронні землі. Видається, що підготувавши габсбурзького кандидата на майбутню зону впливу на Балканах, Штефан зробив крок, якого не зробили Рудольф і Франц-Фердинанд. Найімовірніше, за задумом батька, Лео мав стати регентом певного штибу Габсбурзького королівства на Балканах.¹⁴

Подібні амбіції відобразилися і в імені наймолодшого сина Штефана, Вільгельма, який народився 10 лютого 1895 року. Вільгельм – ім'я габсбурзького ерцгерцога, який у кінці чотирнадцятого століття мав через шлюб отримати польську корону. Він був заручений із Ядвігою, дівчинкою-королем Польщі. Ядвіга була королем, оскільки в Польщі не було правлячих королев. Коли у 1385 році Вільгельм вступив у Польщу, щоб пошлюбити одинадцятилітню дівчинку, його спіймали польські шляхтичі й вигнали з країни. Чинилося це аж ніяк не з міркувань делікатності – шляхтичі прагнули одружити Ядвігу з іншим. Вона вийшла заміж за великого князя литовського і разом із ним заснувала Ягеллонську династію, яка правила Польщею і великим шматом східної Європи протягом наступних двох століть. Представник саме цієї династії програв Богемію та Угорщину Габсбургам 1526 року. Однак сама Польща після цього зберігала незалежність ще понад два століття.¹⁵

Та Габсбурги, які вміли чекати, отримали значну частину польської території у вісімнадцятому столітті, разом із сусідніми імперіями беручи участь у поділі старої Польщі. У дев'ятнадцятому столітті старі польські землі все ще були розділеними між Габсбурзькою монархією, Німеччиною та Російською імперією. Як усвідомлював Штефан, така домовленість не відзначалася стабільністю. Його названий батько Альбрехт мав величезні обшири земель в габсбурзькій частині Польщі, знаній як Галичина, і Штефан його там відвідував. Правдоподібно, він мав загальне уявлення про історію польського спротиву імперському правлінню. Наполеон підняв поляків проти всіх трьох їхніх гнобителів. 1809 року військо Герцогства Варшавського – наполеонівського державного утворення – навіть захопило габсбурзьку Галичину. У 1830-му й знову в 1863 році поляки зробили спроби скинути російське правління. У 1890-х роках поляки в Німеччині опиралися кампаніям із Берліна, які мали на меті скупити їхню власність і послабити їхню католицьку церкву. У Габсбурзьких володіннях для польської культури існували сприятливі умови, а для польського політичного життя не бракувало можливостей. Поляки керували галицькою провінцією, а також із їхнього середовища вийшло двоє прем'єр-міністрів. Деякі поляки вважали, що одного дня у винагороду за їхню лояльність Габсбурги підтримають створення об'єданого польського королівства в межах розширеної Габсбурзької монархії.¹⁶

Карл-Штефан вважав, що його родина спроможна здійснити таке національне бажання. У 1894 та 1895 роках, коли Марія-Терезія носила Вільгельма, Штефан знав, що його власна доля скоро

поєднається з Польщею. Альбрехт помирав. Після його смерті, яка прийшла через вісім днів після народження Вільгельма, Стефан успадкував його маєток у Галичині. Стефан розумів, що саме він був ерцгерцогом із найвигіднішим становищем для вирішення польського питання – яке було найнагальнішою національною проблемою у тогочасній Європі після питання східного. Балканський досвід навчив його уявляти національні об'єднання. Зі свого південного погляду Стефан уже розвинув уявлення про те, що майбутні національні об'єднання повинні відбуватися під егідою Габсбургів. Від народження призначення Вільгельма полягало в тому, щоб стати відповіддю на польське питання. Питання це формулювалося наступним чином: чи зможуть три частини давньої Польщі колись знову об'єднатися; а якщо так, то чи будуть вони незалежною державою, чи коронною землею імперії? Стефанова відповідь твердила: якщо Польщі судилося об'єднатися, нехай це станеться під правлінням Габсбургів, нехай Польща стане коронною землею Габсбурзької імперії, і нехай її регент походить із моєї родини. Усі діти Стефана вчили польську, але тільки Вільгельм учив її з народження.

Стефанів план залежав від гіпотетичного майбутнього падіння Російської імперії, яка містила понад половину старих польських земель. План цей залежав також від прихильності Німеччини, яка теж брала участь у поділах Польщі. Так сталося, що Вільгельмове ім'я відсилало також і до Німеччини. На 1895 рік найвідомішим Вільгельмом у світі був німецький цісар Вільгельм II. Габсбурги уклали союз із Німеччиною 1879 року. Впродовж 1890-х років стосунки між Німеччиною та Габсбурзькою монархією стали тепліші завдяки, зокрема, особистій дипломатії Стефана. Через декілька тижнів після народження сина Стефан командував флотилією, яка пливла до Німеччини на урочисте відкриття каналу, що з'єднував Північне море з Балтійським. Вільгельм II був не рівня Стефанові як мореплавець, але Імперська військова гавань у Кілі неабияк вражала. Поруч із нею Габсбурзька морська база у Пулі видавалася нікчемною; а сам німецький флот був незрівнянно сильнішим за габсбурзький. Як показала війна 1866 року, Австрія ніколи не зрівняється з Німеччиною на суходолі. Тепер Стефан побачив, що те ж стосується й морів. Якщо Габсбурзька монархія не могла суперничати з Німеччиною, їй залишалося лише бути її союзницею. Гіркою насолодою для Стефана було розповідати німецькому цісареві про народження сина, названого Вільгельмом. Це мав бути маленький жест лояльності одного союзника до іншого.¹⁷

Невдовзі Стефан полишив флот. Можливо, побачене в Німеччині переконало його, що шлях до слави лежить не через службу на морі. Флот подарував йому лише мимобіжний погляд на сині моря, над якими інші Габсбурги колись панували. Найімовірніше, Стефан усвідомив марноту амбіцій морського панування, особливо з огляду на зростання німецького, та й, зрештою, британського флоту. Він і сам був англофілом, замовляв яхти з Британії і вмів розмовляти правильною англійською. Якщо море більше не могло запропонувати задовільної відповіді, можливо, такої відповіді слід було шукати в нації. Можливо, вік національних компромісів вдасться перетворити на вік національної слави. Стефанів вихід із флоту поклав край одній габсбурзькій мрії – про молодого й мужнього ерцгерцога, що приборкує високі моря. Але тепер у Стефана були інші мрії. Він був дуже багатим, щасливо одруженим і мав шістьох здорових дітей. Йому було тридцять шість років – вік достатньо зрілий, щоб розуміти, як навколо нього змінюється світ, але достатньо молодий, щоб вважати, що ці зміни можна випередити.¹⁸

Стефан покинув флот, аби спробувати себе у здійсненні національної політики, яка послужила б йому та імперії його родини. Імена, що їх він дав своїм синам, мали символічно підготувати їх на правління новими королівствами на пограниччі імперії – балканським та польським. Якщо й справді не уникнути нових національних об'єднань, то нехай ці об'єднання відбуваються під проводом ерцгерцогів, у рамцях розширених габсбурзьких володінь. Якщо гряде націоналізм, то нехай він працює на розширення імперії, а не на її розпад. Для втілення такого плану габсбурзьким ерцгерцогам довелося б спершу переіменитися й стати національними лідерами. Під керівництвом Стефана принци змінять традиційні для себе ролі воєначальників на новий чин творців народів. Такою була гіпотеза щодо мінливої природи влади, і гіпотеза ця була цілком вдалою. Тепер Стефанові потрібна була лише лабораторія.

Острів Лошинь в Адріатичному морі, на якому Стефан побудував собі відпочинкову віллу, мав стати його Едемським садом, у якому він виростить свій яскравий рід модерних монархів. На цьому острові були стежки, але не було доріг; століття будовань та перебудовань кам'яних огорож розчистили ґрунт і водночас створили складне мереживо бар'єрів. Свою віллу, яка називалася Под'яворі або ж «Під лавровими деревами», Стефан побудував оддалік від берега високо в сосновому лісі, на місці, вибраному за його кліма-

тологічні властивості. Рівень вологи тут начебто був ідеальним для родини, в якій часто хворіли на туберкульоз. Відвідувач Штефанової вілли йшов на захід, у протилежному від затоки напрямку, тоді піднімався пагорбом знаним як Кальварія. Сходження відбувалося нерівною стежкою і найчастіше потребувало допомоги найманого помічника й віслюка, що ніс багаж.

Маєток Под'яворі був спланованим райським куточком, що мав берегти здоров'я і тішити чуття. Стояв він осторонь від цивілізації, але не надто далеко. Навіть неуважний спостерігач помітив би, що природи тут торкнулася рука людини. Штефан завіз сюди двісті видів рослин із цілого світу, й віденські проектувальники та італійські садівники перетворили ділянку навколо вілли на гідний захоплення сад. Деякі з найяскравіших екземплярів флори були місцевими рослинами – наприклад, павуча орхідея, що цвіла синім усередині чорного. Англійська гувернантка, що прибула на острів узимку, писала про нього як про «розкішний сон». «Повітря тут повнілося пахощами помаранчевих та цитринових дерев, троянд і мімоз», – згадувала вона¹⁹.

Ця гувернантка, життєрадісна молода панна на ім'я Неллі Раян, по прибутті зіткнулася з яскравим та химерним світом, що його Штефан створив для своєї родини на острові. Її зустрів Штефанів ад'ютант, який поцілував їй руку й перепросився за те, що єдиними відомими йому англійськими словами були «I love you». На першій її зустрічі зі Штефаном ерцгерцог наполіг, щоб вони негайно зіграли в теніс. До його послуг був оточений пальмами тенісний корт, на якому прислужували четверо місцевих хлопчаків у народних строях, що несли сітки на високих палицях. «Гра була чудова, – згадувала про свій перший матч із ерцгерцогом Неллі, – але я скоро зрозуміла, що він зовсім не вміє програвати»²⁰.

Декілька днів по тому Штефан з'явився в її кімнаті. Він мав плани щодо її меблів. Пояснивши, що її облаштування було «немистецьким», він скинув усі її речі в купу посеред кімнати. Поки він тягав меблі й заливався потом, гувернантка висловила стурбованість, що його дружина, заставши його за таким заняттям, буде дуже здивована. Мов на поклик, з'явилася Марія-Терезія, яка лише посміялася з типово нав'язливої поведінки свого чоловіка. Тим часом принесли звістку про полювання, заплановане на наступний день. Штефан забув, що робив. Залишивши по собі безлад, він вийшов у коридор зі своїм новим співрозмовником, нестримно жестикулюючи.²¹

Штефан, видавалося, перестав працювати. Він прокидався вранці й одягався у свою художницьку уніформу – мішкуваті вельветові штани, безформний піджак, солом'яний капелюх. Тоді вирушав із дому з полотном під пахвою та невідступним слугою за плечима. Його анітрохи не бентежив цілковитий брак мистецького хисту. Іноді вранці він впливав в Адріатичне море, повертаючись через декілька днів або й декілька тижнів із кількома новими картинами. Вечорами Штефан безцільно метушився по дому, або грав на піаніно, або ж влаштовував вечірки.²²

Справжнім його заняттям була освіта дітей. Їхнє щоденне життя він розписав до хвилини, щоправда, остаточно не позбавляючи їх утіхи. Шестеро дітей – Леанора, Карл, Рената, Тильда, Лео та Віллі – вчилися вдома; їхні вчителі походили з дрібної шляхти й буржуазії. Також повитухами в них були місцеві жінки – щоб розбавити, за словами їхньої гувернантки, «надмір голубої крові». Учили їх ті, що вважалися представниками здоровіших класів. Діти прокидалися щоранку о 6:00, відвідували месу о 7:00, починали уроки о 8:00, споживали сендвіч та склянку вина о 10:00 (навіть малі діти завжди пили вино), ішли на прогулянку зі спілкуванням іноземною мовою об 11:00, обідали о 12:00 теж із вином, тоді займалися тенісом або каталися на ковзанах, пили чай із тістечками о 15:30, поверталися до уроків о 15:45 та вечеряли о 19:00.²³

Віллі та його брати мусили до кожного обіду та вечері за допомогою своїх покоївок і камердинерів перевдягатися у відповідні костюми. У вітальню до кожної страви вони заходили, дотримуючись порядку та рангу, навіть якщо родина споживала їжу без гостей. Зберігаючи жалобу за близькими родичами, – що бувало доволі часто, – діти мусили одягатися в чорне. На батькові уродини кожне з дітей мусило скласти йому листа іншою мовою. Діти розмовляли італійською – мовою матері та Адріатичного моря; німецькою – мовою батька й імперії; а також французькою та англійською, які, на Штефанів погляд, були мовами цивілізації. Після 1895 року їх також учили польською. Протягом дня діти говорили одне з одним німецькою, італійською, французькою, англійською та польською. У певному розумінні, всі ці мови були для них рідними; в іншому – у них узагалі не було рідної мови.²⁴

На Лошині Штефан залишався моряком. Він часто плавав із митцями, а іноді – з іншими гостями, наприклад, із Францом-Фердинандом. Трьох своїх синів він навчив правувати вітрильником. Свої яхти – із власними технічними специфікаціями – він замовляв

на англійських верфях. Із суднобудівниками листувався англійською, вимагав дрібних змін і пояснював, що «це покращує вигляд корабля». Доправлення нової яхти завжди було великою подією. Родина здійснювала плавання по Адріатиці, до Трієсту, Венеції чи інших італійських портів. Одного разу вони відвідали Барі, щоб оглянути собор Св. Миколая. Там Штефан наполіг на купівлі чорної кози, яка впала йому в око.²⁵

Улітку 1900 року родина вирушила до Петербургу, столиці Російської імперії – потужної східної сусідки та суперниці Габсбургів. У Габсбурзької монархії з Росією пролягав довгий східний кордон, і стосунки між ними були доволі напруженими. Дві імперії були суперницями на Балканах: Росія прагнула встановлення тут численних православних монархій, які підпорядковувалися б їй. Тим часом Австрія воліла якимось чином зберегти свої позиції на Адріатиці й скористати із занепаду Османської імперії. Крім цього, дві імперії були суперницями в польському питанні. Росія, яка здійснювала сувору політику централізації, з підозрою ставилася до вольностей, що ними тішилися поляки в Галичині. Якщо Галичині судилося стати осердям польського об'єднання, то розширення Польщі могло відбуватися хіба коштом Росії.²⁶

Штефанова любов до моря дозволяла йому підтримувати зв'язки з членами інших королівських родин, а також змушувала думати про дороги до влади. 1902 року він відвідав Мадрид у ролі австрійського делегата на церемонії повноліття його племінника Короля Альфонсо XIII з Бурбонів та Габсбургів. Альфонсів батько помер до його народження, а отже, сам Альфонсо народився королем. Протягом перших шістнадцятьох років його життя регенткою була його мати Марія-Крістіна, Штефанова сестра. Вона спромоглася виростити свого сина гідним його королівської долі. Для себе Штефан прагнув не меншого. Його діти вирости, знаючи, що їхній двоюрідний брат – король. Альфонсо народився для того, щоб посісти трон. Віллі народився, щоб його створити.²⁷

Морські подорожі навколо Європи, що починалися з Лощині, давали дітям маленькі уроки того, як вони могли б досягти таких перетворень. Для того, щоб змінити мапу Європи, діти мусили навчитися відповідно міняти власні ідентичності та поведінку. Під час родинних подорожей Штефан навчав Віллі й інших дітей того, як і коли змінювати публічну тожсамість; ніщо не могло бути природнішим за маску. Так, 1905 року Штефан та його родина вирушили до Парижа incognito. Штефан подорожував під фальшивим іменем для того, щоб його візит міг вважатися неофіційним.

За складними правилами тогочасної дипломатії, такий крок звільняв французький уряд від зобов'язань приймати родину як ерцгерцогів та ерцгерцогинь імперії. У такій ситуації не бракувало й комедійних моментів: коли габсбурзький ерцгерцог прибував до пристані *incognito*, місцеву владу однак належало повідомляти про те, що саме відбувається. Це завдання лежало на плечах закордонного міністра Габсбургів, який, до того ж, відповідав за нагляд над поведінкою ерцгерцогів на час їхнього перебування за кордоном.²⁸

Ці плавання були складником політичної освіти Віллі. Його та його родину – як осіб коронованих – на всіх візитах приймали короновані особи і чільники держав. Зверталися до них як до «Ваших цісарсько-королівських високостей», бо вони були цісарсько-королівськими ерцгерцогами та ерцгерцогинями, а в майбутньому – можливими правителями. На їхніх яхтах їх відвідували королі та королеви. Діти засвоювали, що світ поділяється на три види країн: імперії та королівства, що над ними правлять Габсбурги або їхні родичі; імперії і королівства, що над ними правлять інші династії; і республіки, такі як Франція. Подорожі на яхтах були, мабуть, приємнішою наукою, ніж щоденна рутину, яку діти знали на Лошині. З'явилися промовисті знаки, що вказували на небажаного штибу контакти з найманими моряками.²⁹

Коли влітку 1906 року настав час наступної експедиції, Віллі був уже достатньо дорослим, щоб працювати помічником на палубі. Його батько планував велику подорож до Стамбулу. Як і попередні рази, Штефан бажав подорожувати *incognito*, повідомляючи всім і кожному, що разом із родиною та слугами прибуде у великий порт, але водночас зберігаючи видимість обережності. Для цієї подорожі він обрав собі псевдонім «Граф Живецький». Такий вибір тожсамости був вельми промовистим. Живець – польська назва міста й регіону, де Штефан успадкував свій галицький маєток. Він застосовував свій псевдонім у листуванні з міністром закордонних справ Габсбургів, писаному винятково польською мовою. Той міністр справді був поляком, але на роботі, як і всі габсбурзькі чиновники, послуговувався німецькою. Щоб заклопотані службовці міністерства змогли відповісти, листи довелося перекладати. У 1906 році, коли Штефанові діти ставали молодими чоловіками та жінками, він демонстративно надавав польській мові перевагу над німецькою.³⁰

1906 року Віллі виповнилося одинадцять. Був він щасливою дитиною моря: засмаглий, білявий, синьоокий і, як усі вважали, гарний. В Адріатичному морі він міг плавати в чистісінькій, аж дно видно, солонючій воді. Дельфінів було надзвичайно багато.

Рибалки тихо чекали на «синю рибу» – сардини. Час визначала погода – у рідній для Віллі італійській мові на означення обох цих понять вживалося одне й те ж слово; натомість вітри мали власні імена: Трамонтане, Шірокко, рвучкий Бора з північного сходу. Певною мірою, Віллі зростав у невідповідних умовах: він готувався до холодної Галичини, живучи біля південного моря; народжений у Пулі, гартувався для Польщі. Батько дав Віллі польське ім'я 1895 року, але родина перенесла свою чільну резиденцію до Галичини аж у 1907-му.

Того року Штефан проголосив польськість родини й розпочав власну кампанію за польський трон. Переїзд у Галичину після істрійського дитинства мусив стати для Віллі випробуванням, ба навіть шоком, який перервав позачасовість дитинства. Однак хлопчика виховали на те, щоб очікувати змін; майже кожного дня йому замолоду доводилося розмовляти п'ятьма мовами й носити три різні костюми. Вдома, як і за кордоном, його навчали і протоколу, і гнучкості, щоб слугувати вищій меті родинних амбіцій. Переконаність в одвічному праві панувати надавала впевненості в гнучкості, а впевненість у цьому дозволяла бути переконаним в одвічному праві панувати. Габсбурги трактували своє існування в рамках цього дієвого кола як існування, вільне від часу.³¹

Однак Штефанове навернення до польської нації було не лише типово габсбурзьким владним маневром. Це навернення передбачало відмову від спокійного відчуття вічності, від моря як джерела безмежної влади, від острова як місця досконалості людської природи. Відтепер родині доводилося трактувати час як рвучкий рух уперед, до національного визволення. У Галичині Штефан знайшов польську націю, до якої зміг приєднатися, але яку не міг ані плекати, як сад, ані скеровувати, як яхту. У новій домівці навіть родина вийде з-під його контролю. Віллі відмовиться від польського спадку на користь любішої йому нації-суперниці – України.

Штефан та Віллі зійшли на берег у пошуках національних королівств. Як це трапляється з моряками, вони відчули, що земля під їхніми ногами ходить. Віллі з батьком вирушив уперед, у непевне майбутнє націй, але перед тим прописав на зап'ясті позачасовість свого імперського дитинства – опущений якір човна, що лагідно гойдається в гавані, північну зорю незвіданого плавання в темряві. Синь була й залишилася у нього під шкірою – там її серед тіней паризького ресторану помітили уважні очі нервової пані; або ж у різкому світлі кімнати допитів завважив байдужий прислужник Сталіна.

Примітки до розділу «СИНЕ: ДИТИНСТВО БІЛЯ МОРЯ»

¹ *Des Kaisers Traum. Festspiel in einem Aufzuge von Christiane Gräfin Thun-Salm. Musik von Anton Růckauf*, Відень, 1908, 29; Michel Georges-Michel, «Une histoire d'ancre sympathétique» *Le Jour*, 25 липня 1934; «Акт», ЦДАГО 26/1/66498-фп/198980/1.

³ *Pola: Seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, 32, 82. Німецьке слово на позначення того, що ми нині називаємо глобалізацією, було *Welthandel*. Я вживаю цей термін свідомо; стан світової торгівлі нині належало б називати (а іноді називано) «другою глобалізацією».

⁴ Wiggermann, K. u. K. *Kriegsmarine und Politik*, 36.

⁵ Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, 172–212; Perotti, *Das Schloss Miramar*, 9–89.

⁶ Vogelsberger, *Kaiser von Mexico*, 333.

⁷ Пізніше Карла під Ваграмом розгромив Наполеон, про що нагадує Arc de Triomphe.

⁸ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1; Sondhaus, *Naval Policy*, 61; Hyla, «Habsburgowie żywiec», 7.

⁹ ННStA, Fach 1, Karton 189, Folder Vermählung Des Erzherzogs Carl Stephan mit der Erzherzogin Maria Theresia von Toscana zu Wien am 28 February 1886, Гровер Клівленд до Франца-Йосифа, 20 травня 1886 р. Щодо срібла, див. A. Habsburg, *Princessa och partisan*, 113.

¹⁰ Щодо життя Рудольфа, див.: Namann, *Kronprinz Rudolf*, особливо 330–332, 415–419. Про стосунки між батьком і сином ідеться у: Dickinger, *Franz Josef I*, 54–66.

¹¹ Цитати з: Namann, *Reluctant Empress*, 130, 135.

¹² Markus, *Der Fall Redl*, 149–150; Wheatcroft, *Habsburgs*, 283; Gribble, *Life of the Emperor Francis Joseph*, 281.

¹³ Иванова, *Стара българска литература*, 64.

¹⁴ Щодо Рудольфа, див.: Namann, *Kronprinz Rudolf*, 296–298. Натяки на взаємний вплив: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1, 2 та 6; а також Ryan, *My Years*, 232. Щодо тріалізму: Dedijer, *Road to Sarajevo*, 93–95, 153, 159. Сербська та хорватська політична думка цього періоду описана у: Vanac, *National Question*, 70–114. Югославська ідея повернулася після зміни династії у 1903 році. Див. Jelavich, *South Slav Nationalism*, 19–26.

¹⁵ ННStA, Fach 1, Karton 147, Folder Entbindung Erzherzogin Maria Theresia 1895. Його повне ім'я було Вільгельм Франц-Йосиф Карл. Усі ці імена були династійними. Карл був дідом його батька і прадідом його матері. Ім'я Карл носили всі хлопці, що в певному сенсі було слухним, оскільки нагадувало ім, що вони не лише брати, а й кузени. Франц-Йосиф був правлячим цісарем, а отже, це ім'я було жестом у бік Відня – як, зрештою, й ім'я Вільгельм, що відсилало до ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга, великого магістра Тевтонських Лицарів і колишнього командувача австрійського війська, який помер за рік до того. Таким чином Стефан двічі офірував свого сина своєму володарю, виявляючи шану безпосередньо Францові-Йосифу і через одного з небагатьох членів родини, який користувався у Франца-Йосифа повагою. *Redlich, Emperor Francis Joseph*, 200, 476.

¹⁶ Цей короткий огляд жодним чином не висвітлює всю складність польської історії у XIX столітті. Найкращим путівником із цього приводу є: *Wandycz, Lands of Partitioned Poland*.

¹⁷ Schmidt-Brentano, *Die Österreichische Admirale*, 473.

¹⁸ Sondhaus, *Naval Policy*, 136.

¹⁹ Ryan, *My Years*, 69.

²⁰ Ryan, *My Years*, 70–73. Раян стверджує, що написала свій мемуар, щоб розвінчати уявлення про те, що всі Габсбурги були божевільними, поганими й непридатними до правління, хоча зміст мемуару під цим оглядом дещо неоднозначний.

²¹ Ryan, *My Years*, 83.

²² До сьогодні не зберігся, схоже, жоден із Штефанових творів. Однак цікавими є начерки в його зошиті. Див. APK-OZ DDZ 84 та 85.

²³ Ryan, *My Years*, 66–67.

²⁴ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1; Ryan, *My Years*, 91.

²⁵ Архітектори і цитати: Штефан до Кокса та Кінга, морських архітекторів, Лондон, 1905, APK-OZ DDZ 84. Мореплавські уроки Штефанових синів згадуються у «Мемуарах», ЦДАВО 1075/4/18а/1. Епізод із козою описано у Ryan, *My Years*, 245–246.

²⁶ Подорож до Санкт-Петербурга задокументовано у: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Karl Stefan», лист Seiner Exzellenz Herrn Grafen Gołuchowski, Санкт-Петербург, 12 серпня 1900. Щодо контакту з Марією-Крістіною: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Karl Stefan», лист, Seiner Exzellenz Herrn Grafen Gołuchowski, Сан Себастьян, 30 вересня 1900.

²⁷ Подорож на Альфонсове святкування у 1902 році описано у: Ryan, *My Years*, 250.

²⁸ HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Karl Stefan», An das Hohe K. und k. Ministerium des kaiserlichen und koniglichen Hauses und des Aeussern, Відень, 27 січня 1905.

²⁹ Контакт із моряками: Ryan, *My Years*, 98. Дата: Нюла, «Habsburgowie żywiec», 9. Вільгельмові спогади про моряків: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1.

³⁰ Штефан до Агенора Ґолуховського, 17 липня 1906, HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Karl Stefan».

³¹ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1.

ЗЕЛЕНЕ

Орієнтальна Європа

Восени 1906 року ерцгерцог Штефан узяв свою родину в морську подорож із Лошині до Стамбула, щоб відвідати султана Османської імперії. Яхту зі щасливим Віллі на палубі він скерував на південь, до виходу в Адріатичне море. По дорозі йому з командою довелося дати відсіч піратському нападові. Це захопливе видовище мусило сподобатися Віллі та його братам. Коли стихло відлуння пострілів, їхній корабель плив уже Середземним морем, навколо Греції, через царство мітів.

Штефан кинув якір на грецькому острові Корфу, щоб відвідати палац, який побудували для цісареві Єлизавети. Палац цей звався Ахіллейон, на честь Ахіллеса, грецького героя легенди про Троянську війну. Ця війна почалася через те, що грецькі богині не могли дійти згоди, котра з них найкраща; історія ця добре пасувала Єлизаветі, життя якої минало у хвилюваннях щодо того, чи є вона з-поміж королев найпрекраснішою. Подібно до Єлизавети, Ахіллес теж був егоїстичним і примхливим. У Трої він вирішував, битися чи дутися у своєму наметі через першу-ліпшу дурничку. Саме ці легенди Єлизавета осучаснила, збудувавши палац на Корфу. Вона була однією з численних європейців, які переконали сучасних греків у тому, що ті є нащадками греків античних, тож і антична спадщина належить не лише Європі, але також особливим чином грецькій нації.¹

На Корфу Штефан розхвалив Єлизаветин палац. Стародавні греки для обох Габсбургів символізували витoki європейської цивілізації; свою родину вони вважали тієї цивілізації продовженням. Зі свого боку, Штефан був лицарем Ордену Золотого Руна – лицарського товариства, підпорядкованого Габсбургам і названого на честь грецького міту про Ясона та Аргонавтів. У тій давній оповіді Ясон зібрав найбільших героїв світу і в своєму човні Арго повів їх у подорож морем на схід – у пошуках чудодійного золотого руна. Середньовічні лицарі – члени Ордену, заснованого 1430 року, трактували Ясонову подорож як взірцеву для християнського хрестового походу. Вони присяглися захопити столицю Османів Стамбул і повернути її християнському

світові. У сімдесятих роках шістнадцятого століття монарх Іспанії Філіп II Габсбург зібрав флот для того, щоб розбити Османську імперію на Середземному морі; для цього він побудував величний корабель і назвав його Арго. Османська імперія, яку на морі було – за такої символічності – подолано, залишилася для Габсбургів загрозою на суходолі. Її війська у 1683 році взяли в облогу Відень. Ретельний учень польської історії Штефан знав, що Габсбургів урятувала лише польська кіннота. Підліток-син польського короля, який того дня бився за порятунок Відня, був членом Ордену Золотого Руна. Штефанові сини теж невдовзі мали долучитися до Ордену.²

Мітичні герої Ахіллес і Ясон пливли на Схід із завойовницькими задумами. Гнівний Ахіллес завоював Трою, вбив її головного героя, а його тіло голяка протягнув навколо міських мурів. Ясон звабив Медею, і вона зрадила своїх рідних, щоб допомогти йому здобути руно. Габсбурзька візія хрестоносної цивілізації, яка завдячувала своїм поступом то мечу героя, то стрілі Купідона, повернулася проти Ісламу та Сходу – позірно вічної загрози Османської імперії. Османи утвердилися на Близькому Сході приблизно в той час, коли Габсбурги ставали чільною державою Європи. Впродовж півтисячоліття ці дві династії змагалися на суші й на морі, а їхня ворожнеча визначала історію цілої південно-східної Європи.

Однак тепер, у добу націоналізму, все змінилося. Іслам, який колись так лякав своєю могутністю, перетворився на загрозу для Габсбургів через свою слабкість. Османська імперія була незручною сусідкою не тому, що захоплювала території християнських імперій, а тому, що відступала землі новим національним християнським королівствам. Греція, перше з цих королівств, була достатньо віддалена від Габсбурзької монархії, щоб чарівно оприявнитися на мапі Європи. Англійський поет-романтик лорд Байрон, твори якого дуже любила Єлизавета, загинув у війнах за грецьку незалежність. Однак наступне незалежне королівство – Сербія – було вже зовсім іншою справою. Сербія сусідила з Габсбурзькою монархією, а населення її розмовляло діалектами, дуже близькими до діалектів мешканців габсбурзького півдня. Після 1903 року Сербією правила ворожа династія, виразно зацікавлена в територіальній експансії за кошт навколишніх імперій. Сербія і націоналізм загалом становили для Габсбургів загрозу не меншу, ніж для Османів.

Хоча морська мандрівка на схід манила дух Ахіллеса та Ясона, Штефанове плавання було подорожжю іншого штибу. Він

привіз родину в Османську імперію з миротворницькою місією і туристичною метою. Віллі тоді було одинадцять років. Декаданс для молодих людей особливо привабливий. Хлопчика приголомшує двір султана, Гагія Софія, Блакитна Мечеть, – і що йому політичний занепад? Йому, як і туристам до й після нього, хочеться оглянути крам торговців килимами. Ця подорож дала змогу Віллі й дітям уперше, але не востаннє, відчутти смак ісламського світу. 1907 року родина вирушила до Алжиру й Тунісу. Найбільше враження на Віллі справила саме північна Африка, яку він із теплотою згадував у дорослому віці. Арабів він любив до кінця свого життя.³

Штефан також був до певної міри орієнталістом, хоча його фантазії відтепер сягали не далі Польщі. Його родина знайшла те, що шукав Штефан на острові Мальта, який вони теж відвідали 1907 року. Може здатися, що Мальта з Польщею не мають між собою нічого спільного, за винятком того факту, що в обох алфавітах є літера «ż». Проте сталося так, що Мальта слугувала прикладом того імперського націоналізму, який Штефан мріяв узяти на озброєння, ба навіть утілювати. Мальта, найпівденніший острів Європи, була британським володінням. За два попередні десятиріччя Британія плекала на острові англійську мову й окрему мальтійську національну ідентичність. Мальтійців, чії освічені класи розмовляли італійською, це мало відвернути від італійського національного об'єднання. Приклад Мальти показував, що національне об'єднання можна стримувати, і що національна ідентичність могла слугувати імперіалізові. Юний Віллі цих речей не розумів. Однак він став англофілом, отримуючи задоволення від відвідин британських осіб королівської крові. Він міг також завважити, що, крім англійської та італійської мов, якими він послуговувався на острові, мальтійці розмовляли і власною мовою арабського походження.⁴

Коли 1909 року родина повернулася до північної Африки, Віллі було тринадцять, а Штефан керував яхтою з польським іменем. Обидва бачили у Відні *Цісарів сон*, а Штефан почав здійснювати власну польську мрію в Галичині. Поки Штефан ознайомлював Віллі та родину зі східним Середземномор'ям, його слуги і наймити далеко на півночі, в Галичині, готували новий родинний палац. Переїзд до Польщі, безсумнівно, був у родині джерелом незгоди, яку ці подорожі мали на меті полегшити. Юного Віллі, який чув заклик до молитви з височенних

мінаретів, не надто вражали милі дерев'яні костели габсбурзької Галичини.⁵

Ці колись польські землі лежали на північно-східній периферії габсбурзьких володінь. У популярній свідомості вони асоціювалися з відсталістю й ведмедами – абсурдним чином навіть із ведмедами білими, оскільки у віденській уяві східна Галичина була габсбурзьким Сибіром. Однак для Віллі, який у ці роки мандрував між Істрією та Галичиною поїздом, а до ісламського світу морем, Польща була найменш захопливою версією Орієнту. Батько забирав хлопчика з моря його дитинства на дальні кордони, водночас дражнячи присмаком ісламського сходу. Перш ніж Польща могла утвердитися в уяві Віллі як нова домівка родини, її приваба вже була розвіяна теплими вітрами Орієнту. Віллі так і не призвичаївся до Галичини – як, зрештою, і до будь-якого іншого місця – й туга за Сходом не покидала його до скону.

Віллі вчився мандрувати саме тоді, коли його батько нарешті намандрувався і взявся створювати для своєї родини мініатюрну королівську Польщу в габсбурзькій Галичині. Крім двох замків у Живці, Штефан мав також сорок тисяч гектарів лісів – площа, майже вчетверо більша від князівства Ліхтенштайн, або ж одна п'ята американського штату Род Айленд. Тут була навіть власна господарка: Штефан успадкував броварню свого дядька, засновану 1856 року. У неї він вклав величезні кошти, купив найновіше обладнання, встановив електричне освітлення, оснастив рейковими вагонами. Ці вагони застосовувалися також для того, щоб постачати деревину з величезного залісненого маєтку. Прибутки з цих підприємств Штефан використав на покращення «нового замку», побудованого в дев'ятнадцятому столітті, який він обрав за польську резиденцію родини.⁶

Штефанові майстри розбудували замок, і тепер у кожній дитини були свої апартаменти. Він замовив родинні портрети, які повісив поруч із портретами польських королів, які зібрав під час своїх європейських турів. Будівлі в парку нагадували мисливські хатинки в близьких горах. Для своєї дружини Штефан побудував каплицю в стилі польського Ренесансу. Марія-Терезія, зі свого боку, написала листа Папі (послугуючись рідною італійською), в якому просила дозволу відправляти в приватній каплиці три меси щодня. Папа надав цей дозвіл, хоча йому було добре відомо, що відразу за замковими землями був цілком пристойний костел. Однак цей костел стояв поза межа-

ми світу, що його наші Габсбурги купили, збудували й контролювали.⁷

Як переконалися польські митці та архітектори, Штефан і далі був надзвичайно перебірливим. Якось він надіслав термінову телеграму, вимагаючи змінити розміщення одного з вікон; така зміна вносила не лише естетичні але й структурні імплікації, особливо для споруд із каменю. Він не лише опікав, а й повчав модерних дизайнерів. Штефан підтримував зв'язки з чільними художниками-модерністами Галичини, для яких вітальні його замку стали чимось на кшталт салону. Та їхня польськість, схоже, була йому важливішою за їхню модерність. Навіть фінансово підтримуючи найновіші стилі, Штефан не міг утриматися від їх критики. Про меблі в стилі *art nouveau*, виготовлені для кімнати його доньки Елеонори, він сказав, що вигляд у них такий, ніби вони «зроблені з костей нервових мерців».⁸

Попри те, що Штефана постійно дратували ті чи інші ганджі, він ніколи не оминав нагоди влаштувати якісь абсурдні розваги. Одну з кімнат замку він присвятив «Залізниці» – гри, в якій мініатюрні парові локомотиви взаємодіяли за сценаріями, які неодмінно передбачали зіткнення. Водночас Штефан захопився автомобілями – і так само пристрасно, як колись яхтами. Він об'їжджав на автомобілях усю Європу, відвідував фабрики в Британії та Франції; і замовляв авта, що виготовлялися у відповідності до його власних планів. Улітку 1910 року він організував у Живці «Конгрес автомобілів наших друзів», на який з'їхалася моторизована шляхта Габзурзької монархії, Німеччини та Росії, щоб похизуватися власною модерністю. Штефан використовував свої авта у справах, пов'язаних із польською національною звитягою – як у випадку, коли він спромігся одного дня відвідати виставу за трагічною драмою поета-романтика у Кракові, а наступного – побував на відкритті патріотичного пам'ятника в Живці.⁹

Із заднього сидіння батькових машин Віллі оглядав зелений ландшафт. Замок лежав у долині, зусібіч оточений м'якими схилами Бескидського хребта. Гори ці від підніжжя до вершин були вкриті смерековими лісами; взимку на верховинах лежали сніги, але впродовж року ці гори рідко бували непрохідними. Коли дозволяла погода, родина вибиралася у ближні гори на пікніки. Слуги розігрівали в попелі ватри супи, ковбаси та картоплю. Взимку ж на невеликій річці вони влаштовували ковзанку або каталися на санях у замковому парку.

Так у повсякденних обов'язках та передбачуваних утіхах минали роки. У цій родині дівчатка не лише просили, а й отримували на

Різдво поні. Розібравши величезні різдвяні ялинки, Штефан спалював їх. Родина навіть мала власне тисове дерево. Воно й досі росте на Лошині, де Штефан насадив чимало садів.¹⁰

У Штефановому царстві уяви дитинство тривало вічно – і все ж тепер воно добігало кінця. Шестеро дітей вийшли з домівок, побудованих їхнім батьком, у широкий світ, до життя в якому батько намагався їх підготувати. У Галичині Віллі бачив, як трое його сестер приймали женихів, підібраних із польської аристократії. Тут ішлося про непрості речі. З погляду віденського двору, польські князі, що приходили з відвідинами, не були рівнею для сестер Віллі, габсбурзьких ерцгерцогинь. Штефан знав, що втрачає, але й знав, що набуває. Якщо його доньки одружаться з польськими аристократами, то їхні сини не зможуть претендувати на правління Габсбурзькою монархією. З іншого боку, такі шлюби могли дати кандидатів на майбутній польський трон: самого Штефана, його синів, його зятів, його онуків.

Габсбурги одружувалися, щоб правити, – і шлюби не забарилися. У вересні 1908 року Штефан і Марія-Терезія оголосили про заручини їхньої доньки Ренати з польським князем Геронімом Радзивилом. Радзивили були однією з найпишніших родин старої Польщі – з неї вийшли князі, єпископи та воїни. До того ж, вони відзначалися романтичними нахилами. Раніше, в дев'ятнадцятому столітті, одна з представниць цього роду полонила серце німецького цісаря; а пізніше, у двадцятому, ще один Радзивил одружитья із сестрою Жаклін Був'є. Геронім і Рената мусили перед весіллям пройти через декілька принизливих придворних процедур. Геронімові титули не визнавалися у Відні. У свою чергу, Рената мусила зректися всіх своїх титулів, як і права величатися «цісарсько-королівською високістю». Крім цього, наречені мусили укласти дошлюбний договір із розподілом майна.¹¹

Штефан допоміг польській громадськості зрозуміти значення того, що мало статися. 15 січня 1909 року, за день до Ренатиного весілля, польські газети у Габсбурзькій, Російській та Німецькій імперіях проголосили, що цей шлюб пов'язував «цісарську родину Габсбургів із величним польським родом». Беручи шлюб у каплиці Живецького замку, Рената й Радзивил творили щось нове – польську гілку родини Габсбургів. Гості з боку Радзивилів, одягнені в хутро і високі зимові шапки з пір'ям, бурхливо раділи. Їх-бо визнав найвеличніший із родів. Геронім подарував своїй молодій дружині хутряну шубу; інший Радзивил подарував Штефанові обшиті ведмежим хутром сани.

Від Штефана і Габсбургів ця ситуація вимагала тонкої дипломатії. Габсбурзький двір не допустив новий клан до спадкоємства трону, але прагнув зберегти зв'язок із новою, польською гілкою родини. Цісар Франц-Йосиф знав, що питання польського об'єднання зріло у всіх трьох імперіях, і що польська гілка родини надавала йому переваги над сусідніми імператорами – Росії та Німеччини. Його політика національних поступок забезпечувала певну обережну підтримку польської національної справи. Представник цісаря тактовно виголосив свій тост французькою замість німецької. Живець лежав дуже близько до кордону з Німеччиною, де поляки були змушені слухати німецьку мову у школах та церквах. Свою промову сам Штефан виголосив польською і французькою.¹²

Невдовзі ще один шлюбний зв'язок з історичними правлячими класами Польщі встановила Матильда. 1911 року вона за такою ж процедурою взяла шлюб з Ольгердом Чарторийським. Як і Рената, Матильда втратила свої титули і право на спадкоємство Габсбургів для своїх дітей. Щоб зректися титулів, вона мусила їх перелічити, востаннє в житті користуючись королівським «ми»: «Ми, Матильда, милістю Божою цісарська принцеса й ерцгерцогиня австрійська, королівська принцеса Угорщини та Богемії» тощо. Її наречений походив з іншої княжої польської родини, зі сходу, яка зберегла багатство і славу після того, як Польща перестала існувати. Ольгерд Чарторийський мусив пройти тією ж докучливою дорогою, що й Геронім Радзивил. Оскільки не було Польщі, то не було й польського двору, який міг би підтвердити його княжий ранг – утім, потвердити його титул не могла б і стара Польща, навіть якби вона ще існувала; політична система її ґрунтувалася на рівності всієї шляхти і не визнавала жодних рангових відмінностей між її представниками.¹³

Шлюб уже другої габсбурзької принцеси з польським князем збільшив польську королівську родину. Штефанів проект набув ще більшого резонансу і визнання. Коли 11 січня 1913 року пара побралася, польський єпископ, який очолював церемонію, був в одязі, традиційній для королівського замку в Кракові. Цісар Франц-Йосиф прислав представника й діамантове намисто. Королева Марія-Крістіна Іспанська, Штефанова сестра й тітка нареченої, – брошку з діамантів та сапфірів. Папа дав благословення союзу двох великих католицьких родин, написане власноруч на пергаменті з гербом Габсбургів і девізом Чарторийських: «Будь що буде».¹⁴

Віллі спостерігав за жениханням; цілком можливо, що йому було самотньо, але не лише він почувався відчуженим. Його найстарша й улюблена сестра Елеанора залишалася байдужою до відвідувачів чоловічої статі. Восени 1912 року, коли друга молодша сестра готувалася йти до віктаря, заговорили про те, що двадцятичотирирічна Елеанора ризикує залишитися старою панною. Та в прекрасної Елеанори була своя таємниця. Дев'ять років перед тим, у п'ятнадцять, вона пообіцяла руку і серце морякові. Під час однієї з дитячих мандрівок із родиною вона закохалася в капітана батькової яхти, морського офіцера Альфонса Кльоса. Поки Матильда готувалася до шлюбу, Елеанора у листі обмовилася, що заручена з Кльосом. Ця новина дійшла до вух її батька (цього Елеанора, можливо, й хотіла). Як у людини, що переймалася заснуванням польської династії, у Стефана були всі підстави сумувати за втраченою нагодою укласти третій союз із ще одним родом польських аристократів. Як габсбурзький бунтар, Стефан, мабуть, був неабияк вражений відвагою Елеанори. Вона прагнула стати першою габсбурзькою ерцгерцогинею, яка вийде заміж за простолюдина з дозволу цісаря.¹⁵

Стефан написав до двору, просячи дозволу на весілля. Цісар Франц-Йосиф, якого, безсумнівно, тишило те, що Стефан і сам мав такі ж клопоти, які колись створював для інших, дав свою згоду на шлюб за низки умов. Габсбурзький двір трактував шлюб Елеанори із Кльосом як нерівний – але не більше нерівний, ніж шлюби двох її сестер із польськими князями. Про те, що думали про це князі Радзивил і Чарторийський, нічого не відомо. Піднісшись до рівня Габсбургів, тепер на них чекали роки родинних зустрічей із простим морським офіцером. Однак Елеанора була улюбленою донькою їхнього тестя, який володів ключем до їхніх майбутніх статків; у свою чергу Кльоса, людину просту, приємну й товариську, годі було не любити. Можливо, вони, як і решта родини Габсбургів, спробували гідно прийняти його шлюб з Елеанорою. Як і націоналізм, кохання було карою модерності, примирення з першим жодним чином не берегло від останнього.¹⁶

Весілля Елеанори з Кльосом святкували скромно, в родинному колі; відбулося воно 9 січня 1913 року. Листування між Віднем та Живцем повніться помилок протоколу, що їх допустилися через поспіх. Елеанорині листи зречення від титулів і почестей дійшли до Відня вже після весілля; вона сподівалася вийти заміж у той самий день, що й Матильда, та врешті-решт її церемонія відбулася

на два дні раніше. Можливо, це чинилося для того, щоб дати Елеанорі певну першість щодо молодшої сестри; більш імовірно було б припустити, що такий крок мав уберегти її від непоштивости з боку гостей на весіллі двох пар. Та доля її була аж ніяк не сумною. У день шлюбу вона «повнилася любов'ю і щастям». Елеанора й Кльос замешкали у родинній віллі на Адріатичному морі. Їхня перша дитина народилася точнісінько через дев'ять місяців після весілля.¹⁷

На весільних світлинах вигляд у молодого Віллі аж ніяк не безхмарно щасливий, і причину цього неважко збагнути. Його улюблена сестра Елеанора мала ось-ось повернутися до сонячної Істрії. Він, мабуть, неприхильно ставився до двох гордих поляків, які стали членами родини. Вони забрали двох інших сестер до власних маєтків – і посіли Вільгельмове місце у польських планах його батька. Він народився, щоб стати вирішенням польського питання. Він прийшов на світ саме тоді, коли Штефан успадкував польські маєтки; він був сином, названим на честь Габсбурга, який мав за правом стати королем Польщі, та єдиною дитиною, яку вчили польської мови з народження. Тепер, із шлюбом його сестер, його рейтинг в уявній лінії польської спадкоємности катастрофічно впав. Раптом він опинився позаду не лише свого батька і двох старших братів, а й позаду двох новоспечених зятів та їхніх майбутніх дітей. У чотирнадцять і згодом у сімнадцять років на весіллях сестер Віллі спостерігав, як руйнується звичний із дитинства лад. Інтереси його родини більше не узгоджувалися з його власними. Доленосна дитина перетворилася на надлишковий матеріал. Щоб знайти власну дорогу, Вільгельмові треба було знайти власну націю.

Час між 1909 та 1912 роками, женихання і шлюби його сестер, був непростим для Віллі. Поки дівчата залишалися в живецькій домівці, де приймали кавалерів і планували весілля, Віллі з братами вчився у військових конвіктах далеко від дому. 1909 року він вступив у військову школу в моравському місті Границях. Як і батьки Зигмунда Фройда, Штефан був уродженцем Моравії, чеськомовної коронної землі, оточеної суходолом, у серці імперії. Навчання у військових школах для синів було черговим прогресивним нововведенням від Штефана, так само, як перед тим яхтовий і моторний спорт; і він обрав школу неподалік від його власної дитячої домівки. Хоча від габсбурзьких ерцгерцогів очікувалося, що вони командуватимуть військом або флотом, вишколу вони зазвичай не проходили. Горді войовничі предки Штефана були здебільшого аматорами, обдарованими чи не дуже. Однак Штефан, який колись був слухачем

флотської академії, волів, щоб його сини завершили повний курс військової освіти. Він відіслав Віллі у школу такого штибу, якого сам не знав, принаймні в якій не вчився.¹⁸

Віллі було чотирнадцять років, коли він розпочав навчання в Границях, і сімнадцять, коли покинув школу, не складаючи іспитів. Це складний час у житті кожного хлопця: мить, коли дитяча неспроможність контролювати світ поступається неспроможності чоловіка контролювати власне тіло. Віллі не залишив письмових спогадів про ті роки. Нетипова мовчанка і швидке полишення навчання наводять на думку про те, що проміжок був буремним.

Дуже коротко описав цю школу Роберт Музіль, найвидатніший австрійський письменник свого часу, який назвав її «чортовою дупою». Музіль, який сам був випускником школи, у своєму витончено-складному першому романі *Сум'яття вихованця Терлеса*, що побачив світ 1906 року, посилався на власний досвід навчання у ній. У романі з'являється такий собі «князь фон Г.»: «Ходив він, – пише Музіль, – легкою скрадливою ходою, ледь зіщулившись, ніби хотів змаліти – свідчення звички крокувати через довгу низку просторих покоїв, де, здається, хтось недосяжний причаївся в невидимих закутках порожньої кімнати»*. У романі принц фон Г. нещасливий і покидає школу. Основний наратив зачіпає неконтрольовані стремління підлітків до гомоеротичних принижень, а також неунікні зв'язки між статевим та інтелектуальним розвитками. Віллі, який вступив у школу через три роки після з'яви роману, був високим, білявим і вродливим. Чи був він граційним принцом, чи, може, жертвою наруги? Можливо, він був і одним, й іншим водночас.

Віллі зростав у тій центральній Європі, де гомосексуалізм, особи високого походження і військо були тісно пов'язані. 1907 року в осерді гомосексуального скандалу опинився тезка Віллі, німецький кайзер Вільгельм II. У низці позовів, що їх висували до 1909 року, з'ясувалося, що декілька осіб із найближчого оточення кайзера, включно з його найближчим другом і чільним цивільним радником, практикували гомосексуалізм. Цей друг, Філіп фон Ойленберг, у листуванні завжди згадував кайзера як «дорогесенького». За перебігом «справи Ойленберга» прискіпливо стежили часописи в Німеччині та у всій Європі. Вільгельмові II, чоловікові, який полюбляв вибирати капелюхи для своєї дружини, так ніколи й не вдалося цілком уникнути підозр щодо своєї гомосексуальності.¹⁹

* Цит. за: Музіль, Роберт *Сум'яття вихованця Терлеса*. З німецької переклав Юрій Прохасько – Київ: Юніверс, 2001

1907 року черговий гомосексуальний скандал вибухнув у Відні. Популярний часопис, заснований у квітні того року, почав публікувати статті, у яких натякалося, що серед політичної та фінансової еліти Габсбурзької імперії було багато гомосексуалістів. Статті навіть містили нотку шантажу, оскільки «розпуста з особами тієї ж статі» була у монархії карним злочином. Відповіла на них особа, що ідентифікувала себе як члена цієї гомосексуальної еліти. Дописувач, який назвався псевдонімом «Графиня Мервіола», повідомив читачам газети, що ув'язнювати «теплих братів» було б великою помилкою. Він вважав немислимим, щоб «найшанованіші носії державного визнання, аристократи з найдавніших родів, мільйонери та директори найбільших фірм» могли зазнати судового переслідування за гомосексуальні акти. Хоча автор писав на папері, окропленому солодкими парфумами, тепер у розмові відчувався присмак погрози. Визнавши «теплоту» віденської еліти, він звернув увагу читачів на те, що «теплі брати» зможуть за себе постояти – навіть (натякав допис) якщо раптом запахне смаленим.²⁰

Усі ці події стали лише вступом до Справи Редля, яка виникла 1913 року й у висліді якої гомосексуальне кохання протягом усього двадцятого століття поєднували зі страхом шпигунства. Полковник Альфред Редль, дев'ятий син службовця залізниці, піднявся до впливової посади голови габсбурзької військової контррозвідки. Цей запальний поціновувач чоловіків носив сукні й утримував десятки коханців. Подібно до багатьох офіцерів, спосіб його життя не узгоджувався з його фінансовими можливостями, хоч, може, в нього це проявлялося дещо більш екстравагантно. Його колеги-офіцери вважали борг передбачуваним складником життя і кохання між чоловіками, а також приватною справою дорослих. Редль платив за свій стиль життя з продажу таємниць Російській імперії. У травні 1913 року його викрито, і він наклав на себе руки. Подобиці цієї справи були приховані. Цілком імовірно, що Штефан, як габсбурзький ерцгерцог і на той час вже адмірал флоту, знав усю історію. Він, Марія-Терезія та Віллі були у Відні, коли скандал саме розгорівся. Віллі привезли туди з Границь, щоби він міг завершити навчання з приватними наставниками у спокійніших обставинах. Куля, що поклала кінець Редлевому життю, була випущена саме тоді, коли Віллі готувався до іспитів, і стала останнім уроком.²¹

У туманні підліткові роки, коли польська корона втікала у чимраз більш далеке майбутнє, захмарене, до того ж, насущними муками освіти, Віллі заспокоював себе мріями про власне королівство. Він зрозумів, що вміння, надані йому для того, щоб приго-

туватися до посідання польської долі, можна використовувати для досягнення інших цілей. На Лошині уроки польської були для нього чимось не набагато більшим, ніж прогулянкою в парку, – наукою, на тисячі кілометрів віддаленою від будь-якої польської дійсності. Мова, нехай складна, мусила здаватися йому чимось чистим і абстрактним. У Галичині Віллі став чути польську повсюди: поляки правили краєм, і мова їхня була мовою шкіл і судів, а в багатьох містах ще й мовою вулиць.

Та, як мусив віддалено уявляти Віллі, в Галичині мешкали представники й інших народів. Справді, недалеко були українці. Гори навколо батькового замку заселяли пастухи й мисливці, поділені на клани. Деякі з них цілком виразно говорили діалектами польської; інші користувалися якоюсь іншою, лагіднішою мовою. Схоже, Віллі схопив декілька слів цієї іншої мови від місцевих дітей, – спершу, може, й не знаючи, що це таке. Його мати, Марія-Терезія, любила м'які звуки цієї мови, про яку знала, що це українська. Вона нагадувала Марії-Терезії про її рідну італійську, яку вона вживала щодня, поки родина жила на Адріатиці, і якої їй тепер у горах бракувало.²²

Із польської літератури Віллі усвідомив, що поляки й українці перебували у давній ворожнечі за землі, які обидва народи вважали своїми. У романі Генрика Сенкевича *Вогнем і мечем* він читав про велике повстання українських козаків проти польської аристократії в сімнадцятому столітті. Хоча Сенкевич, найпопулярніший польський романіст усіх часів, писав у тональності, виразно прихильній до Польщі, він не відмовляв козакам у певній дикій гідності. Віллі був не першим і не останнім із читачів Сенкевича, який відчув бунтівну прихильність до українських героїв історії. Знане з літератури протиставлення цивілізованих польських шляхтичів і українських козаків-варварів ожило у Вільгельмових розмовах із зятями. Ці польські аристократи були нащадками родин, які колись володіли десятками тисяч українських кріпаків. Вони розповіли Віллі, що українці були расою невгамовних розбійників. Такі завваги зацікавили Віллі – як він писав, «привернули мою увагу». Пізнавши польських аристократів достатньо добре, щоб їх недолюблювати, Віллі з легкістю міг прийняти козаків за своїх героїв.

У якийсь момент – імовірно, 1912 року, коли йому виповнилося сімнадцять, – Віллі вирішив знайти «оплот» розбійницької української нації. Розбурхана уява схилила його до студювання родинної мапи Галичини – з думкою про те, де варто шукати

варварів. Того літа Віллі самотужки вирушив на схід. Він мандрував, як справжній син свого батька, «incognito», у вагоні другого класу, до карпатського села Ворохти. Сам-самісінький рушив до зелених смерек. Зрештою надибав українців гуцульського племені – вільних людей, які жили з мисливства й землеробства, однак не були дикунами у звірячих шкурах, як він сподівався. Хлопець тішився їхньою гостинністю й піснями. Він розмовляв із ними польською – мовою, близькою до української, – і не оминув нагоди навчитися ще декількох українських слів. Віллі мав хист до мов; до того ж, від людини, яка від народження розмовляла польською, годі чекати, що вона геть не розумітиме української. Віллі повернувся до Живця «іншою людиною». Він знайшов народ без королівства. Він бачив *Ciesariv son* – візію народів, що вихваляють свого володаря. Він брав участь у «національному сні» свого батька, в якому Польща мала отримати габсбурзьких володарів у межах габсбурзької монархії. Чому б не мати власного габсбурзького володаря й українцям?²³

Прийняти українців, як це того літа зробив Віллі, означало поновому побачити Галичину. Оптика націоналізму завжди тримає у фокусі одну групу й водночас приховує інші. Батько й зяті Віллі бачили Галичину як польський край. Насправді тут мешкали також українці і євреї, та й багато інших груп. Найменше зрушення, мікроскопічний зсув лінзи – й у фокусі опинялися вони. Живець був польським торговим містом із пишним бароковим костелом і небагатьма євреями чи українцями, але деякі з близьких сіл хизувалися красивими дерев'яними українськими церквами з цибулеподібними банями, оздобленими пишними металевими хрестами. Відступаючись від батькових планів і польських зятів, які й витворили ті плани, він знайшов власну українську візію Галичини. Побачивши те, чого не помічав його батько, ідентифікуючи себе з нацією, яку зневажали польські князі, він підносив себе в межах своєї родини, ба навіть цілої династії. Він був наймолодшою дитиною периферійної гілки Дому Габсбургів, де так і не знайшлося Габсбурга українського. Отож він міг стати першим.²⁴

Підсвідомі триби Віллі стати частиною спільноти, «наблизитися до народу», здавалися бунтом. Галичиною, на шкоду переважно українському селянству, керувала польська шляхта. Польські націоналісти заперечували існування окремої української нації і вважали українців сировиною, яку можна було асимілювати для зростання нації польської. Та українська ідентичність Віллі не пору-

шувала вірності габсбурзькій династії. Навпаки, український Габсбург міг би стати корисним зряддям у заплутаній національній політиці монархії.²⁵

Доки політика монархії демократизувалася, думки й голоси таких народів, як українці, набирали чимраз більшої ваги. Носії української мови склали приблизно тринадцять відсотків населення австрійської частини монархії, згідно з переписом 1910 року; українські політики посідали шість відсотків парламентських мандатів, розданих після виборів 1907 року (перших виборів, що провадилися за принципом «один чоловік – один голос». Наприкінці дев'ятнадцятого століття поляки міцно укріпилися в урядових коаліціях, але виборча вага українців зростала. На майбутніх вільних виборах українські партії, безперечно, мали б посісти ще більше місць у парламенті. У цій ситуації, як міг слушно припускати Віллі, його династія не стала б відмовлятися від українського представника.²⁶

Габсбурзька династія мусила думати про Україну з міркувань не лише внутрішньої, а й зовнішньої політики. Рівно ж як і польське та югославське питання, що їх Штефан прагнув опанувати, питання українське стосувалося не лише габсбурзької монархії, а також її імперських сусідів. Вільгельм почув українську мову в Карпатських горах, та цією ж мовою (звісно, в інших діалектних формах) розмовляли й за дві тисячі кілометрів на схід, глибоко в землях Російської імперії. Саме тривала епоха розвитку східноєвропейської етнографії – науки, яка згодом почала називатися антропологією. Етнографи мандрували на величезні відстані, щоб простежити функціонування однієї мови та культури по різні боки політичних кордонів. Слідом за ними йшли демографи, які налічили мільйони українців у Габсбурзькій монархії, але ще десятки мільйонів у Росії.²⁷

Через націоналізм імперії не могли бути консервативними. Щойно ставало зрозумілим, що народи мешкають обабіч кордонів, імперська політика мусила обчислювати набутки або втрати. Стабільність видавалася неможливою. Українське національне питання могло або послабити, або посилити габсбурзьку монархію; воно не могло бути нейтральним. Якщо постане українська держава, то постане вона за рахунок земель Габсбурзької монархії, Російської імперії, чи й обох. Отже, як Відень, так і Петербург намагалися добитися того, щоб будь-які зрушення в цій сфері пішли їм на користь, щоб певне національне об'єднання відбулося під їхнім правлінням, за їхньої підтримки. Російська імперія намагалася переконати україномовне населення габсбурзької монархії, що

воно належить до сім'ї пригноблених царем православних народів. Габсбурги надавали підтримку окремій церкві для своїх українських підданців – греко-католицькій. Український очільник цієї церкви, блискучий митрополит Андрей Шептицький, прагнув повернути Російську імперію. І Росія, і Габсбурзька монархія воліли б не допустити втрати своїх українських територій, але обидві могли собі уявити розв'язання українського національного питання шляхом поглинання земель суперниці.²⁸

Українське питання досліджували і габсбурзькі принци, значно поважніші за Вільгельма. Кронпринц Франц-Фердинанд мав українського політичного радника. Страхи близької війни спонукали цісаря Франца-Йосифа присвятити певну увагу Україні. Влітку 1912 року, коли Віллі здійснив свою подорож, на Балканах бушувала війна. Османська імперія розпадалася, а Габсбурзька монархія мусила змагатися з Росією за контроль над Балканами. Хоча саме Балкани мали стати театром очікуваної боротьби за владу між Віднем і Петербургом, Габсбурги та Росія на мали там спільного кордону. Відтак будь-яка війна з Росією точилася б уздовж українського фронту – а українські землі, безсумнівно, переходили б з рук у руки.²⁹

Перспектива війни за Україну не тишила Габсбургів. Військо їхнє було напрочуд багатонаціональним і багатомовним, але офіцерський корпус був надміру представлений старшими шляхетськими націями. Українською міг розмовляти лише один із п'яти сотень офіцерів. Видавалося слушним, з огляду на розташування східного фронту в Україні, вишколити українського офіцера, який, до того ж, представляв би династію Габсбургів. Цісар Франц-Йосиф звернувся до єдиного можливого кандидата. Він попросив Віллі зайнятися українським питанням восени 1912 року. Наступного року Віллі вступив у цісарську військову академію у Вінер-Нойштадт, щоб розпочати вишкіл на офіцера.³⁰

Позірний бунт Віллі безпосередньо спричинився до імперської місії. Кадетом в академії він і далі вивчав українську мову та культуру. Попри додаткове академічне навантаження, під більшістю оглядів Віллі був просто черговим кадетом, як і заміряв його батько. Він жив у тій же рутині, що й інші юнаки в його класі: підйом о 5:00 щоранку, уроки від 6:00 до 13:00 і знову від 15:00 до 18:00. Віллі подобалися географія і право. Він отримував високі оцінки і за успішністю був одним із перших учнів класу. Однак габсбурзькі ерцгерцоги часом отримували наукові ступені, але не

завжди вчилися. Проблеми викладачів, змушених приймати іспити в ерцгерцогів, були у володіннях Габсбургів спричинком до жартів; за словами одного кабаретового дотепника, зразком запитання для ерцгерцогів на іспиті було: «Як довго тривала Семирічна війна?».³¹

Академія у Вінер-Нойштадті, схоже, припала Вільгельмові до вподоби більше, ніж попередня школа в Границях. Одного разу Віллі з товаришами позичив авто директора на дев'ять вечорів поспіль. Йому подобалося їздити верхи, фехтувати і плавати. Як і в попередній школі, у Вінер-Нойштадті не бракувало гомоеротизму, але тут його все ж виявилось менше, до того ж, він був менш агресивним. Старшим хлопцям дозволялося вибирати собі улюбленців серед молодших; а наглядача підкуповували, щоб той дозволив двом хлопцям провести час разом у камері для покарань. Якщо Віллі був чимось невдоволений, то, як вісімнадцятилітній молодий чоловік, він знаходив способи вилити своє роздратування. Відень міг запропонувати багато більше, ніж Границі, до того ж, Вільгельмів брат Лео вступив в академію того ж року. У неділю брати мали звільнення, під час якого могли відвідувати батьків. Штефан і Марія-Терезія тепер провадили значну частину року у Штефановому палаці під шістдесят першим номером на Віднер Гауптштрасе у Відні. Від Гофбургу, палацу цісаря Франца-Йосифа, їхню резиденцію відділяла коротка поїздка на фіакрі. Крім цього, Віллі знову міг бачити свою улюблену сестру Елеанору. Коли Елеанора приїжджала на відвідини з Істрії, вони з Віллі ходили на довгі прогулянки Віднем.³²

Ці прогулянки стали важливим складником освіти Віллі. Тепер він був юнаком, спроможним завважувати соціальні відмінності, який проводив час із улюбленою сестрою, одруженою з чоловіком значно нижчого класу. Місто, що його Віллі з Елеанорою спільно споглядали, було велетенським метрополісом, в якому мешкали два мільйони осіб. Йдучи на південь від батькового палацу, в напрямку від Гофбурга та Рингу, брат із сестрою швидко доходили б до Маргаретену та Фаворітену – районів, густо заселених представниками робітничого класу, який зростав. Віллі почав у вільний час читати праці австромарксистів. Це була особлива група в межах соціалістичного руху, чие бачення національного питання імпувало Віллі. Австромарксисті сподівалися, що імперія стане національно толерантною державою соціального добробуту внаслідок законодавства, ухваленого в демократичному парламенті. Віллі застосував цю соціалістичну програму до свого уподобаного

народу – українців, одного з найбідніших та найменш промислово розвинених народів імперії.³³

Поки Віллі чинив такі дрібні проступки, його енергія рухалася за законами ширшої системи. Саме невеликий бунт подарував йому силу, достатню для того, щоб стати юнаком із тими вміннями, які одного дня зроблять послугу його імперії. За ним доглядали, його плекали. Він був уже не просто одним із декількох потенційних польських ерцгерцогів, але єдиним можливим із-поміж Габсбургів українським князем. Тепер він стояв не останнім у черзі на польську місію, а першим у черзі на місію українську. Принца зведено з селянським народом, стару династію – з новою нацією. У слухний момент Вільгельм та його обраний народ могли вдихнути в тіло давньої імперії децицію молодечої жвавости.

У романі *Людина без властивостей* Роберт Музіль описує комітет, на який покладене завдання спланувати святкування сімдесятилітнього ювілею правління Франца-Йосифа. Після заплутаних любовних інтриг між кривими родичами, довгих розважань над впливом батьківських постатей та затяжних відступів у філософію політики ця справа не доходить до практичного завершення, однак маємо єдиний у світовій літературі приклад переконливого зображення комітетних засідань як спроби порозуміння з реальністю. Професійний дипломат намагається пояснити сутність дипломатії: не роби того, що хочеш зробити. Герой роману дає визначення дії: не те, що робиш зараз, а наступне, що робитимеш. Музіль намагається бодай почасті відкрити читачам габсбурзьке відчуття часу: нескінченне майбутнє, що його не можна контролювати в кожній деталі, але вдається опанувати цілком, якщо залишатися тактовним, управним і безтурботним щодо світу – доки цей світ не приймають за репрезентацію родинної влади.

Позачасовість у Музілевому романі передає тривалість правління Франца-Йосифа – така незвично довга, що надає цілій династії аури вічності. На початок двадцятого століття більшість габсбурзьких підданців не пам'ятали іншого цісаря. Та ця позачасовість була позачасовістю через особисту впертість, а не через династійну певність у гідності майбутніх поколінь. Франц-Йосиф наразі відмовлявся помирати, але його нащадок Франц-Фердинанд був особою імпульсивною та непопулярною. Саму імперію змушено відмовитися від своєї глобальної місії і діяти в центральній та східній Європі, де її правителі чимраз дужче відчували обмеження з боку сил, які з часом лише зростали.

Передчуттю вічності протистояло передчуття катастрофи. У ранніх роках двадцятого століття Габзурзька монархія опинилася у складно переплетеній системі союзів у Європі, всередині боротьби між двома групами держав, що озброювалися до війни. Переважно гнучка, хоч і не завжди блискуча дипломатія Габсбургів втратила останній простір для маневру. Після об'єднання Німеччини Франція шукала східного союзника – і знайшла Росію. Коли добігло кінця дев'ятнадцяте століття, Габзурзька монархія та Німеччина були хитко об'єднані супроти Росії і Франції. 1904 року Британія з Францією утворили Антанту, задуману на те, щоб уникнути непорозумінь щодо імперських володінь і водночас запровадити ближчу політичну співпрацю. У 1907 році Британія підписала подібну угоду з Росією. Ці угоди створили неформальний, але впливовий союз Британії, Франції та Росії. Німеччина була сильною державою, але недостатньо сильною, щоб протівитися такій коаліції. Німці розпочали перегони морських озброєнь із Британією, програли їх, тоді 1911 року перейшли до перегонів озброєнь традиційних, що й увело в гру їхню габсбурзьку союзницю.

Поки ця п'ятірка держав укладала свої домовленості, на континенті згасав вплив шостої традиційно сильної держави. Османська імперія втрачала свої європейські володіня. Коли у липні 1908 року офіцери османського війська зорганізували переворот заради здійснення реформ, Габзурзька монархія у відповідь уже в жовтні анексувала Боснію та Герцеговину. За тридцять років до цих подій Габсбурги за договором отримали право окупувати ці землі, які з юридичного погляду належали Османам. Тепер Габсбурги в односторонньому порядку ствердили право їх анексувати. Османська імперія тривала в кількостолітньому занепаді, але інші держави між собою узгодили перерозподіл території. Відтак одна велика держава – Османська – зникла, тоді як інша – Габзурзька – порушувала правила, переходячи від окупації до цілковитої анексії. Росія, яка мала свої інтереси серед православних народів османської Європи, глибоко відчула цю образу і зблизилася з Сербією. Сербія вважала Боснію не просто частиною сфери власних інтересів, а складником майбутньої великої сербської держави.³⁴

Тоді ініціатива у балканській, а отже, європейській політиці вислизнула з рук великих держав. 1912 року союз чотирьох національних балканських монархій – Сербія, Чорногорія, Греція та Болгарія – напав на Османську імперію і захопив значну частину того, що залишалася від її європейських територій. Цей конфлікт, Перша балканська війна, показав, що змінювати контури Європи

можуть і малі держави, а також те, що націоналізм може руйнувати імперії. Після цього балканські держави накиннулися одна на одну, розв'язавши Другу балканську війну 1913 року. Коли дим розвіявся, головною переможницею виявилася Сербія, яка подвоїла свою територію і на п'ятдесят відсотків збільшила населення. Генеральний штаб габсбурзького війська наполягав на запобіжній війні проти Сербії. Якщо монархія, вважали там, не поквартиться позбутися національних шкідників на кшталт Сербії, то Габсбургів чекатиме така ж доля, як і Османів. Представники генерального штабу втомилися від ролі терплячої осі, що її виконувала Габсбурзька монархія. Якщо силу доводилося врівноважувати, то вони воліли шукати рівноваги на високо натягненій лінві тактичного бою. Людина, яка йде по канату, принаймні має відчуття руху вперед, до того ж, несе палицю. Впродовж 1913–1914 років керівник генерального штабу рекомендував розпочати війну проти Сербії аж двадцять п'ять разів³⁵.

Свого часу, в спокійніші дев'яності роки дев'ятнадцятого століття, Франц-Фердинанд та Штефан обговорювали балканську політику на спільному плаванні Адріатикою. Під час кризи, яку спричинила анексія Боснії, вони писали одне одному листи, побоюючися війни. Франц-Фердинанд не вірив, що війна може вирішити балканське питання. На його думку, приєднання Сербії до габсбурзьких володінь могло лише додати клопотів. Сербія могла дати імперії хіба «вбивць, негідників і декілька сливових дерев». Штефан, який два десятиліття прожив на Адріатичному морі, почувався ближчим до балканських народів, аніж Франц-Фердинанд. Він назвав одного зі своїх синів на честь Кирила та Методія, найшанованіших святих цих православних земель. Та його думки текли у подібному руслі. 1907 року, за рік до початку анексійної кризи, він покинув Балкани, свою уявну Югославію, на користь Галичини, своєї вимріяної Польщі.³⁶

Віллі розумів плани батька і не поступався йому ані винахідливістю, ані жвавістю. Хоча батькове покоління могло й не трактувати українців як націю, визначення нації мінялося. Наставала епоха демократії, за якої чисельність населення починала важити стільки ж, скільки й багатство; епоха етнічності, в якій культура могла посісти місце традиції; та епоха науки, в якій демографія могла з позірною точністю числити національне населення. Віллі міг вважати українців за націю з таким самим статусом і правами, як і в поляків. Популістський характер такої політики міг лише приваблювати молоду людину, яка вважала себе приятелем посполитого люду. Та обставина, що українці були «неісторичною нацією», як було прийнято в ті часи казати, вабила його молоде-

чий дух. Вільгельм вважав українців природним народом, народом весни, паростком, який може гнутися за вітром. Поляки належали до цивілізації тління. Як він скаже на декілька років пізніше: «Польща! Так, поляки були колись народом високої культури, це я справді мушу визнати, але тепер прийшла їхня осінь. Настає культура надміру, настає декаданс».³⁷

Історія Габсбургів показує, що декаданс може тривати напроцуд довго. За якісь три століття перед тим предок Віллі, імператор Максимільян II замовив Арчимбольдо його знамениті зображення чотирьох пір року: весна з фруктами й овочами в зелених та червоних тонах, осінь як пишний пізній врожай гарбузів, картоплі та винограду – обидві ці пори року в подібні чоловіків. Годі знайти більш захопливе й занепадницьке передання плину часу. Та, попри всю індивідуальність портретів, час вони представляють як нескінченне коло пір року. Однак Габсбурги справді досягли поворотної точки, дотичної до моменту, коли вічний династичний час поступається разючим візіям катастрофи й порятунку.

Літо 1914 року розділить весну з осінню, батька з сином, одну еру від іншої – цього літа Габсбурги розпочнуть війну, яка покладе край старій Європі. Проте 1913 року вибір Штефана та Віллі не був виразом ані взаємної неприязні, ані браку лояльності щодо своєї династії. Якщо на вимогу генерального штабу Габсбурзька монархія розпочне завойовницьку війну проти Сербії, то її військам доведеться дати бій і Росії. Перемога ж над Росією обіцяла збільшити польське й українське населення в межах габсбурзьких володінь із мільйонів до десятків мільйонів. Якщо б Габсбургам вдалося перемогти в такій війні й розширитися на північ та на схід, то ерцгерцоги могли б і справді правити великими польськими чи українськими коронними землями як вірні регенти свого цісаря.

Штефан і Віллі вдалися до дій, слухних для двох епох: їхньої власної та тієї, яка ще мала прийти. Чинячи так, вони імпліцитно приймали новий час – не зную їм обом від народження ідею часу, який подає дати й деталі примарних образів вічної династії, а ідею, до якої вони самі себе підготували, за якою роки несуть поступ нації. Штефан став поляком в очікуванні створення нових коронних земель. Вільгельм став українцем в очікуванні сходження нової нації. Однак ті ж уміння й репутація, які дозволяли б їм служити монархії, готували їх до Європи без імперій, у якій Польща й Україна стали незалежними державами. Хоча ані Віллі, ані Штефан не вели мову про падіння Габсбурзької монархії та постання незалежної Польщі й України, їхні польські чи українські послідовники

неминуче стали б про ці речі говорити, і справді говорили.

Віллі, якому в 1913 році було вісімнадцять, не міг відокремити власних амбіцій від родинної величі. Йому, водночас невинному й пересиченому, даровано розкіш бунтувати проти тих традицій, які він сам утілював. Його батько зробив його поляком, тож він вирішив стати українцем. Його батько хотів, щоб він став офіцером, тож тепер він був кадетом, який готувався до самознищенної війни. Штефан передбачив світ націй, і ось цей світ настав. Віллі обрав собі народ, знаний лише з ігор, подорожей та книг; націю таку ж молоду й зелену, як і він сам.

До того, що сталося далі, ці двоє, батько й син, були готові не гірше за будь-якого Габсбурга.

Примітки до розділу «ЗЕЛЕНЕ: ОРІЕНТАЛЬНА ЄВРОПА»

¹ Gribble, *Life of the Emperor Francis-Joseph*, 119; Hamann, *Reluctant Empress*, 288, 301; E. Habsburg, *Das poetische Tagebuch*, 383.

² Обговорення цього аспекту див.: Wheatcroft, *Habsburgs*, і особливо Tanner, *Last Descendant*.

³ Мандрівка до Стамбулу: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Karl Stefan», Seiner Exzellenz Herrn Grafen Gołuchowski, 3 жовтня 1906 р., та 23 жовтня 1906 р. Щодо подорожі до Алжиру див.: *ibid.*, Telegram, Chiffre, Algiers, 2 травня 1907 р.

⁴ Щодо подорожі до Мальти див.: *ibid.*, Consolato d'Austria-Ungharia, Malta, A sua Eccellenza Il Barone Lexa de Aehrenthal, 22 квітня 1907 р. Мальтійська політика обговорюється у Owen, *Maltese Islands*, 63–66.

⁵ Щодо подорожі 1909 року див.: Штефанів лист із Под'яворі до австрійського відділу торгівлі в Трієсті від 31 березня 1909 р., APK-OŽ DDŽ 84. Враження Віллі див.: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1.

⁶ Tylza-Janosz, «Dobra czarnieckie i porąbczańskie», 20, 28, 35; Spyra, *Browar Żywiec*, 27-30. Щодо шляхетського капіталізму див.: Glassheim, *Noble Nationalists*; та Mayer, *Persistence of the Old Regime*.

⁷ Родинні портрети див.: Seneki i Piotrowski, «Zbiory malarstwa», 58–60; Kuhnke, «Polscy Habsburgowie»; Mackiewicz, *Dom Radziwiłłów*, 209. Про часове розпланування переселення згадується у «Мемуарах», ЦДАВО 1075/4/18а/1. Про національний стиль див.: Bożek, *Żywieckie projektz Karola Pietschki*. Каплицю згадує Руснячек: Rusniaczek, «Jak powstał», 40–41. Прохання Марії-Терезії до Папи: лист від Марії-Терезії до Папи Бенедикта XV, 1 грудня 1904 р.; «Sacra Rituum Congregatio...» 18 січня 1905 р.; [Нерозбірливо] до Марії-Терезії, 15 травня 1912 р.; усі ці документи у APK-OŽ DDŽ 3.

⁸ Kuhnke, «Polscy Habsburgowie». Про випадок із вікном йдеться у листі Штефана до Ентреша, липень 1906 р., APK-OŽ DDŽ 84.

⁹ Штефан до «Caro Signore Commendatore», 25 вересня 1909 р.; Штефан до Dr. Weiser & Sohn, Відень, 8 жовтня 1909; Штефан до Société Lorraine, 2 грудня 1909 р.; Штефан до Daimler Motor Company, Coventry, 21 березня 1910 р.; Штефан до Героніма Тарновського, червень 1910 р., усі документи в APK-OŽ DDŽ 85. Щодо автомобілів див.: Husar, «Żywieccy Habsburgowie», 65.

¹⁰ Ryan, *My Years*, 127–134. У 2007 році тисове дерево все ще стояло.

¹¹ HHStA, Fach 1, Karton 200, Folder «Vermählung 74 der Erzherzogin Renata mit dem Prinzen Radziwill», K. und k. Ministerium des kaiserl. und königl. Hauses und des Äussern, «Eheschliessung Ihrer k.u.k. Hoheit der durchlauchstigsten Frau Erzherzogin Renata Maria mit dem Prinzen Hieronymus Radziwill»; *ibid.*, Sr. K. un K Apost. Majestät Obersthofmeisteramt, An das löbliche k. und k. Ministerium des k. und k. Hauses und des Aeussern, 18 вересня 1908 р. Рената мусила прийняти кожну з цих умов у нотах, скерованих до двору, а потім повторити свої зречення на церемонії в листопаді 1908 року. Навіть після поділів Польщі родина Радзивилів залишалася замочною. Геронім Радзивил мав сильні зв'язки із Німеччиною. Він походив з Німецької імперії, а його батько був депутатом у німецькому парламенті.

¹² Mackiewicz, *Dom Radziwiłłów*, 210–211.

¹³ Цитати взято з нетитулованого документу зречення у HHStA, Fach 1, Karton 203, Folder «Vermählung der Erzherzogin Mechtildis mit dem Prinzen Aleksander Olgierd Czartoryski». Там само, див. теж наступні документи: «Копіє» певного «Entwurf» від 9 жовтня 1912 р.; K. und k. Ministerium des kaiserl. und

königl. Hauses und des Äussern, Відень, 26 січня 1913, 3.518/1, Vertraulich; Vortrag des Ministers des kaiserlichen und königlichen Hauses und des Äussern, 9 жовтня 1912 р.

¹⁴ Hyla, «Habsburgowie Żywiec», 9; Девіз Чарторійських: «Bądź co bądź».

¹⁵ Ryan, *My Years*, 98-99; Hyla, «Habsburgowie Zywiec», 9; «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1.

¹⁶ Штефанів лист: Штефан до Барона Ремеера, Ministerium des Äussern (грудень 1912 р.), APK-OŽ DDŽ 85. Реакції записано у HHStA, Fach 1, Karton 203, Folder «Vermählung der Erzherzogin Mechtildis mit dem Prinzen Aleksander Olgierd Czartoryski», K. und k. Ministerium des kaiserl. und königl. Hauses und des Äussern, Відень, 26 січня 1913 р., 3.518/1, Vertraulich. Перше одруження «in das Bürgertum» за Hamann, *Die Habsburger*, 81. На відміну від сестер, Елеанора мусила зректися від будь-яких претензій на державні кошти у майбутньому. HHStA, Fach 1, Karton 203, Folder «Vermählung der Erzherzogin Eleonore mit dem Linienschiffsliutenant von Kloss», Kopie, «Verwurf».

¹⁷ Цитату взято з Ryan, *My Years*, 99. Зразок листування: Штефан до Л. Бернгайма, 22 грудня 1912 р., APK-OŽ DDŽ 85.

¹⁸ KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelf F. Josef, Klassifikationsliste (15 березня 1915 р.).

¹⁹ Hull, *Entourage*, 65 та passim; Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 73–76; Murat, *La loi du genre*, 265. Пруст стверджував, що саме цей скандал ввів у французький мововжиток слово «homosexualité». Lucey, *Never Say I*, 230.

²⁰ Spector, «Countess Merviola», 31–46; *ibid.*, «Homosexual Scandal», 15–24.

²¹ Deák, *Beyond Nationalism*, 143–145; Palmer, *Twilight*, 318; Ronge, *Kriegs- und Industriespionage*, 79–86; KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, «Hauptgrundbuchblatt».

²² Новосад, «Василь Вишиваний», 24. Правдою може бути й те, що Віллі готувався правити двома королівствами, як стверджує Василь Расевич («Вільгельм фон Габсбург», 212–213). Расевич пише, що Вільгельм спершу ідентифікував себе з євреями, і лише згодом з українцями. Однак, схоже, він посилається на резюме єдиної статті у пресі. Оригінал: Henry Hellsen, «Kejser at Ukraine», *Berlinske Tidende*, 31 березня 1920 р., 2. За Гельсеном, Віллі намалював проект Ізраїльської Держави, за яким звернувся до Світової Організації Сіоністів у Берліні, пропонуючи свої послуги. Можна уявити собі, як він дійшов до такої ідеї. Сіонізм, ідея повернення євреїв у Палестину і заснування єврейської держави, саме набирив прибічників. 1913 року у Відні, де тоді мешкав Віллі, відбувся Третій конгрес сіоністів. За таким сценарієм, переїзд Віллі до Відня мав би стати завершальним моментом у його власному відкритті нації. Та насправді на Лошині євреїв не було взагалі, а в Живці якщо були, то одиначі. Євреї безперечно були в Стамбулі і Північній Африці – місцях, які Вільгельм уподобав під час морських подорожей із родиною у 1906, 1907 та 1909 роках. Були євреї також і в Границях, де Вільгельм навчався з 1909 по 1912 роки. У тому місті була вулиця Єврейська з синагогою, школою і будинком громади (див *Bartovský, Hranice*, 225). Однак ці припущення є вельми спекулятивними. Вільгельм сам не згадує цієї обставини, а Гельсенова хронологія дуже невиразна. Деякі з деталей, що їх Гельсен цитує щодо євреїв (наприклад, Вільгельмова розмова з кайзером Вільгельмом II) підозрілим чином подібні до справжніх подій, що стосувалися українців. Гельсен писав через багато років після інциденту і не мав особливого фахового знання. До знайдення переконливіших доказів єврейський епізод Вільгельма доведеться вважати можливим, але малоймовірним.

²³ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/1–2, цитати на с. 1 та 2. Див. також Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 7–8.

²⁴ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/2.

²⁵ Цитата з «Мемуарів», ЦДАВО 1075/4/18а/2.

²⁶ Більш деталізовано і тонко ця тема обговорюється у Markovits and Sysyn, *Nationbuilding*; а також у Binder, *Galizien in Wien*.

²⁷ Вдале підсумування стилю східноєвропейської етнографії можна знайти у Gellner, *Language and Solitude*, 132ff.

²⁸ Щодо українського монархізму див.: Терещенко, «В'ячеслав Липинський». Щодо українського руху в Галичині див. праці Івана Павла Химки, до прикладу John-Paul Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine*.

²⁹ Терещенко та Осташко, *Український патріот*, 8. Радником був Євген Олесницький.

³⁰ ІПГ, 14 квітня 1948 р.; ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/132; див. також Онацький, *Портрети в профіль*, 126. Щодо офіцерського корпусу, див. Plaschka, Haselsteiner und Suppan, *Innere Front*, 35.

³¹ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/3; Новосад, «Василь Вишиваний», 24.

³² «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/3; Deák, *Beyond Nationalism*, 82.

³³ Щодо бідности українців див.: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/2–3.

³⁴ Штефан до Франца-Фердинанда, 5 чи 6 листопада 1908 р.; Штефан до Франца-Фердинанда, 6 чи 7 листопада 1908 р., АРК-ОŽ DDŽ 84. Див. також Antonoff, «Almost War».

³⁵ Dedijer, *Road to Sarajevo*, 145. Див. також Deák, *Beyond Nationalism*, 8.

³⁶ Цитата: Tunstall, «Austria-Hungary», 124.

³⁷ Вільгельм до Гужковського, 17 листопада 1916 р., ЦДІАЛ, 408/1/567/15.

ЧЕРВОНЕ

Князь при зброї

Кронпринц Франц-Фердинанд фон Габсбург мав 28 червня 1914 року відсвяткувати у Сараєві певну річницю. Того ж дня чотирнадцять років тому цісар дозволив йому одружитися із його коханою Софією Хотек. Софія була панянкою-прислужницею у світі жінки, з якою Франц-Фердинанд мав одружитися початково. Оскільки їхнє подружжя було нерівним, коронний принц мусив відмовитися від права своїх нащадків на правління. Умови шлюбу були принизливими для Софії. Навіть у ролі дружини спадкоємця трону вона за рангом поступалася всім ерцгерцогам та ерцгерцогиням, включно з дітьми. У зали Гофбургу вона мусила вступати слідом за маленькими хлопчиками й дівчатками. Навіть у найкращі часи Гофбург славився протягами, але Софія відчувала особливу прохолоду. Під час державних церемоній у Відні їй та її чоловікові доводилося їхати в окремих автомобілях. У Сараєві, в недавно доданій до габсбурзьких володінь Боснії, ці правила можна було обійти. Франц-Фердинанд узяв Софію з собою, щоб оглядати військові маневри. У цій балканській землі він міг показати, що пишається дружиною. Того дня вони разом їхали у відкритому автомобілі.

Сербські націоналісти у Сараєві відзначали власну річницю. Рівно п'ятсот двадцять п'ять років тому війська Османської імперії на Косовому полі перемогли коаліцію балканських князів. Сербські націоналісти згадували Косовську битву як мученицький подвиг їхньої героїчної нації і початок її підпорядкування чужим правителям-тиранам. Крім цього, на двадцять восьме червня випадав день св. Вітта, що його серби відзначали як національне свято. Звісно, у сербів були і власні політичні образи. Від часу габсбурзької анексії Боснії пройшло трохи більше п'яти років. У провінції Габсбурги надавали перевагу католикам-хорватам, здійснювали своє правління через боснійських землевласників-мусульман і не довіряли православним сербам. Для сербських студентів-націоналістів, таких як Неделько Чабрінович, відвідини Франца-Фердинанда були провокацією. День, що мав бути присвячений пам'яті боротьби сербів проти іноземних тиранів, став натомість днем привітання одного з них.

Як і інші сербські націоналісти, Чабрінович вважав, що Боснію та Герцеговину слід відокремити від Габсбурзької монархії і приєднати до Сербії. Він разом із групою однодумців звернувся по допомогу до Чорної Руки – змовницької групи націоналістичних терористів у Сербії. Очільником цієї групи був полковник Апіс, голова розвідки в сербському генеральному штабі. Апіс, який через надзвичайну фізичну силу обрав собі псевдонімом ім'я єгипетського бога в подоби бика, був учасником царевбивства, яке привело на сербський трон ворожу щодо Габсбургів династію. Полковник, який не любив Габсбургів загалом, мав особливі претензії до Франца-Фердинанда. Кронпринца він трактував як майбутнього головнокомандувача габсбурзьких військ і вважав, що той прагне анексувати Сербію, аби створити нове австро-угорсько-югославське утворення. Коли студенти-націоналісти звернулися до нього з планом убити Франца-Фердинанда, він охоче став до їхніх послуг. Пистолети та бомби надала Чорна Рука.¹

28 червня 1914 року в Чабріновича вже була бомба. Коли Франц-Фердинанд із Софією у своїй відкритій машині повільно рухалися вздовж молу, Чабрінович кинув бомбу в їхнє авто. Водій, побачивши якийсь предмет у повітрі, прискорив рух. Бомба влучила в дах машини й відскочила. Вибухом поранило офіцерів у наступній машині та перехожих на вулиці. Уламок шрапнелі зачепив Софію, поранивши її.

Початок двадцятого століття був часом політичного тероризму; замаху стали чимось звичним. Лише за останні чотири роки на різних членів родини Габсбургів їх було здійснено п'ять. Сам король Альфонсо Іспанський, Габсбург за материною лінією, став жертвою ще п'ятьох замахів, один із яких було скоєно в день його весілля. Тероризм був таким поширеним в Іспанії, що король перетворив напади на себе на забаву; одного з потенційних убивць він збив із ніг маневром із гри в поло. Та це був вік, у якому королівській браваді надавалися переваги над заходами безпеки. Франц-Фердинанд зреагував у сподіваний спосіб, наказавши водієві рухатися вперед. Плану дій у надзвичайних ситуаціях ця пара не мала. Вони з Софією рушили далі запланованим маршрутом до ратуші, де ерцгерцог виголосив промову. Після цього він вирішив відвідати поранених бомбою офіцерів. Від ратуші до шпиталю його машина мала рухатися за альтернативним маршрутом, який оминав мол. Однак цього не було зроблено. У якусь мить спантеличений водій зупинив машину і пустив її зворотнім ходом.

Із натовпу вийшов ще один сербський студент – Гаврило Принцип. У нього був пістолет. Стоячи безпосередньо перед машиною, Принцип із близької відстані поцілів Софію та Франца-Фердинанда. Обоє, смертельно поранені, подумали про іншого. Софія запитала у Франца-Фердинанда, що з ним сталося. Франц-Фердинанд благав Софію жити заради їхніх дітей. Одна куля прошила їй корсет та живіт, інша пробила йому яремну вену. Він повільно впав уперед, стікаючи кров'ю. З голови йому злетів капелюх, і зелене пір'я перемішалось на підлозі автомобіля з червоною кров'ю. Останніми словами його були: «Це нічого». Лікарі, що здійснювали огляд трупа, мусили зняти з шиї сім амулетів із золота й платини, які не відвели від нього біду. Високо на його лівій руці було татуювання китайського дракона, виконане у всіх кольорах веселки.

Той недільний день був останнім днем відпочинкового сезону у Відні. У Пратерському парку грали оркестри. Кінні карети їздили за своїми маршрутами, друзі обмінювалися плітками. Смерть кронпринца не конче мусила означати кінець світу. Франц-Фердинанд був особою емоційною і непопулярною. Ерцгерцоги і раніше гинули вельми брутальним чином, що не заважало династії та її володінням зберігатися. Цісар Франц-Йосиф був при міцному здоров'ї – принаймні наскільки це було відомо у Відні. Кронпринцом став його племінник, улюблений серед народу ерцгерцог Карл. Він був сином горезвісного Отто-Франца, який на той час уже цілком доречно помер від сифілітичного виродження. Та Карл був вродливим і доброзичливим чоловіком, а його енергійна і прекрасна дружина Зіта народила йому кількох законних дітей.²

Громадська думка не виказувала хвилювань, а династійна послідовність не викликала суперечок, та Принципові кулі потрапили в ціль. Метою Принципа та його союзників-терористів було спровокувати Габсбургів до надмірної реакції. Так само, як і будь-які терористи, вони хотіли використати слабкість для власної вигоди, змусивши велику державу вдатися до дій, що суперечать її ж інтересам. Вони сподівалися спровокувати репресії в Боснії, які, за задумами, мали посилити підтримку їхньої націоналістичної справи серед тамтешнього сербського населення. Та їхня провокація перевершила найсміливіші сподівання. Франца-Фердинанда, який був противником війни на Балканах, усунуено. Генеральний штаб Габсбургів, який і так роками планував запобіжну війну проти Сербії, отримав вирішальний аргумент на свою користь. Водночас німецький союзник династії давно тримав образу на колоніальну Францію та Британію і очікував загальної війни в Європі,

яка дозволила б Німеччині вибороти собі місце під сонцем. Криза подарувала нагоду. 23 липня Габсбурзька монархія оголосила Сербії ультиматум. Відповідь була непереконливою, тож через п'ять днів Відень оголосив війну. Наступного ранку габсбурзький флот здійснив бомбардування сербської столиці – Белграду.

Так усе почалося. З потурання Франції Росія мобілізувала своє військо на захист Сербії. Німеччина висунула до Росії вимогу припинити підготування до війни. Коли Росія відмовилася, Німеччина 1 серпня оголосила війну їй. Це, у свою чергу, зробило неминучою війну між Францією та Німеччиною. Франція була союзницею Росії, разом вони оточували Німеччину. Німецькі плани вимагали швидкої перемоги над Францією, щоб уникнути війни на два фронти. Шлях захоплення Франції пролягав через нейтральну Бельгію. Німецьке порушення бельгійської нейтральності 4 серпня втягло у війну Великобританію. За декілька тижнів політичне вбивство спричинило регіональну війну на Балканах; за декілька днів ця регіональна війна перетворилася на європейську війну за контроль над континентом.

Перша світова війна була не тим конфліктом, на який розраховували габсбурзькі генерали. Вони думали, що можуть завдати швидких ударів і контролювати їх політичні наслідки. Також вони передбачали, що приборкання Сербії займе не більше, ніж декілька днів. Та габсбурзький наступ зазнав невдачі. Загартовані у двох балканських війнах сербські війська під командуванням розумних генералів розгорнули вперту оборону і 19 серпня завдали габсбурзьким силам поразки у битві при Цері. Нападши на Сербію, невеличку державу на південь від своїх земель, Габсбурзька монархія мусила воювати з Росією, величезною імперією на північному сході. Частини габсбурзьких військ минали одна одну на залізниці, рухаючись хто з сербського фронту на російський, хто з російського на сербський. Не допомагало й те, що Росія володіла мобілізаційним розкладом та воєнними планами Габсбургів завдяки зраді полковника Редля, який торгував ними заради грошей, потрібних на утримання чоловічого гарему. Декларована воєнна мета монархії, яка полягала у перемозі над Сербією, вислизнула їй з рук.

Для певних не обділених увагою людей у Габсбурзькій монархії як південний, так і східний фронти обіцяли розв'язання національних питань. Перемога над Сербією дозволила б монархії розширитися на південь, охопивши південних слов'ян на Балканах і до-

зволивши їм провадити своє національне життя спільно, але під опікою Габсбургів. Перемога над Росією давала змогу розширитися на північний схід, відтак розв'язавши питання українське та польське. Якби Габсбургам вдалося перехопити достатньо земель від Росії, то можна було б створити нові польські та українські коронні землі, які задовольнили б національні претензії обох народів. Польсько-українським конфліктам у Габсбурзькій монархії покладає край перемога над Росією: у цьому й українців, і поляків запевняв австрійський прем'єр-міністр.³

Українські та польські політики, призвичаєні до здушених сварок через єдину провінцію Галичину, почули, що скоро їм доведеться ділити землі, відібрані від Росії. Такій перспективі не бракувало привабливості, до того ж її підтримувала політика. Габсбурзька монархія дозволила формування та вишкіл польської військової організації, яку у серпні 1914 року перевела на фондування і перейменувала на Польські Легіони. З ініціативи утвореної того ж місяця Української Національної Ради набрано також Український Легіон. Подібно до Польського Легіону, Український Легіон слугував політичній меті. Ці частини мали продемонструвати підданцям Габсбургів, що цісар переймається своїми народами, а підданцям Російської імперії – що від габсбурзьких збройних сил варто чекати національного визволення.

Але така національна політика вимагала військових перемог, здобути які у перші тижні війни не вдалося. Поки габсбурзькі війська затримувалися у Сербії, росіяни зайняли Галичину. Перелякані габсбурзькі солдати вдалися до негайних судів і страт українських цивільних, яких підозрювали в нелояльності. У цій ситуації Габсбурги полишили думати про розв'язання національних питань. Нагально постала необхідність зупинити наступ росіян. Габсбурзька монархія була змушена битися з чисельнішими російськими силами на східному фронті саме в той час, коли основні сили німецького війська захопили Францію. Габсбурзьких генералів дратував позірний брак німецької підтримки. Та першу велику перемогу здобули саме німці, а не Габсбурги. Генерали Еріх Людендорф та Пауль фон Гінденбург, поставлені на чолі Восьмої німецької армії, присвоїли собі заслугу перемоги над Другою російською армією під Танненбергом. Хоча вони мали невеликий стосунок (чи й геть жодного) до планів битви, складених до їх вступу на посаду, Людендорф та Гінденбург стали національними героями Німеччини, і кривава відсіч Габсбургів протягом перших тижнів війни відійшла в забуття.⁴

Однак на заході німцям не вдалося добитися такої ж вирішальної перемоги. Рівно ж як Габсбурзька монархія розраховувала на те, що швидко усуне з війни Сербію, Німеччина сподівалася розбити Францію. Та у вересні 1914 року німецькі сили зазнали рішучої поразки у битві на Марні. Не вдалося виконати і плановані швидкі запобіжні удари. Німеччина та Габсбурзька монархія були приречені на тривалу війну, зусібч оточені ворогами та ізольовані через британську морську блокаду. Модерний габсбурзький флот застряг у Адріатичному морі. Британський Королівський флот був надзвичайно сильним, а французькі союзники Лондона мали власний Середземноморський флот. Такий флот мала й Італія, яка наступного року зреклася союзу з Габсбургами й оголосила їм війну. Тим часом постійну армію монархії у перші місяці війни розбили росіяни та серби. До Різдва 1914 року вісімдесят два відсотки початкового складу піхоти Габсбурзьких збройних сил були жертвами війни. Близько мільйона осіб загинули, зазнали поранень чи захворіли. Надалі довелося воювати з допомогою сил запасу, цивільних та офіцерів, які ледве закінчували свій вишкіл.⁵

Одним із таких офіцерів був юний ерцгерцог Вільгельм. Восени 1914 року він розпочав свій другий і останній рік навчання у військовій академії. Пізніше Вільгельм згадував, що його однокурсники висловлювали ентузіазм із приводу початку війни; він цього ентузіазму не поділяв. Його найближчий друг із часів навчання в академії загинув у бою. Утім, було зрозуміло, що Вільгельм вирушить у поле, щойно закінчить навчання наступної весни. Таємний звіт з останнього семестру навчання описував його як людину, що «виказує при кожній нагоді намір брати ініціативу як солдат і офіцер». Саме такими були очікування його родини. У двадцять років, досягши, за габсбурзькими мірками, повноліття, Вільгельм став кавалером Ордена Золотого Руна і депутатом верхньої палати парламенту. Тепер він був чоловіком і в часі війни мав поводитися відповідно.⁶

Служити на війні було долею габсбурзьких ерцгерцогів. Вільгельмів батько Штефан, якого 1911 року, попри відхід від дійсної військової служби, піднято до рангу адмірала, отримав під свою опіку поранених цілої монархії. (Марія-Терезія допомагала чоловікові, «incognito» працюючи сестрою у шпиталях). Один із Вільгельмових дядьків, ерцгерцог Фрідріх, був головнокомандувачем габсбурзьких збройних сил. Інший, ерцгерцог Ойген, командував габсбурзькими військами на Балканах, а потім в Італії. Брат Вільгельма Альбрехт служив в артилерії –

спочатку на російському, а згодом на італійському фронті, й піднявся до рангу полковника. Інший його брат, Лео, також закінчував навчання у військовій академії. Вільгельм та Лео закінчили навчання 15 березня 1915 року.⁷

У чині другого лейтенанта Вільгельм попрохав і отримав командування над ротою у складі переважно українського полку. Він приєднався до своєї частини 12 червня 1915 року і розгорнув серед солдатів політичну діяльність. Він попросив їх звертатися до нього на українське ім'я «Василь». Зі своїми вояками він розмовляв українською. Під формою офіцера почав носити українську вишиванку. Її оздоблений комір, що прилягав йому до шиї, посилав зрозумілий кожному українцеві – хоч і бентежний для всіх інших – сигнал. Своім солдатам Вільгельм роздав жовто-блакитні стрічки, стрічки українських кольорів. Не дивно, що польські офіцери та польська влада Галичини опиралися цим ініціативам. Саме вони першими почали називати Вільгельма «Червоним Князем». Він не заперечував проти такого асоціювання з соціалізмом; будь-яка підтримка українців, одного з найбільш вразливих народів імперії, мусила містити думку про соціальну справедливість. Як згадував Вільгельм, самого лише шанобливого поводження з солдатами-селянами з його боку було достатньо, аби переконати польських супротивників у тому, що він небезпечний радикал.⁸

Вільгельм не досвідчив страшних карпатських кампаній минулої зими. Російські сили зайшли вглиб Галичини, захопивши навіть перемишльські укріплення, де командував Вільгельмів дядько Фрідріх. Після відвоювання цих укріплень у травні 1915 року Фрідріх провів масований контрнаступ. Коли Вільгельм прийняв командування своєю частиною, габсбурзькі сили рухалися маршем на схід, женучи з Галичини росіян. 16 червня 1915 року, через чотири дні після того, як Вільгельм вступив на чинну військову службу, Габсбурги захопили Львів, столицю краю.

Вільгельм пишався своїми вояками, називаючи українців найкращими з солдатів. Він захищав їх від переслідувань із боку місцевої цивільної влади, представники якої були переважно поляками. Звісно, він не міг захистити їх від російських куль. Вільгельм не любив війну. «Мої враження від бою такі: по-перше, неправда те, що до нього можна звикнути. Найперший бій завдає найменшої тривоги». «Мої битви, – писав він п'ять років по тому в мемуарах, – були б задовільними, якби не втрати людей, до яких почав прихильно ставитися»⁹.

Улітку 1915 року, поки російські сили відступали на схід, знову постало українське питання. Вільгельм провадив українську частину через Галичину, допомагаючи визволити край від російського правління. До початку війни Галичиною керували польські еліти. Після них краєм правили російські окупанти. Хто мав контролювати провінцію тепер, після повернення габсбурзької влади? Поляки, як раніше, чи, може, українці?

Польське та українське питання були нерозривно пов'язані, а габсбурзька політика мусила рахуватися з німцями і їхніми преференціями. Росіяни, які в Галичині відступали перед силами Габсбургів, в інших землях історичної Польщі відступали перед німцями. У серпні 1915 року німці оволоділи історичною польською столицею Варшавою, яка протягом останнього століття була великим містом Російської імперії. Коли військова рівновага стала на користь Відня і Берліна, союзники мусили вирішувати, що робити з Польщею та Україною. Цих двох країн, звісно, не існувало, але імперіям треба було експлуатувати національні почуття. На прикрість їм, годі було використовувати водночас обидва націоналізми, оскільки українські й польські патріоти мали схильність претендувати на одні й ті ж землі.

У Відня виник план: польські землі, відібрані від Росії, стануть польським королівством, яке приєднається до Габсбурзької монархії. Берлін початково прийняв такий «австро-польський» розв'язок. Та якщо Польща мала стати королівством, то їй потрібен був король. Очевидним кандидатом був ерцгерцог Штефан – як засновник польської королівської родини, як член династії Габсбургів і як приятель німецького цісаря. Місцева шляхта злетілася, аби його обрати, імітуючи давню польську традицію. Окупованою Польщею ширилися чутки, що його вже короновано. Та австро-польський розв'язок мав зробити королем Польщі цісаря Франца-Йосифа, а не одного з його родичів. Габсбурзький регент із надто близькими німецькими зв'язками видавався недостатньо надійним. Штефан підготувався добре, а його цісар, можливо, трохи гірше. Вісімдесятичотириохлітній Франц-Йосиф завагався. Габсбурги втратили свою найкращу нагоду посісти польський трон.¹⁰

На 1916 рік німецька позиція щодо Польщі змінилася, на розчарування Габсбургів. Німецька роль сильнішого союзника була підтверджена на полі битви. Тим часом німецьке військо отримувало чимраз більший контроль над закордонною політикою своєї країни. Німці почали розглядати залежну Польщу

як частину значно більшої сфери німецького впливу у Європі. Дехто бачив у цій сфері впливу й Габсбурзьку монархію. Німеччина доходила до потрактування монархії як частини Європи, що мала змінитися завдяки війні, а не лише як військової союзниці.

Німеччина прагнула, щоб Габсбурзька монархія стала державою, над якою домінувала б її німецька меншина. Така преференція повставала проти австро-польського розв'язку. Якщо Габсбурзька монархія розшириться ще на польське королівство, то посиляться і роль слов'янських підданців імперії. Натомість роль німецьких підданців послабне. Тим часом габсбурзьке вирішення їхніх національних проблем вимагало територіального зростання саме для того, щоб задовольнити національні вимоги слов'ян, тож німецька інтервенція у справах Габсбургів, як правило, посилювала територіальний status quo, аби втримати позиції німців. Природно, що ця розбіжність призводила до напруги.¹¹

Габсбурзько-німецькі незгоди поставили Штефана у скрутне становище. Характер майбутньої Польщі був джерелом суперечок між Німеччиною та Габсбурзькою монархією, і посередині цієї суперечки опинився він. Хоча він був Габсбургом, німці вважали, що він прислужиться їхньому баченню Польщі. У червні 1916 року Берлін запропонував кандидатуру Штефана на регента майбутнього польського королівства. Це лише посилило підозри щодо нього з боку цисаря Франца-Йосифа, який відхилив пропозицію. Габсбурги спробували переконати Німеччину прийняти компромісний розв'язок, яким могла б стати польська конституційна монархія.

Сум'яття не зникло навіть після того, як Німеччина з Габсбурзькою монархією в листопаді 1916 року проголосила Королівство Польське. Габсбурги запропонували регента, підзвітного водночас Берлінові та Відню. Замішуючи кашу ще дужче, Відень запропонував на цю роль Штефанового зятя Ольгерда Чарторийського. Із двох Штефанових зятів Ольгерд вважався більш прихильним до Габсбургів. Інший, Гієронім Радзивил, мав власність у Німеччині й батька, задіяного в німецькій політиці. Якщо ця пропозиція була спробою посварити польську королівську родину, яка щойно формувалася, то вона не спрацювала. Штефанові вистачило мудрости не зраджувати преференції на свою користь супроти своїх зятів. Тим часом пресова кампанія в Польщі створила підтримку для Штефана. Народ у Варшаві розвішував знаки, в яких проголошу-

вав своє бажання бачити його королем. Та наразі, поки його владу не визначено чітко, Штефан, схоже, не хотів приймати польський трон. Імовірно, він прагнув уникнути враження, що є лише маріонеткою Німеччини. Як завважив у листі від грудня 1916 року Вільгельм, «йому кажуть, щоб, може, він погодився врешті правити, але Тато рішуче відмовляється».¹²

Проголошення у листопаді 1916 року Королівства Польського поклало початок новій стадії політичної освіти Вільгельма. У певному сенсі він зробив із себе українця й заприятелював зі своїми українськими солдатами. Він намагався впливати на українську політику, але лише на особистому рівні. Він писав своєму дядькові Фрідріху, командувачу Габсбурзьких збройних сил, щодо українського питання. Видається, він мав авдієнцію з цісарем Францем-Йосифом у справі нагородження українського вояка. Однак, перебуваючи на фронті, він не мав особливих нагод думати про майбутнє України політично. Його бачення українців було, за словами одного українського політика, етнографічним, або, як сказали б ми, антропологічним. Його захоплювали прекрасні блискітки інтелектуального дитинства, пісні та оповіді, костюми й подорожі. Але між антропологією та політичною дією потрібен стрибок – стрибок, який він готувався здійснити.¹³

Поки 1916 року російські сили здійснювали контратаку в Галичині, Вільгельма відіслали геть від фронту, підняли в ранзі до першого лейтенанта і поклали на нього безпечніші завдання. Він почав налагоджувати зв'язки українців зі своїми інтелектуальними зверхниками, політичними діячами, від яких можна було вчитися. Одним із них був барон Казимир Гужковський, майор у габсбурзькому війську. Вільгельм ділив із Гужковським свої нехитрі втіхи: проведення часу з солдатами, співи їхніх пісень, розмови їхньою мовою. Він писав, що йде до сну щоночі, знаючи, що одного дня «сни стануть дійсністю», й Україна буде вільною. До кінця 1916 року він не починав думати про те, як це може статися. Тоді прийшло проголошення Королівства Польського, «як громовиця з ясного синього неба», і прояснило потребу політичної думки. Як і українці, що ставали його радниками, Вільгельм побоювався, що новостворене Королівство Польське може згодом охопити всю Галичину, таким чином полишаючи українців східної Галичини на милість польського короля.¹⁴

На Вільгельмове щастя, видавалося, що цим королем стане його батько, з яким він міг спілкуватися у Відні. У грудні 1916 року

Вільгельм узяв лікарняну відпустку, щоб приборкати туберкульоз, і провів чотири місяці в батьковому палаці на вулиці Віднер Гауптштрассе, 61 у Відні, а також на лікуванні у близько розташованому Бадені. То були Вільгельмові перші відвідини Відня у дорослому віці, і він отримував усі належні його рангові почесні. Як член верхньої палати парламенту, він зустрічався з ерцгерцогами, архиєпископами та головами землевласницьких родин. У кожному домі, що його Вільгельм відвідував, лакей трічі дзвонив у дзвінок – така почесність належала лише ерцгерцогам та кардиналам. У столиці Вільгельм почав думати про визволення України не як про драматичний наслідок перемог на полі битви та добрих намірів, а як про проєкт, що вимагав ініціативи й такту.

Він вирішив, що слушним підходом у цій ситуації будуть дії в межах габсбурзької системи. Найкращим способом захистити українців від Королівства Польського було б створення нової української землі, що складалася б зі східної половини Галичини та цілої буковинської провінції. Створивши таку землю, західну Галичину можна було б приєднати до Королівства Польського без шкоди для українців. Видається, що Вільгельм отримав батькову згоду на цей задум у кінці грудня 1916 року. Після цього він міг почати уявляти розташування східної Європи після габсбурзької перемоги над Російською імперією. Він запропонував Габсбурзьку монархію, що складалася б з Австрійського, Богемського, Угорського та Польського королівств, а також «Князівства Українського». Регентом кожного королівства був би ерцгерцог. Звісно, що регентом польської коронної землі та князем України стали б, відповідно, Штефан та Вільгельм. Вільгельм мав підстави пишатися собою. З початком 1917 року він побачив контури Європи, у якій зможе зрівнятися з батьком, не мусячи протиставитися йому.¹⁵

Цісар Франц-Йосиф помер 21 листопада 1916 року, і наступником його став Карл. Із допомогою українських товаришів Вільгельм почав підготовку до того, щоб звернутися зі своїми планами до нового цісаря. Франц-Йосиф заохочував Вільгельма вивчити українську і стати українським офіцером, але його загальна орієнтація була, як на Вільгельмів смак, радше занадто прихильною до Польщі. На єдиній зустрічі з Францом-Йосифом у часи війни Вільгельмові не видавалося доречним порушувати питання високої політики. Тепер українські політики бачили у Вільгельмові точку доступу до цісаря Карла. Карл був лише на

вісім років старший за Вільгельма, і обоє зналися з дитинства. Барон Гужковський познайомив Вільгельма з українськими політиками шляхетського походження, як-то Миколою Васильком, чільним парламентарем та шкільним приятелем міністра закордонних справ, а також Євгеном Олесницьким, у минулому радником Франца-Фердинанда. На їхнє прохання Вільгельм мав подати цісареві Карлу петицію про створення української коронної землі в межах Габсбурзької монархії.

Коли 2 лютого 1917 року Вільгельм зустрівся з Карлом, його запрошено сісти до столу. Вільгельм сприйняв цей жест як знак особливого фавору. Франц-Йосиф провадив усі свої авдієнції стоячи, змушуючи стояти його співрозмовників, – із тим щасливим наслідком, що зустрічі не затягувалися. По закінченні довгих нарад Вільгельм був переконаний, що Карл зрозумів українське національне питання, що східна Галичина тепер не могла бути приєднаною до Польщі та що в майбутньому, поза сумнівом, буде створено українську коронну землю. Із погляду Карла, зустріч також була цікавою. Він, мабуть, знав, що Вільгельма вишколено провадити українців, але, ймовірно, його здивувало те, як далеко зайшла ця спроба. Вільгельм був габсбурзьким ерцгерцогом та українським офіцером у часі, коли габсбурзькі війська вступали в частини Російської імперії, заселені українцями. Через декілька днів після зустрічі з Вільгельмом Карл особисто перебрав на себе командування габсбурзькими збройними силами. Вільгельм мав стати одним із його контактів у війську, знаюю величиною з чіткими політичними можливостями.¹⁶

У цих колах високої політики Вільгельм обертася тоді, коли мав лежати хворим у ліжку. У шпиталі його лікував єврейський лікар, якого він із приязню згадував як «дуже розумного чоловіка». Приблизно у цей же час він вирішив завітати з іще одним єврейським лікарем, Зигмундом Фройдом. Під час зимового семестру 1916 року (який тривав до березня 1917) Фройд читав курс лекцій. Після того, як у Бадені Вільгельма оголосили здоровим, але перед тим, як у квітні 1917 року повернутися до командування, Вільгельм, скоріш за все, відвідав декілька останніх лекцій. Фройд вважав цивілізацію наслідком неминучого стану напруги між сексуальним трибом та його витісненням. Чи справило це хоч якесь враження на Вільгельма, встановити годі. Він був молодим офіцером, який

любив своїх солдатів; він був Габсбургом, який бачив своє місце в історично шлюбній імперії його родини. Якщо між його близькістю зі своїми солдатами та його призначенням продовжувача габсбурзького роду й були якісь суперечності, можливо, він їх ще не розумів. Принаймні завоювання України мало відбутися через війну, а не через одруження. Покласти початок Україні мало не шлюбне ложе, а мирний договір по переможній війні.¹⁷

Та якщо Габсбурзькій династії судилося процвітати в Україні, то спочатку мусила впасти російська династія Романових. Падіння її не забарилося. На початку березня 1917 року бунт у російському війську поширився з фронту до частин у столичному Петербургу. Солдати, яких відряджено придушувати голодні бунти серед цивільних, натомість приєднувалися до демонстрацій. Цар Ніколай II зрікся трону, його брат відмовився заступати на його місце, і династії Романових настав кінець. Росією правив тимчасовий уряд. Франція та Британія, союзниці Росії, доклали всіх можливих зусиль, щоб утримати російську армію в полі. Сформований 14 березня новий російський уряд поклав усі свої надії на один останній наступ.

Тим часом нова Росія ледве давала собі раду зі спадком величезної континентальної імперії, населення якої лише наполовину складалося з росіян. На заході та півдні старої імперії політичні партії умовно проголосили свої права вирішувати майбутнє неросійських народів. У Києві 20 березня встановлено Українську Центральну Раду. Надійшла мить, якої чекали численні українські політики в Габсбурзькій монархії. Здавалося, що українські землі стоять на порозі національної незалежності. Бракувало лише невеликого поштовху, і саме вони могли бути тими людьми, що його нададуть. Якби габсбурзьке військо змогло вступити в Україну, то, можливо, здужало б і вийти за межі Галичини, створивши велику українську державу.

У цю сповнену очікувань мить, після смерті Франца-Йосифа, після падіння Романових, Вільгельм повернувся на поле битви. Він виїхав із Відня до Львова 3 квітня 1917 року. До своїх солдатів, яким зі столиці спершу надіслав пиво і трунки, він приєднався ще через два дні. Вільгельм умів потішити своїх вояків; тепер він знав також щось і про політику. Він здобув розуміння політичних дилем України й вів перемовини з батьком, а також із Карлом. Тепер він знову опинився на непередбачуваному східному фронті, та політика його вже не надто бентежила. Коли з Польщі надійшли важливі новини,

Вільгельм уже не був дезорієнтованим. У квітні 1917 року Берлін та Відень загалом погодилися, що Штефан буде королем. 1 травня 1917 року відповідне рішення ухвалила Польська Регентська Рада, що її окупаційні сили встановили з метою призначити монарха. Згодом, того ж місяця, кайзер Вільгельм II нагородив Вільгельма Залізним Хрестом. Попри покладені на батька з сином почесні, політична диспозиція Польщі та України була аж ніяк не остаточною – це добре розуміли як Штефан, так і Вільгельм.¹⁸

Тим часом у Відні українські приятелі Вільгельма знайшли новий спосіб здійснювати вплив. Цісар Карл вирішив знову скликати парламент. Майже від самого початку війни своїми австрійськими володіннями він правив як імперською військовою диктатурою, і законодавчий орган не засідав. 30 травня 1917 року, вперше з 1914 року, провела засідання нижня палата парламенту. Українські політичні партії закликали до створення в монархії української землі й висловили свою підтримку ідеї українського національного самовизначення в Росії. Однак голоси, потрібні новому коаліційному урядові для прийняття законодавчих актів, надали польські, а не українські партії. У такому становищі, під тиском як українців, так і поляків, Габсбурги мусили виграти війну за кордоном, аби втримати мир удома. Єдиний певний шлях до задоволення і поляків, й українців лежав через захоплення російських земель, які можна буде поділити між новими польськими та українськими коронними землями.¹⁹

Відтак польські та українські депутати, що дебатували у Відні, шукали єдиного справжнього рішення на сході. Вільгельм, який боєм проклав собі шлях через Галичину в колишні російські землі, зажив репутації українського патріота. Він усе ще послуговувався в розмові ідеалістичними термінами, пишучи українському другові, що «метою його життя є ошчасливлення народу». Але, крім цього, він також займався цілком свідомою самопромоцею, просячи своїх українських знайомих повідомлювати одне одному про його подвиги. Найкращим короткотерміновим вирішенням національних проблем Габсбурзької монархії Вільгельм тепер уважав створення з габсбурзьких земель Австро-Угорщино-Польщі, в якій східна Галичина була б частиною Австрії, а не Польщі. Як Габсбург і як українець, він не сумнівався, що вирішення українського питання принесе користь і його родині, і його нації.²⁰

Його цісар знав, що справи дещо складніші. Карл мусив якось чином добитися підтримки українців для габсбурзької спра-

ви. Очевидним знаряддям для цього був Вільгельм. Карл зателефонував Вільгельмові – чого б ніколи не зробив його попередник, оскільки Франц-Йосиф не користувався телефоном, – і попросив долучитися до його імпровізованої подорожі Галичиною. Двоє чоловіків зустрілися на одному з віденських вокзалів, і цісар Карл якнайпоштивіше привітав свого кузена: «Знаєш, любий Вільгельме, я взяв тебе з собою, щоб українці в тобі побачили знак мого зацікавлення в їхній землі та народові». Під час подорожі двох молодих Габсбургів по східній Галичині у липні та серпні 1917 року Карл пообіцяв, що габсбурзькі війська і відновлена габсбурзька влада обходитимуться з українцями справедливо.²¹

Через декілька тижнів Карл викликав Вільгельма, щоб здійснити ще одну українську політичну місію. Вільгельмові належало познайомитися з Андреем Шептицьким, митрополитом Греко-Католицької церкви, національної церкви українців у Галичині. Катедральний собор митрополита стояв у Львові, головному центрі його церкви, і коли росіяни на початку війни окупували Галичину, Шептицького заарештовано. Це не стало ні для кого несподіванкою. Росіяни знали, що Шептицький сподівався на перемогу Габсбургів, яка дозволила б греко-католицькій вірі поширитися з Галичини до Російської імперії. Тепер, після Лютневої революції, Шептицького звільнено з ув'язнення. Він повертався назад в Галичину, до Львова і до своєї катедри. Оскільки Габсбурги потребували української підтримки, Карл прагнув зробити вітальний жест. Він відрядив Вільгельма до Львова привітати видатного діяча української церкви.

Вільгельм прибув на львівський вокзал по обіді 10 вересня 1917 року – в завітчаному автомобілі, на чолі вітальної групи з оркестром. На захоплення українських спостерігачів і самого митрополита, він привітав Шептицького українською мовою, на додачу до німецької. Раніше Шептицький не зустрічався з Вільгельмом. Тепер перед ним раптом стояв молодий вродливий ерцгерцог, який непогано говорив українською мовою і перед очима натовпу вітав його від імені їхнього володаря. Як бачив люд, під мундиром у Вільгельма була українська вишита сорочка. «Вишиваний», – вигукували присутні, відсилаючи до цього факту. Це слово стало українським прізвиськом Вільгельма. Несподівано він отримав повну українську ідентичність і став Василем Вишиваним.

Шептицький став новим покровителем і наставником Вільгельма й почав бачити в ньому агента власних планів щодо визволення всієї України. На початку війни Шептицький сподівався знайти габсбурзького офіцера, який правив би Україною від іме-

ні Габсбургів. Тепер він знайшов габсбурзького офіцера, який не лише був українцем із вибору, а й ерцгерцогом із народження. Кращого кандидата на роль короля годі було уявити.²²

Відрядивши Вільгельма займатися українськими справами, цар Карл не переставав думати про ширше питання миру в Європі. Війна в Росії повалила династію Романових. Хоча в короткій перспективі це було доброю звісткою для Габсбургів, для європейських династій перед лицем майбутніх голодних та буремних років це не віщувало нічого доброго. Карл боявся, що тривала війна призведе до нових революцій і зречень престолів. Його міністр закордонних справ писав у квітні 1917 року в ноті, що її Карл передав кайзерові Вільгельму II, що якщо «монархи Центральних Держав не зможуть упродовж наступних декількох місяців укласти мир, то мир за них і без їхньої участі укладуть їхні народи – а тоді хвилі революції знесуть усе, за що донині борються і гинуть наші брати й сини».²³

Та старшою союзницею була Німеччина, а Вільгельм II не хотів припиняти війну. У кожному разі, німецька політика тепер була в руках двох генералів, Людендорфа й Гінденбурга. Вони тримали Німеччину та її союзниць у полоні певної логіки війни: укласти мир в будь-який окремий момент не мало сенсу, оскільки кожна наступна мить могла принести перемогу в битві, а отже, і кращі умови миру. Не спромігшись переконати німців укласти загальний мир, Карл домагався принаймні політичної згоди щодо Польщі. У жовтні 1917 року обидва уряди погодилися, що Карл може правити Польщею взамін на тісніші економічні та політичні зв'язки між Віднем і Берліном. Людендорф із Гінденбургом відкинули таку домовленість. Вони воліли бачити Польщу в ролі сателіта, щоб її солдатів можна було віддати на гарматне м'ясо. Німецьким кандидатом на корону такої держави був Штефан. Підтримуючи його, німці могли вдавати, що приймають австро-польський розв'язок. Насправді генерали прагнули утримувати корону від габсбурзьких імператорів і використовувати Польщу як їм заманеться.

У листопаді 1917 року таке безкомпромісне ставлення Німеччини до своєї союзниці могло видаватися слухним, як і сподівання великого прориву, що привів би до переможного завершення війни. Тієї весни німецьке міністерство закордонних справ вирішило відіслати російського виселенця на ім'я Владімір Ленін на батьківщину в закритому потязі. По завершенні своєї подорожі він у Квітневих тезах проголосив необхідність негайного виходу Росії з війни. Ленін та його большевики 8 листопада скинули російський

тимчасовий уряд і встановили на його місці новий комуністичний лад. Російські війська повернулися проти власних офіцерів, забезпечивши легкий поступ габсбурзьким та німецьким частинам.

Большевицька революція була бажаним наслідком німецької політики, але в Габсбургів залишалася ще одна карта, яку можна було викласти в Росії – український національний рух. Вільгельм, якого того листопада піднято до рангу капітана, стояв на межі великої перемоги. Центральна Рада в Києві проголосила у січні 1918 року незалежність Української держави. З напучування Шептицького Вільгельм зрозумів, що нова Україна, аби пережити майбутній наступ Червоної армії большевиків, потребуватиме допомоги. Відтак необхідним для новоутвореної держави було визнання Центральних держав. Здобути свою Україну Вільгельм зміг би, якби спромігся перетворитися з командира битв на хитрого дипломата. 7 січня він зі своїми солдатами відсвяткував східнообрядне Різдво, 12 січня покинув військо і відтоді звернув всю свою увагу на дипломатію української незалежності.²⁴

Перемовини між Німеччиною, Габсбурзькою монархією та двома їхніми східними партнерами розпочалися в Брест-Литовську в перші дні 1918 року. Одним із цих східних партнерів були большевики, чий вивід Росії з війни посприяв німецьким та габсбурзьким інтересам. Іншим партнером була новоутворена Українська Народна Республіка, яка шукала захисту від тих-таки большевиків. Вільгельм і його приятель, галицький український політик Микола Василько роз'яснили українським дипломатам Києва, що репутація їх батьківщини як країни з потужною сільськогосподарською економікою додавала сили їхній позиції в переговорах, яка, на перший погляд, видавалася слабшою. Габсбурзька монархія відчувала нагальну потребу в їжі. Морська блокада з боку Британії спричинила в країні голод, а виробництво пшениці в монархії за час війни впало майже наполовину. 20 січня 1918 року, поки перемовини тривали, у Відні страйкувало 113 000 робітників, які вимагали їжі. Наступного дня габсбурзький Генеральний штаб доповів, що військо «ледве животіє».²⁵

Усвідомлення цього додало українським дипломатам духу висунути дві вимоги. Перша полягала в тому, що їхня незалежна українська держава повинна містити певний західний регіон, який поляки вважали польським. Друга зобов'язувала Габсбурзьку монархію визнати окрему українську провінцію. 22 січня габсбурзький міністр закордонних справ представив ці два пункти у Відні. Уряд, що опинився у відчайдушному становищі, прийняв їх. 9 лю-

того 1918 року німецькі, габсбурзькі та українські дипломати підписали угоду, звану як Хлібний мир. Німеччина та Габсбурзька монархія погодилися визнати Українську Народну Республіку; до того ж, у таємному протоколі Габсбурзька монархія пообіцяла створити українську коронну землю зі східної Галичини й Буковини.

Тим часом лютувала війна між большевицькими та українськими військами. У день підписання договору Червона армія захопила Київ, який мав бути столицею незалежної України. Українські делегати отримали міжнародне визнання для держави, яка не могла себе захистити проти большевиків й існувала в кордонах, що мусили обурити поляків, і з правом втручатися у внутрішні справи Габсбургів. Усе це дано їм в обмін на обіцянку їжі, на постачання якої в української держави не було інфраструктури. Справа мала вигляд неабиякого дипломатичного тріумфу, на радість Вільгельма. Кожну значну політичну вимогу українців задоволено. Він допоміг створити базу для двох українських політичних утворень – незалежної Української Народної Республіки на сході та української коронної землі в межах Габсбурзької монархії. Поза сумнівом, Вільгельм сподівався, що ці два утворення колись злучаться в одне, можливо, у його «Князівство Українське». Для князівства, врешті, потрібен князь. З огляду на революційний настрій на сході, князь має бути червоним.

За словами Вільгельма, підписання Хлібного миру було «для мене як українця, а я почуваюся українцем, одним із найпрекрасніших днів мого життя».²⁶ У поезії, що її Вільгельм написав про війну, він романтично стверджував, що майбутнє України можна було бачити через «краплю червоної крові», через страждання його вояків. Його солдати, безперечно, допомогли йому перетворитися на українського офіцера, яким він тепер був, навчивши пісень та оповідей і подарувавши йому об'єкт вірності й любови. Однак його тріумф у Брест-Литовську мав більший стосунок до політичної освіти, що її він отримав від українських політиків, Габсбурзьких цісарів та власного батька. Українська Народна Республіка, яка здобула в лютому 1918 року визнання, була Вільгельмовим тріумфом у ролі молодого дипломата. Республіка ця була значно більшою за проголошене в листопаді 1916 року Королівство Польське, з правового огляду вона була незалежною державою, і видавалося, що вона мала певнішу підтримку з боку Відня та Берліна.

Вільгельм перевершив свого батька, ще ані разу не мусивши йому протиставитися.

Примітки до розділу «ЧЕРВОНЕ: КНЯЗЬ ПРИ ЗБРОЇ»

¹ MacKenzie, Apis. Його справжнім іменем було Драгутін Дімітрієвіч. Бог Аніс вперше з'явився в історії у ролі бича імперій. Геродот, *Istoria*, 192–193.

² Дещо відрізнялася ситуація в Угорщині, де ворожа налаштованість Франца-Фердинанда щодо мадярів викликала взаємність. Його плани щодо тріалістичної держави розвивалися з наміром понизити вагу Угорщини в імперії.

³ Такі заяви контрастували із його закликами до німців та чехів відкласти свої національні чвари до кінця війни. Жодна військова перемога не могла покращити їхнього відносного становища в монархії. Попик, *Українці в Австрії*, 99–100; Judson, *Guardians of the Nation*, 220.

⁴ Щодо габзбурзьких вражень від перших тижнів війни див.: Shanafelt, *Secret Enemy*, 45.

⁵ Deák, *Beyond Nationalism*, 193. Чудові найновіші розвідки щодо Першої світової війни див.: Strachan, *First World War*; Stevenson, *Cataclysm*.

⁶ Понад половину лейтенантів 1913 року випуску загинули чи зазнали поранень на війні. Deák, *Beyond Nationalism*, 91. Цитата: KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Belohnungsantrag (28 березня 1915 р.). Щодо Золотої Руна див.: «Liste Nominale des Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or en vie May 1929», APK-OŽ DDŽ 1.

⁷ Щодо Альбрехта див.: KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste des Erzherzogs Carl Albrecht. Щодо Вільгельмового випуску див.: KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Belohnungsantrag (21 березня 1918 р.) та подібні документи.

⁸ Щодо закріплення за Вільгельмом прізвиська «Червоний Принц» див.: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/4–5.

⁹ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/4–5.

¹⁰ Щодо Стефана та Вільгельма у цей проміжок часу див.: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Stefan», Telegram, Prinz Hohenlohe, Berlin, 7 лютого 1916 р. Щодо чукот і зібрань див.: Lubomirska, *Pamiętnik*, 121, 333.

¹¹ Burián, *Austria in Dissolution*, 96–97, 100, 342; Shanafelt, *Secret Enemy*, 71, 80, 90; Zeman, *Breakup*, 100, 104.

¹² Вільгельм про батька: Вільгельм до Гужковського, 29 грудня 1916, ЦДІАЛ, 408/1/567/28–29. Щодо Стефана та Ольгерда Чарторийського загалом див. Ugrunowia, *Die Habsburger*, 226; Hyla, «Habsburgowie Żywiecscy», 14–15; Majchrowski, *Ugrupowania monarchistyczne*, 9–10. Зразки листування між батьком і сином див.: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Karl Stefan», Der k. und k. Legationsrath, Варшава, An das löbliche Politische Expedit des K. und K. Ministeriums des Aeussern, 1 жовтня 1916 р. Щодо декларації з погляду одного з трьох членів Реґентської Ради, див Kakowski, *Z Niewoli*, 333–356. Публічна підтримка Стефана обговорюється у Lubomirska, *Pamiętnik*, 499, 504.

¹³ Листування з Фрідріхом, Фрідріх до Вільгельма, 2 листопада 1916 р., ЦДІАЛ, 408/1/567/8. Щодо авдієнції див.: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/6. Щодо Вільгельмових призначень у 1916 році див.: KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung für die Zeit vom 1/IV 1916 bis 30/IX 1917. Його просування згадується у KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Veränderungen. Етнографія: Гужковський (?) до Олесницького, 29 січня 1917 р., ЦДІАЛ 408/1/567/120.

¹⁴ Цитати взято з: Вільгельм до Гужковського, 7 листопада 1916 р., ЦДІАЛ 408/1/567/18. Насправді це проголошення було розчаруванням для польських прибічників австро-польського розв'язання. Цей розділ наголошує на українському погляді; чудовим трактуванням польських настроїв є Suleja, *Orientacja Austro-Polska*.

¹⁵ Листування зі Стефаном згадується у: Вільгельм до Гужковського, 29 грудня 1916 р., ЦДІАЛ 408/1/567/28. Щодо «Fürstentum Ukraina», див. Вільгельм до Гужковського, 29 грудня 1916 р., ЦДІАЛ 408/1/567/29.

¹⁶ Вільгельм до Гужковського, 8 лютого 1917 р., ЦДІАЛ 408/1/567/62-63.

¹⁷ Вільгельмові спогади про лікаря: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/6. Його відвідини Фройдових лекцій: газетна вирізка, Michel Georges-Michel, «Ou l'Archiduc Guillaume unit Mlle Mistinguett et l'Archiduc Rodolphe» [літо 1932 р.], HURI, Folder 2. Лекції видано англійською як Freud, *Introductory Lectures*, 414–415, 433–435. Пітер Гей заснував школу фрейдіанської інтерпретації життя у Відні. Див. наприклад Peter Gay, *Freud, Jews, and Other Germans*.

¹⁸ Щодо Вільгельмового від'їзду 3 квітня див.: Вільгельм до Гужковського, 22 березня 1917 р., ЦДІАЛ 408/1/567/88. Про постачання алкоголю йдеться у: Вільгельм до Гужковського [1917], ЦДІАЛ 408/1/567/124. Щодо Регентської Ради див.: *Polski Słownik Biograficzny*, т. 9, 219. Вільгельмове нагородження орденом Залізного Хреста 21 травня 1917 року згадується у KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Veränderungen.

¹⁹ Zeman, *Breakup*, 126; Bridge, «Foreign Policy», 28.

²⁰ Вільгельм до Гужковського, 9 червня 1917 р., ЦДІАЛ 408/1/567/100-102.

²¹ Цитату і деталі можна знайти у: Вільгельм до Василька, 1 серпня 1917 р., ЦДІАЛ 358/3т/166/34–35. Карлова служба в Коломиї описана у Skrzypek, «Ukraińcy w Austrii», 74.

²² «Vom Tage Metropolit Graf Szeptycki in Lemberg», 11 вересня 1917 р., PAAA Wien 342; Deutsches Konsulat, Lemberg, звіт датовано 12 вересня 1917 р., PAAA Wien 342; Новосад, «Василь Вишиваний», 22; Расевич, «Вільгельм фон Габзбург», 214.

²³ Цитату взято з Cornwall, *Undermining*, 46. Щодо пропозицій миру див.: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Stefan».

²⁴ Вільгельм до Шептицького, 4 грудня 1917 р., ЦДІАЛ, 358/3т/166/4; Терещенко та Осташко, *Український патріот*, 15–16; Grelka, *Die ukrainische Nationalbewegung*, 92; KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Veränderungen; Вільгельм до Гужковського, 10 січня 1918 р., ЦДІАЛ 358/3т/166/6.

²⁵ Щодо страйків див.: Bihl, *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse*, 87. Віденське суспільство в часі окупації див.: Nealy, Vienna. Чернін у Відні 22 січня 1918 р. див.: Arz, *Zur Geschichte des Grossen Krieges*, 225. Листування генерального штабу Габсбургів: KA, Armeeoberkommando, Op. Abteilung, Op. geh. Akten, Karton 464, K.u.k. AOK zu Op. Geh. Nr. 829, Chef des Generalstabes, «Sitzungsbericht vom 21 Jänner (1918)». Щодо Вільгельма та Василька див.: Донцов, Рік 1918, 14; Skrzypek, «Ukraińcy w Austrii», 353; Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 13; Bihl, *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse*, 98; Залізник, «Моя участь», 80–81; Попик, *Українци в Австрії*, 134–143.

²⁶ Вільгельм до Шептицького, 14 лютого 1918 р., ЦДІАЛ 358/3т/166/7–8.

СІРЕ

Володарі тіней

Українська Народна Республіка від самого початку була проєктором. Після того, як Німеччина та Габсбурзька монархія, за умовами Хлібного миру 9 лютого 1918 року, визнали її уряд, вони мушили очистити її землі від большевиків. На запрошення українського уряду німецькі солдати 18 лютого перетнули український кордон. Габсбурзькі війська вступили в Україну десять днів по тому. Перед східним поступом двох армій через українські землі в напрямку Росії большевики мушили укладати мир. За умовами договору, що його підписано з Німеччиною і Габсбурзькою монархією в березні 1918 року, вони відступили територію України. Війна на сході завершилася перемогою Берліна та Відня.

Та переможні союзники не досягли згоди. Німеччина вступила в Україну, не чекаючи на Габсбургів; Габсбурги вступили слідом, аби не дозволити Німеччині забрати собі все. Німецькі та габсбурзькі загони зіткнулися одне з одним, спричинивши непорозуміння і чвари. Перш ніж генеральні штаби обох держав змогли узгодити окупаційні зони, минув понад місяць. Німеччина мала окупувати Київ та північ, Габсбурзька монархія – південь. Обидві держави ділили між собою контроль над чорноморськими портами на кшталт Одеси. Як Німеччина, так і Габсбурзька монархія встановили у Києві дипломатичні пости.¹

Берлін і Відень вжили засадничо відмінних підходів до політики стосовно України. Габсбурги прагнули, щоб українська держава стала політично самодостатньою і виконувала роль їхньої союзниці – наразі проти революційної Росії, згодом і проти Німеччини. Відтак Габсбурзька окупація південної України мусила бути винахідливою. Попри те, що народи Габсбурзької монархії голодували, здобуття їжі не було для її солдатів в Україні головним пріоритетом. За словами голови штабу війська, їхня чільна ціль полягала в тому, щоб «зміцнювати національну українську сепаратистську думку». «Пробудження національної української орієнтації під час війни, – писав дипломатичний представник Габсбургів у Києві, – безперечно, було слушним і успішним ходом» проти Росії. Тепер цю ж політику мали застосовувати для послаблення німців. Укра-

їнський націоналізм слід було підтримувати, українські інституції розбудовувати як укріплення проти теперішнього союзника Габсбургів. Як сказав габсбурзький офіцер військової розвідки, якого призначено відповідальним за Україну, – «ми, як творці першої української військової одиниці, покликані увійти в Україну як поводири – супроти Німеччини!».²

Німеччина мала власну, значно простішу політику. Україна для Берліна була джерелом їжі, а українці – селянами, що вирощували для німців урожаї. Українська політика Німеччини не відзначалася глибиною. Габсбурзька монархія бачила новоутворену українську державу стратегічним здобутком, а Німеччина вважала її знаряддям для збору зерна. Якщо певний український уряд не зараджував із цим завданням, то, згідно з німецьким мисленням, його можна було замінити на інший. Тоді як Габсбурги вважали, що підтримка українського націоналізму слугуватиме їхнім власним інтересам, німці в Україні не менш радо шукали союзників і агентів серед росіян, поляків чи євреїв. Габсбурги також побоювалися, що їхні німецькі союзники, замість того, щоб після перемоги на сході шукати миру, прагнули використати Україну, щоб досягти нафтових полів Кавказу та Іраку, які дозволили б їм продовжити війну в гонитві за світовим пануванням.³

Загалом гору взяли німці. Збройні сили Габсбургів мусили змиритися із загальним німецьким командуванням. 29 квітня 1918 року німці розпустили український уряд, з яким щойно вели перемовини обидві держави. Влада Української Народної Республіки безперечно була некомпетентною: президент-історик мав звичку знімати слухавку телефону з гачка, щоб йому не перешкоджали правити рукописи своїх книжок. Та республіка була принаймні легітимною, із діапазоном політичних партій, що прагнули представляти народи України. Після перевороту Україна формально зберегла державну незалежність, однак уряд цієї держави добирала інша держава. Німці встановили маріонеткову військову диктатуру на чолі з Петром Скоропадським. Він прийняв традиційний український титул гетьмана, а режим його звався Гетьманатом.⁴

Створення Гетьманату було дією винятково німецькою, крім, до якого Німеччина вдалася без Габсбургів. Але Габсбурзька монархія була не такою слабкою, як могло здаватися. У цісаря Карла залишався ще один трюк.

18 лютого 1918 року, в день, коли німецька армія перетнула український кордон, Карл телеграмою викликав Вільгельма до Від-

ня. Там він повідомив йому, що створив «Бойове Утворення Ерцгерцог Вільгельм», до складу якого входило близько чотирьох тисяч українських солдатів та офіцерів. Належав до нього й Український Легіон, спеціальне з'єднання, утворене для розвідки та пропаганди на початку війни. Вояки Легіону негайно відсилалися на схід, в Україну, де Вільгельм мав до них приєднатися і їх очолити. Він мав бути очима та вухами Карла і як один Габсбург іншому повідомляти йому про українські справи.

Крім цього, Вільгельм мав своєю присутністю та діями підтримувати українську національну справу в ті способи, які вважав за доречні. Як писав Вільгельм, «Його Величність був *надзвичайно ласкавим* і призначив мені завдання діяти в Україні не лише військово, а й політично, у зв'язку з чим надав мені *необмежену* свободу дій як знак своєї довіри»⁵.

Вільгельм пізніше стверджував, що вони з Карлом ніколи не говорили про коронацію Габсбурга на короля України. Це твердження є, мабуть, правдивим. Для двох Габсбургів така розмова була б зайвою. Обом було цілком очевидно, що нагоди династичної експансії слід обережно зважити.

У кінці березня 1918 року Вільгельм вирушив до своїх солдатів в Одесу сірими водами Чорного моря. Він поспішав із порту до глибини краю, в український степ, на північний схід, до свого Українського Легіону. Його він наздогнав на околицях давнього міста Херсон 1 квітня 1918 року. Попри те, що Український Легіон набрано з солдатів занадто юних, або ж застарих для строкової військової служби, і до його складу входило багато молодших офіцерів в окулярах, Вільгельм волів бачити своїх солдатів як «прекрасних, здорових, молодих хлопців, які виказують чудову дисципліну, кращу, ніж у Габсбурзькому війську». Як вони, так і він були щасливі перебувати в Україні. З Вільгельмом на чолі й з уключеним до складу більшої Бойової Групи Легіоном війська вирушили з Херсону на місце давньої козацької фортеці, званої як Січ – те місце в Україні, що найбільше повнилося національним символізмом.⁶

Козаки, вільні люди, що жили з війни, рибальства та землеробства, були гордістю української історії. Для православних українських селян, величезної більшості українського населення, Січ колись означала свободу. Століттями селяни мали по суті два можливі життя: кріпака під польськими землевласниками та їхніми єврейськими економами, або ж, при спробі втекти, нево-

лю під татарами-мусульманами. Єдиним прихистком була Січ, де селянин міг стати козаком. У середині сімнадцятого століття козаки повстали проти польського правління. Це повстання призвело до кривавої смерті значної частини населення України і принесло підкорення козаків Росією. Однак міт про хоробрих козаків, що боролися проти занепадницької польської шляхти, міт який так вабив Вільгельма, був фатально привабливим і для всіх українських патріотів. Український Легіон навіть називав себе «Українськими Січовими Стрільцями» на честь цієї незалежницької легенди.

Це козацьке минуле було віддаленим не лише з огляду на час, а й на простір. Вояки Легіону були галичанами, а в Галичині козаків ніколи не було. Пошана цих хлопців до козацького минулого завжди була цілковито теоретичною. У Габсбурзькій монархії – тому іншому світі кав'ярень, університетів та урядових кабінетів – засновники Українського Легіону (всі до одного інтелектуали) цілком свідомо відсилали до героїзму козаків як способу розбудувати гордість за українську націю, яку вони прагнули створити. Тепер члени Легіону були в Україні, на Січі, й ділили свій табір із привидами. Вільгельм писав про «велику радість серед нас, що саме ми мали щастя займати ці славетні землі». Він та його Легіон на заході сонця відвідали місце давньої фортеці й установлювали на горбах хрести. Солдати легко піддавалися романтичним ідеям, за якими минуле можна було воскресити, а втрачений для історії народ – відновити.⁷

Їхній командувач знав, що історії недостатньо. Габсбурзька політика прагнула збудувати українську націю, а це означало діяти тут і тепер. Вільгельм був на Січі, щоб із селян, які розмовляють українською, зробити українських селян. Цю політику він називав «українізацією». За його словами: «Існують лише два можливі варіанти: або супротивник зможе відіслати мене геть і провести русифікацію, або ж я зможу залишитися тут і українізувати». Ця українська нація не була тотожною з чинною тоді українською державою, німецькою маріонеткою, яка покладалася на російських службовців. Вона була радше візією майбутнього, у якому ціла величезна країна нагадуватиме невеликий простір, що його займав Вільгельм та його війська. У цій невеликій зоні Вільгельм мав побудувати Україну, до того ж, швидко.

Політика Вільгельма була подібною до політики будівничих націй у всі часи і у всіх місцях. Передбачала вона позитивну дискри-

мінацію, пресову пропаганду та історичну романтику. Вільгельм провадив ретельний відбір службовців за етнічною приналежністю й сільську владу набирив з українців. Він використовував пресу, щоб поширити послання національного визволення, і заснував газету з українським національним тоном. Він вважав, що наступне покоління мусить бачити світ інакше, ніж покоління його батьків, а тому відсилав своїх офіцерів учителювати у школах. Його Легіон братався з місцевими селянами, втягуючи їх у політичну ідентифікацію з Україною. Це братання набирало різних форм, часом зоркестрованих. Солдати Вільгельма віддавали багато часу на те, щоб писати і грати у п'єсах для аудиторії з місцевих жителів, поставлених у доступних місцях. Що декілька тижнів вони виконували вистави в одній із місцевих стаєнь. Як згадував Вільгельм, «наші хлопці весело гуляли з тамошніми дівчатами до ранку».⁸

Так у stodолі народилася Україна – але, зрештою, християнство теж народилося у stodолі. Поширюючи ідею української нації, що обіймає людей по обидва боки старого габсбурзько-російського кордону, Вільгельм відігравав свою роль у політиці, що прагнула подолати давню християнську схизму. Україна, яка тривалий час була пограниччям між сходом і заходом, католицизмом та православ'ям, була й традиційним експериментальним майданчиком для церковної унії. Зі спроби шістнадцятого століття замість унії постала третя, Унійна церква, що визнавала зверхність Ватикану, але застосовувала літургію таку саму, що й церква православна. У дев'ятнадцятому столітті Габсбурги привласнили цю Унійну церкву, взявши на себе вишкіл її священників і перейменувавши її на Греко-Католицьку. На двадцяте століття греко-католицизм стало національною вірою українців у Габсбурзькій монархії.

Українську національну інституцію з Греко-Католицької церкви зробив митрополит Андрей Шептицький, якого Вільгельм декількома місяцями раніше вітав у Львові. Тепер, у 1918 році, в Шептицького був великий план. Він прагнув повернути православних вірних колишньої Російської імперії у греко-католицьку віру, таким чином увівши їх під владу Католицької церкви і поклавши край схизмі. Якби українці Російської імперії повернулися з православ'я у греко-католицизм, це допомогло б Габсбургам контролювати Україну, оскільки Львів, місто греко-католицького престолу, належало Габсбурзькій монархії.

Шептицький призначив для Вільгельма компаньйона, бельгійського отця редемпториста Франсуа-Хав'єра Бонна. Бонн, як і

низка інших редемптористів, прийняв греко-католицький обряд і українську національну ідентичність. Він постійно супроводжував Вільгельма в Україні. Разом вони швидко зрозуміли, що надмірно поспішати з пропагуванням греко-католицької віри не було сенсу. У східній Україні українською вірою було православ'я, а ідеї католицизму чи греко-католицизму сіяли сум'яття. Вільгельм і Бонн побачили, що, замість цікавитися західними віросповіданнями, місцеві українці самі хотіли повернути Вільгельма в православ'я!⁹

Крім того, вони зрозуміли, що українці йшли за Вільгельмом, незважаючи на його католицьку віру, оскільки він уособлював саме такий революційний провід, якого вони хотіли. Власність для українських селян була питанням, важливішим за віру чи національність, і Вільгельм, схоже, це усвідомлював. В особистій окупаційній зоні Вільгельма селяни зберігали за собою землі, що їх відняли від землевласників під час революційного 1917 року. Він не дозволив українській державі повернути землю попереднім власникам, за необхідності повертаючися спиною до місцевих шляхтичів. Він навіть не дозволив габсбурзьким збройним силам реквізувати їжу. Селяни, що чинили опір реквізиціям у сусідніх місцевостях, почали стікати у Вільгельмову зону. Вільгельм надав притулок навіть партизанським чільникам, які захищали селян від габсбурзького війська.¹⁰

Вільгельмове ставлення до власності селян перетворило його на легенду по цілій Україні, щось на кшталт Робіна Гуда королівської крові. Габсбурзька влада в Києві з тривогою завважувала, що Вільгельмова Січ стала «ціллю всіх невдоволених елементів України». Вони констатували «привабливість» Вільгельма для всіх невдоволених окупацією. Військо непокоїлося, що «серйозні кола» в середовищі українських політиків вважали Вільгельма кандидатом на короля України. Німці теж відчували неспокій із приводу «чимраз більшої популярності ерцгерцога Вільгельма, знаного в народі як Князь Василь».¹¹

Німеччина мимоволі допомогла Вільгельмові зібрати на Січі ще більше українських солдатів. Її армія, що в березні-квітні 1918 року захопила стратегічно важливий Кримський півострів, наказала українському з'єднанню, що називалося Запорізьким Корпусом, змінити дислокацію. Після перевороту Скоропадського, що відбувся 29 квітня, командувачі корпусу боялися, що німці розпустять їхнє з'єднання. Вони вирушили на Січ. Подібно до галицьких вояків із Українського Легіону, офіцери Запорізького Корпусу були відданими козацьким традиціям. До Січі відсилала сама назва їхньої частини. Ті перші запорожці, з їхніми голеними головами і кривими шаблями, були зграєю

значно більш грізною за галичан в окулярах та з підручниками. Свої шаблі вони брали з собою до церкви – і не знімали, навіть йдучи до сповіді. Вони пояснювали таку поведінку тим, що їхні леза теж мали потребу висповідатися – і цьому либонь-таки була правда.¹²

Із початком травня 1918 року Січ стала мітичним фоном для незвичайного стрітіння українських солдатів зі сходу та заходу. У перших числах місяця запорожці запросили Вільгельма з його Легіоном на бенкет. Полковник Всеволод Петрів згадував першу зустріч своїх східноукраїнських солдатів із вродливим ерцгерцогом: «Своєрідна група: масивні наші хлопці, чубаті, типові українські лица, а між ними породисте обличчя архикнязя, молоденького та щупленького тоді хлопчика, з русявим волоссям і голою верхньою губою, в австрійським однострою та мазепинці». Вільгельм справив фантастичне перше враження. Солдати розповідали Петріву, що він перший взявся з ними розмовляти, що він поділяв їхні занепокоєння щодо політики, знав їхню країну і говорив їхньою мовою. «Таж простий який!» – викукували вони, дивуючися, але вірячи. Вони не цілковито помилялися. Вільгельм був людиною привітною і тактовною, але цілком вільною від підступу чи лукавства.¹³

На наступній гулянці українська кіннота вразила Вільгельма подвигами верхової їзди. Запорожці вважали себе козаками і плекали козацькі традиції кінної їзди. Стандартний трюк вимагав від вершника підняти із землі шапку, несучись на повній швидкості. Козаки могли скакати при боці коня, прикидаючись мертвими, або ухилитися від стріл і пострілів вогнепальної зброї; деякі з них могли навіть скакати під конем. Вони могли розвернутися в сідлі, спереду назад, поки їхні коні неслися на повному галопі. Вільгельм, якого в обгороджених парках батькового замку їздити верхи вчив товстий поляк, доти не бачив чогось подібного на це кінне штукарство у відкритому степу. Він невимушено спілкувався з солдатами й охоче пив пиво з місцевими селянами.

Показуючи українцям, що він один із них, він виказував можливість колись стати їхнім правителем. Українські солдати й самі прийшли до цього висновку. На одному зі своїх зібрань вони посадили Вільгельма на привезений із Криму трон і носили його на ньому, викукуючи «Слава!». Іншим разом Вільгельмові подарували козацьку шапку й довгу хутряну шубу, яку козаки називали буркою. Як багато іншого в українській культурі, слово *бурка* має мусульманське походження. Однак в арабів бурка – це жіноча верхня одяг, а в українців – національний жупан, що його носили воїни та очільники. Одягнений у бурку та хутряну шапку, Вільгельм пе-

ретворився, як давно прагнув, на принца європейського Сходу. Здавалося, що його дитячі мрії про Схід і молодечі амбіції на український трон близькі до здійснення. Бачачи Вільгельма в таких шахах, солдати жартома говорили про його «коронацію».¹⁴

Тим часом про справжню коронацію думав колега полковника Петріва, полковник Петро Болбочан. Після зустрічі з Вільгельмом Болбочан запропонував Петриву використати Вільгельма для повалення наставленого німцями Гетьманату. «Чи не згодні Гордієнківці разом із Дорошенківцями та Запорозьким полком, – питав він, – зробити маленький путч і проголосити гетьманом всієї України Василя Вишиваного?» Він пропонував встановлення конституційної демократичної монархії. За цим задумом, Вільгельм підписав би монархістську конституцію, яка втратила б чинність тоді, коли стане можливим провести демократичні вибори.

Двоє східноукраїнських полковників запропонували цей план Вільгельмові. Вільгельм не дав їм чіткої відповіді й дев'ятого та одинадцятого травня телеграфічно звернувся до цісаря Карла за вказівками. Карл телеграмою повідомив, що хоче, аби Вільгельм продовжував його проукраїнську політику, але не вдавався до жодних кроків, які могли б нашкодити союзу із Німеччиною або постачанню провіанту. Вільгельм не повинен був діяти покwapом. Якщо один із Габсбургів посяде трон, а тоді його втратить, то це здискредитує цілу династію. Найважливіше завдання полягало в тому, щоб вибрати слухний момент. Карл закликав Вільгельма не робити «рішучих кроків» – принаймні «наразі».¹⁵

У всьому іншому, поза невеликим театром Вільгельма, габсбурзька окупація південної України була катастрофою. Вільгельм спромігся представити себе українцем і захистити селян. Іншим офіцерам так не пощастило. Загалом, військо не мало способів показати свою добру волю, але мало натомість потребу зібрати якомога більше їжі. Габсбурзькі солдати, яких спершу вітали як визволителів, скоро почали сприйматися як грабіжники. Селяни не бажали брати за своє зерно і худобу габсбурзьку валюту, а російський рубль нічого не був вартий. Селяни ховали зерно у викопаних у землі ямах. Працівники залізниці почали страйкувати. Габсбурзькі солдати наказували українській поліції палити села, в яких селяни опиралися реквізиціям. За умовами Хлібного миру, Україна пообіцяла до літа видати Центральним державам мільйон тонн їжі. Насправді доставлено менш ніж десятину цієї кількості. Оскільки український уряд не зміг дотриматися своїх обіцянок, Габсбурги

не дотримувалися своїх. У німецькому міністерстві закордонних справ спалили таємний протокол, що додавався до Хлібного миру й обіцяв створення української коронної землі в Габсбурзькій монархії в обмін на зерно.¹⁶

Спалення сіл і документів аж ніяк не допомогло в підкоренні України. Селянські повстанці знайшли чільників, частково з большевиків, які навчили їх партизанської тактики. Доволі типовий габсбурзький звіт із червня 1918 року описує вбивство двох сільських жандармів і відплатну страту тринадцятьох селян через повішання. У липні сталося пограбування службовця залізниці. Його зв'язали й покинули на колії. Габсбурзькі та німецькі солдати не змогли знайти винуватців. Того ж місяця габсбурзькі солдати пацифікували село з допомогою артилерії. Вони вже не могли відрізнити партизанів від решти селян, а тому їхня помста цивільному населенню змусила ще більшу кількість молодих чоловіків податися в ліс, щоб боротися з окупантами. У серпні габсбурзька військова розвідка повідомляла, що «вбивства землевласників, поліцаїв і службовців, а також інші терористичні дії з боку ворога, спрямовані проти військ Центральних держав, є звичною справою».¹⁷

Деякі із сутичок з партизанами були справді жакхливими. Такою зокрема була сутичка останнього дня травня у селі Гуляйполе. Габсбурзькі вояки, в оточенні і в меншості, заховалися в декількох хатах. Одного із солдатів відіслано здаватися. На очах у інших йому відтяли голову, а тіло порубали на шматки. Після цього решту солдатів під прицілом рушниць виведено з хат і страчено. Внаслідок відплатної каральної вилазки вбито сорок дев'ять осіб. Чи мав будь-хто з них хоч якийсь стосунок до випадку, невідомо. Габсбурзькі офіцери мали слабке уявлення про місцеву політику й рідко могли з певністю визначити своїх супротивників. У цьому випадку вони вважали, що партизани були большевиками, хоча насправді Гуляйполе було оплотом банди анархістів¹⁸.

Габсбурзькі офіцери трактували Україну як вулкан напередодні виверження: залишаючись в Україні, вони спровокують велике незадоволення; покинувши, спричинять спалах масового насильства. Вони боялися, що якщо Центральні держави припинять окупацію, розпочнуться масові вбивства землевласників та євреїв. Політика Вільгельма, здавалося, лише погіршувала цей страшний клопіт. Він захищав селян від реквізицій і допомагав партизанам чинити спротив власному військові. Він співчував навіть анархістам із Гуляйполя, розмірковуючи, що його предок цісар Рудольф заснував Габсбурзьку династію з допомогою подібних методів. Габсбурзька окупаційна влада не могла зрозуміти логіку дій молодого ерцгерцога. У середині червня командир габсбурзьких військ врешті запитав його про це

прямо, та Вільгельм не дав відповіді. Габсбурзькі дипломати теж писали цісареві, бажаючи, щоб той відкликав Вільгельма з України.¹⁹

Занепокоєними були німецькі союзники. Перший звіт про змову, яка мала посадити Вільгельма на український трон, вони отримали від розвідки того ж дня, коли вступили в Україну. Спершу вони відкидали цю можливість, але не могли не завважити щораз більше переконливих її доказів. У березні, перш ніж Вільгельм прибув на місце, німецькі дипломати дійшли слушного висновку про те, що Габсбурги «переслідували в південній Україні далекосяжні політичні цілі». 13 травня представники німецького війська зазначили, що «думка про особистий союз з Україною» – тобто українське королівство, королем якого править Габсбург, – «займає численні австрійські голови». Того ж дня німецькі дипломати повідомили, що Вільгельм прагне посісти місце настановленого ними гетьмана – який на той час перебував при владі лише два тижні.²⁰

Загроза, яку становив Вільгельм, захопила німців зненацька. Він був Червоним Князем, членом правлячого класу, що вловив революційний момент, щоб утілити радикальну соціальну та національну політику. Вони, звісно, розуміли, що більшовики, яких вони перед тим вигнали з України, можуть черпати підтримку від тих, хто противиться експлуаторській політиці Німеччини. Вони могли донесочу слухати більшовицьку пропаганду по радіо. Могли читати телеграми більшовиків, оскільки політичні комісари, серед яких був і такий собі Іосіф Сталін, не витрачали зусиль на кодування. Більшовизм не був несподіванкою. Але німці не очікували монархізму зліва, не чекали на Габсбурга, який – хай на малій шкалі – але здійснював обіцянки, що їх і більшовики давали виснаженій війною та окупацією країні: обіцянки землі, миру і національної свободи.²¹

Роздратовані німці казали одне одному, що Вільгельм, «як і його батько», був певного штибу «фантазером». Таке твердження було слухним, але не давало розради. Коли спроба переконати Карла усунути Вільгельма з України провалилася, вони мусили задовольнитися тим, що відсилали на Січ агентів, які спостерігали за його діями. Новини були невтішні. Вільгельм, за повідомленням одного зі шпигунів, був «улюбленим у своєму українському середовищі». «Кожен, хто його знає, вважає його майбутнім гетьманом або королем». «Своєю приязню, відчуттям такту та українськими симпатіями, а також надзвичайною простотою особистого життя, – доносив інший інформатор, – ерцгерцогові вдалося нажити величезної популярності не лише серед людей у його безпосередньому оточенні, а й серед широких кіл українського населення». Агент далі додавав: «З одного краю

України до іншого переповідаються легенди про цього відважного князя, цього приятеля України, який прийшов самоствердитися на давній Січі». Висновок був неминучим: «Ця популярність ерцгерцога Вільгельма становить велику небезпеку для майбутнього нашої держави» – тобто маріонеткового режиму гетьмана Скоропадського.²²

Не схильні визнати найменші тривоги перед своїми габсбурзькими союзниками, німці воліли говорити про страхи свого маріонеткового правителя, Скоропадського. Вони пояснювали, що «нервовий за своєю природою» гетьман Скоропадський вважав Вільгельма своєю «bête noire». Такому твердженню не бракувало правди. Гордий і підозріливий Скоропадський вважав Вільгельма претендентом на трон. Він цілком слушно припускав, що Вільгельм тішився підтримкою Габсбурзького двору та Греко-Католицької Церкви. Німці намагалися заспокоїти Скоропадського, усунувши військове підґрунтя Вільгельмової сили. До червня вони розформували зосередження українських військ навколо Січі, наказавши Запорізькому Корпусові зайняти нові позиції на півночі. Вільгельм відтак залишився лише з чотирма тисячами солдатів зі своєї Бойової Групи. Та на той час було вже заподіяно велику політичну та психологічну шкоду. У липні хтось здійснив медійний обман, помістивши у європейських часописах статті з фальшивим сюжетом про те, що Скоропадський начебто відмовився від гетьманства на користь Вільгельма. Приблизно в той же час один більшовик здійснив успішний замах на командувача німецьких сил в Україні. Скоропадський був надзвичайно розлючений, а його німецькі покровителі починали непокоїтися.²³

Та цісар Карл аж ніяк не хотів усувати Вільгельма. Занепокоєні німці та розлючений Скоропадський – такий стан речей, мабуть, узгоджувався з його цілями. Якщо німці провадитимуть свою окупацію достатньо погано – а саме так вони її і провадили, – то, врешті, їм може знадобитися допомога українського Габсбурга. Тим часом Вільгельмова присутність в Україні була одним із небагатьох способів для Карла привернути увагу сильнішого німецького союзника. У липні 1918 року Карл удав, що відступає під тиском, і написав німецькому кайзерові Вільгельму II, що Вільгельм прибуде на західний фронт і надасть особисте роз'яснення своїх дій.

Насправді Карл був рішуче налаштований продовжувати власну східну політику і використати цю нагоду, щоб наполягти на своїй політиці загального миру. На його погляд, німці експлуатували Україну через її продукти, а Польщу – через її новобранців, та взамін жодній із них не пропонували необхідної політичної автономії. Безперечно,

Карл вважав, що Габсбурги можуть правити обома країнами у значно м'якший спосіб, аніж німці, й до кінця тримався за свою ідею про габсбурзьку корону принаймні для Польщі, а можливо, також і для України. Нагальніше Карл прагнув, щоб німці закінчили війну, заки у Відня та Берліна ще була територія, про яку можна було сперечатися. Кожен новий місяць, на його погляд, приносив більше ризику, ніж нагод, а тому настав час укласти перемир'я.

У такому настрої Карл викликав Вільгельма до Відня, дав йому пачку надісланих з України доносів, запевнив у особистій довірі й відправив на зустріч із кайзером Вільгельмом II у німецький штаб у Бельгії. Там Вільгельм міг пояснити поставу Карла, а також, якщо хотів – власну. Вільгельм прийняв цісареву місію, спалив доноси і вирушив на захід.²⁴

Подорожуючи з України до Бельгії, зі східного фронту на західний, Вільгельм слідував стежками сотень тисяч німецьких солдатів. Мирні договори, що їх німці підписали з Україною та большевицькою Росією в лютому та березні 1918 року, дозволили їм перевести сорок чотири дивізії на захід і провести у Франції п'ять великих атак навесні та влітку 1918 року. У червні німецьке військо перебувало в межах сорока кілометрів від Парижа й обстріляло його артилерією. Однак французи та британці не припиняли боротьби й очікували прибуття американців. У своєму наступі німці втратили мільйон солдатів, яких не було ким замінити. Тим часом до Франції прибув мільйон американців.

Восьмого серпня 1918 року Вільгельм з'явився у Спа на зустріч із німецьким цісарем. Цей день був для німців найгіршим днем цілої війни. Того ранку війська Франції, Британії та Сполучених Штатів розпочали потужний напад на французьке місто Ам'єн, що лежало на відстані близько ста двадцяти кілометрів на північ від Парижа. Це була найбільша танкова битва Першої світової війни – а всі танки в ній належали ворогам Німеччини. У пообідній час, коли німецький кайзер привітав Вільгельма у своєму наметі, німці втратили десятки тисяч солдатів і відступили на вісім миль. Настроєм у німецькому штабі того гіркого дня був гнів за те, що Габсбурзька монархія не робила більшого, щоб допомогти на західному фронті.²⁵

У Спа з делікатною місією від Габсбургів Вільгельм прибув у день, коли німці були раді звинувачувати Габсбургів у власних негараздах. Ам'єн довів, що Карл мав рацію, коли шукав миру, але німці не могли цього визнати в такий момент. Німецькі офіцери відрадили Вільгельма згадувати Карлове прагнення загального миру.

Натомість він обговорив із кайзером своє військове командування в Україні й отримав його благословення на повернення. Кайзерів штаб вважав, що Вільгельм вигідно відрізнявся від інших Габсбургів. Сам німецький кайзер писав, що місце такого привабливо «молодого і свіжого» офіцера – на лініях із солдатами. Його, здавалося, тишило бачити привабливого Габсбурга, що рвався в бій.²⁶

Через п'ять днів до Спа прибув цісар Карл, щоб просити про негайне укладення миру. Напередодні закінчилася Ам'єнська битва, що принесла німецькому війську велику поразку. Небагато старших німецьких офіцерів ще вважали, що війну можна було виграти. Кайзер Вільгельм II, якого тримали у невіданні щодо правдивих подробиць боїв, намагався тиснути на Карла у справі Польщі. Однак Карл не відступав. Та це питання тепер не мало ваги, як фактично не мали її і всі східні справи. Хід війни вирішувався на західному фронті. Німці день-у-день відступали. Вперше за чотири роки війни масово капітулювали німецькі солдати. Жодна кількість української їжі чи польських солдатів не змінила б ситуації. Німцям була потрібна допомога Габсбургів на заході, але Габсбургам військо для втримання спокою було потрібне вдома, де бунтувало голодне цивільне населення. Двоє імператорів змогли погодитися лише на тому, що подальші рішення приймуть після наступного успіху на західному фронті. Та наступному успіхові на західному фронті бути не судилося.²⁷

Поки говорили імператори, Вільгельм повертався до України, на кожному кроці натикаючися на бюрократичні перешкоди. Німецькі та габсбурзькі дипломати й офіцери намагалися затримати Вільгельма у кожній точці – у Спа, у Берліні, у Відні. Усім відомо, стверджували німці, що Вільгельм прагне стати королем України. Коли габсбурзькі службовці звернулися до власного цісаря, щоб той перешкодив Вільгельмовому поверненню до України, Карл відповів, що підтримка Вільгельма II закривала суперечку. Його службовці повідомили, що декларації німецького кайзера нічого не означали. Жоден німецький або габсбурзький службовець не міг ставити під сумнів легітимність монархічного правління, та з ходом війни самих монархів не завжди сприймали серйозно. Вагу імперської влади з'їли чотири роки кривавої та безцільної бійні.²⁸

Німецькі та габсбурзькі службовці боялися, що Вільгельмова присутність в Україні може повалити Гетьманат і призвести до цілковитого хаосу по всій країні. Габсбурзькі дипломати пояснювали, що «кожнісінька особа в Україні вважає ерцгерцога нашим кандидатом на трон», і що повернення Вільгельма завдасть «смер-

тельного удару» гетьманові. Вільгельм усе одно повернувся і знову приєднався до своїх солдатів на початку вересня. Знаючи про гетьманові страхи, він запропонував приїхати до Києва з поясненнями. Габсбурзькі та німецькі дипломати, які в такому візиті вбачали підставу для перевороту, зійшлися на тому, що це «вкрай невдала ідея». Німці оголосили, що якщо Вільгельм прибуде до Києва, його прийматимуть відповідно до його військового звання (капітан), а не як цісарсько-королівського ерцгерцога з династії Габсбургів. Уряди більше не сприймали династії надто серйозно.²⁹

Та поки німці прагнули не допустити Вільгельма до Києва, вони водночас намагалися спонукати його батька Штефана прибути до Варшави. 28 серпня, поки один німецький дипломат протестував проти Вільгельмових планів відвідати столицю України, інший представляв Штефанові німецькі умови на посідання польського трону.

Обґрунтувати такий крок було нелегко. Своєю підтримкою Української Народної Республіки Німеччина та Габсбурги відхилили від себе польських політиків. Польські частини у Габсбурзьких збройних силах вдалися до бунту, а польські солдати відмовилися вступати у військо, яке хотіла зібрати Німеччина. Юзеф Пілсудський, чільник створених Габсбургами Польських Легіонів, перебував у німецькій в'язниці за відмову скласти присягу на вірність Німеччині. Штефан розумів, що в цей момент війни будь-яке польське королівство було б нічим іншим як німецькою колонією. Впродовж цілої війни він збирав і розподіляв гроші на турботу про поранених польських військових; він не мав ані найменшого бажання спостерігати загибель і каліцтва нових польських хлопців за німецьку справу. Німецьке командування прагнуло відібрати в Польщі західні землі, позбавити майна польських землевласників, які там мешкали, й виселити їх. Такої політики не міг дозволити жоден поважний польський монарх. Штефан обговорив справу з цісарем Карлом, який дав йому вказівку не приймати польську корону.³⁰

У вересні 1918 року гетьман Скоропадський сам подався до німецького штабу і вирвав у німецьких командувачів обіцянку, що Вільгельм покине Україну. Та навіть після цього Карл не піддався німецькому тиску. Німецькі командувачі Гінденбург та Людендорф заблокували спроби Карла стати королем Польщі, але не могли змусити його полишити династичні надії в Україні. Нарешті аргумент, що переконав його володаря використати Вільгельма деінде, знайшов командувач австрійських сил в Україні. 23 вересня 1918 року він повідомив Карлові про свою неспроможність далі гарантувати особисту безпеку Вільгельма за тодішніх революційних умов.

9 жовтня Вільгельм та його солдати відплили з Одеси, покинувши Україну, для створення якої зробили так багато.³¹

Відбувши, за наказом, до Чернівців, столиці австрійської провінції Буковини, Вільгельм захворів і мусив лежати в ліжку. Він дуже переймався за майбутнє Української Народної Республіки. Вільгельм побоювався, що його відхід був початком кінця, що Україну здолають більшовики. Змушений відступити, Червоний Князь передбачав більшовицьку Україну, що обіцяла комуністичну загрозу для цілої Європи. Не менш за це його непокоїли перспективи Габсбургів. Свої вечори він провадив із місцевим губернатором у розмовах про майбутнє монархії. Поживу для обговорення давали читані разом часописи. Вільгельм, що перебував у грошовій скруті, позичив у губернатора трохи грошей. Якимось чином йому також вдалося роздобути собі автомобіль.³²

Німці тепер вели перемовини безпосередньо з американцями, на підставі умов миру, висунутих президентом Вудро Вілсоном і знаних як Чотирнадцять пунктів. Вілсон проголосив принцип національного самовизначення, за яким народи мали вибирати держави, громадянами яких їм ставати. Німці загалом вважали, що ця ідея принесе їм почесний і прийнятний мир. Пункт десятий у Вілсоновому документі передбачав автономію для національностей габсбурзьких володінь. Габсбурги завжди вважали, що, за необхідности, зможуть задовольнити цю вимогу – американські стандарти автономії не були аж такими високими. Зрештою, коли Вілсон уперше проголосив свої Чотирнадцять пунктів перед спільним засіданням Конгресу США, серед присутніх представників чи сенаторів не було жодного афроамериканця. Карл, з іншого боку, мав парламент, і парламент цей так спрямовував його політику в питанні політики меншин, що національне визволення мусило бути ціллю Габсбургів навіть у часи війни.

Тепер Карл виконав одну з вимог Вілсона. 16 жовтня 1918 року він проголосив переустрій своїх австрійських володінь у вигляді федерації національних провінцій. Із лікарняного ліжка в Чернівцях Вільгельм підтримав цю ініціативу, вважаючи, що українську коронну землю як частину федерації в рамках Габсбурзької монархії можна буде вберегти від більшовизму без огляду на те, що відбуватиметься на охопленому революцією сході. Зачувши про плани проголошення незалежної західноукраїнської держави у Львові, він написав українським чільникам із наміром відмовити їм від думки про відокремлення від монархії. Вважаючи розпад Габсбурзької монархії «немислимим», 18 жовтня він запропонував, щоб будь-яке нове українське державне утворення просило про входження коронною землею до складу монархії. Та він

відстав від подій. Габсбурзька версія самовизначення – віддані габсбурзькому цісареві національні коронні землі – вже не була можливою. У Вільгельмові, який зробив себе посередником між вічною династією та молодого нацією, більше не було ніякої потреби.³³

Того ж дня, 18 жовтня, Вудро Вілсон зреагував на Карлову ідею федерації заклик до націй Габсбурзької монархії проголосити повну незалежність. Вимагаючи знищення монархії, Вілсон ступив туди, куди не міг піти Вільгельм. Дотепер природним чільником свого війська українські конспіратори у Львові вважали Вільгельма. Та бачачи, що він досі підтримував монархію, яка не переживе війну, вони змінили думку. Офіцер, відряджений до Чернівців, щоб завербувати Вільгельма, повернувся з кимось іншим. Утім, Вільгельм таки посприяв у відведенні габсбурзьких ресурсів для справи української незалежності. У ці останні жовтневі дні два габсбурзькі полки відправлено до Львова, ймовірно, за мовчазної згоди Вільгельма. Вони приєдналися до великої кількості офіцерів-ветеранів Українського Легіону. 1 листопада українські війська здобули контроль над Львовом і проголосили незалежну Західноукраїнську Народну Республіку.³⁴

Вільгельм вдався до останнього важливого жесту. Він скерував свої загони з Чернівців до Львова, на боротьбу за українську справу, і піднявся з лікарняного ліжка, щоб на вокзалі відправити їх у дорогу. Це рішення було його власним; солдати, які не усвідомлювали, що питання про українську державність вирішуватиметься у Львові, хотіли залишатися в Буковині. Вільгельм бачив своїх солдатів востаннє, знаючи, що вони йдуть на боротьбу за справу, якій він більше не потрібен. За декілька днів солдати прибули до Львова вже не як члени Бойової Групи ерцгерцога Вільгельма, а як вояки Західноукраїнської Народної Республіки. Вони мали прибути трохи раніше. Та вишколені на здійснення політичної українізаційної місії, вони не могли не зупинитися на залізничних станціях, щоб поміняти польські знаки на українські, як їх учив Вільгельм.³⁵

Вільгельм допоміг у створенні нації, але чільники цієї нації діяли без його участі. Навчившись від нього, вони проти нього збунтувалися. Його Європа припиняла своє існування, а його династія була в небезпеці. Війна протривала занадто довго – для Вільгельма, для Карла, для всіх Габсбургів та їхньої монархії.

Ще в серпні 1918 року, коли Вільгельм і Карл відвідали німецького кайзера у Спа, Габсбурги могли вийти з війни переможцями чи принаймні задоволеними. На габсбурзькій землі не було чужих солдатів, а монархія займала значну частину України, Сербії та північної Італії. Якби німці прислухалися до Вільгельмових та Кар-

лових серпневих закликів укласти перемир'я, то Габсбурзька монархія ще могла б витривати. Осінь не принесла нічого, крім катастроф. У вересні серби перегрупувалися і звільнили свою столицю Белград. У жовтні італійська контратака знищила габсбурзькі сили в Альпах. У листопаді Румунія знову вступила у війну, захопила габсбурзьку провінцію Буковину і зайняла її столицю Чернівці.³⁶

Вільгельм утік від румунського наступу. Коли його секретар Едуард Ларищенко віз його з Чернівців перед самим вступом румунів 9 листопада, Габсбурзька монархія ще існувала. Коли через декілька днів вони прибули до Львова, її вже не було. Тим часом у Німеччині розпочався загальний страйк; німецький кайзер вирішив не повертатися додому з Бельгії. Його імперія стала республікою, підписала перемир'я і розпочала підготовку до мирних перемовин. У Габсбурзькій монархії національні чільники захопили місцеві органи врядування. Коли до голоду, виснаження і страждань додалася поразка, національний бунт нарешті здолав багатонаціональну монархію. Нові національні держави проголосили своє існування по цілій її території. По вісьмох століттях влада Габсбургів упала. 11 листопада Карл відійшов від державних справ і подався до мисливської хатини. Коли він це зробив, у нього не залишалося не лише війська, а й навіть почесної гвардії. Єдиним супроводом йому стали кадети з військової академії.³⁷

Вага династій несподівано впала до нуля, і навіть нижче. Українці у Львові заснували республіку, президент якої повідомив Вільгельма, що в його послугах не має потреби. У Варшаві регентська рада Королівства Польського, сформована на те, щоб зробити Штефана королем Польщі, натомість передала свою владу Юзефові Пілсудському. Пілсудський заснував республіку. Польська кар'єра Штефана, як і його синів та зятів, зненацька завершилася. Польське національне питання знайшло свою відповідь, яка не була прихильною до Габсбургів. Польща заявила свої права на всю Галичину. В Україні режим Скоропадського повалили військові офіцери. Деякі з них ще недавно просили Вільгельма влаштувати «маленький путч» і правити ними. Вільгельм так і не зважився на свій крок. За вказівками Карла, він «наразі» відклав свою мрію про взяття влади в Україні.

На день перемир'я, 11 листопада 1918 року, «наразі» вже не було; імперський час припинив своє існування. Століттями християни вважали Священну Римську імперією, якою правили Габсбурги, чимось протилежним до знаку апокаліпсису: доки вона існувала, тривав світ. На початку дев'ятнадцятого століття Священна Римська імперія розпалася, але очолені Францом-Йосифом Габсбурги віднайшли рівновагу пережили, накривши тремтяче тіло

континенту, що мінявся, сірим плащем вічності. Тепер, коли імперії нарешті знищено, а династії повалено, розпочався поступальний час. Був то час соціалістичний – який наприкінці феодального віку ніс нові обіцянки для гноблених класів; час національний – з його переконанням, що народи можуть рухатися вперед, із темного минулого імперського гніту в світліше майбутнє державної незалежності; або час ліберальний – із певністю, що нові республіки створять умови тривалого миру в Європі та світі.

У центральній і східній Європі королі стали володарями тіней, а претенденти шукали прихистку, де могли. Штефан відступив до свого живецького замку, який негайно конфіскувала Польська Республіка. Скоропадський утік з України в Німеччину на німецькому військовому потязі – під виглядом лікаря серед справжніх поранених жертв війни. Коли польські війська вступили до Львова, Вільгельм вислизнув із міста і подався під захист монастиря у східногалицькому містечку. Там він переховувався серед монахів.³⁸

Скінчилася вічність. Вільгельмові було двадцять три роки.

Примітки до розділу «СІРЕ: ВОЛОДАРИ ТІНЕЙ»

¹ Лерснер до Auswärtiges Amt, 18 березня 1918 р., PAAA R14363; *Arz, Zur Geschichte des Grossen Krieges*, 240.

² Цитати від начальника штабу війська взято з КА, *Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung*, 2626, Folder «Ukraine. Geheimakten», *Chef des Generalstabes*, *Arz*, К. у. к. *Armeeoberkommando, Ukrainische Abteilung* до Австрійського Генерального Штабу в Бадені, «Klärung von Fragen in der Ukraine», 4 жовтня 1918 р. Цитата від дипломатичного представника, у Форгах до Буріана, 10 серпня 1918 р, у *Hornykiewicz, Ereignisse*, том. 3, 332. Офіцера військової розвідки Габсбургів цитовано у КА, *Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung*, Karton 2634, «Referat über die ukr. Legion», *Hptm. Kvaternik*, К. у. к. АОК (Opabt.), 25 лютого 1918 р. Підприємливий офіцер військової розвідки Кватерник мав на думці не перший Український Легіон сформованих 1914 року Січових Стрільців, а нову частину, зібрану з військовополонених. Цю частину невдовзі розпустили німці.

³ Щодо німецьких пріоритетів див.: Mumm, цит. за Eudin, «German Occupation», 93. Див. також *Mędrzecki, «Bayerische Truppenteile»*, 458. Щодо нафтових полів див.: *Baumgart, Deutsche Ostpolitik*, 123. Суперечку щодо воєнних цілей та практики імперської Німеччини розпочав Фішер своєю працею *Fischer, Griff nach der Weltmacht*. Корисним зібранням документів є *Feldman, German Imperialism*.

⁴ Офіційно це утворення називалося Українська Держава. Я у цій праці називатиму створену із земель Російської імперії державу Українською Народною Республікою, аби уникнути плутанини.

⁵ Вилік згадується у Вільгельм до Шептицького, 19 лютого 1918 р., ЦДІАЛ, 358/3т/166/15–16; та *Rutkowski, «Ukrainische Legion»*, 3. Розмову двох чоловіків описано у: Вільгельм до Василька, 18 березня 1918 р., ЦДІАЛ 358/3т/166/17–18 (виділення в оригіналі). Трон: ПДГ, 23 вересня 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/47. Щодо утворення Легіону., див.: Василь Вишиваний, «У. С. С. з весни 1918 р. до перевороту в Австрії», 25 жовтня 1920 р., HURI, Folder 2. Історія Легіону до 1918 див.: Попик, *Українці в Австрії*, 40–62.

⁶ За враженнями Вільгельма; див.: Василь Вишиваний, «У. С. С. з весни 1918 р. до перевороту в Австрії», 25 жовтня 1920 р., HURI, Folder 2.

⁷ Цитата від Вільгельма: Василь Вишиваний, «У. С. С. з весни 1918 р. до перевороту в Австрії», 25 жовтня 1920 р., HURI, Folder 2. Щодо козаків див.: «Мемуари», ЦДА-ВО 1075/4/18а/8.

⁸ Вільгельмові слова щодо українізації можна знайти у: Вільгельм до Василька, 24 травня 1918 р., ЦДІАЛ 358/3т/166/21–22. Про його політику йдеться у: Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 15. Інформацію щодо вистав у столі взято з: Василь Вишиваний, «У. С. С. з весни 1918 р. до перевороту в Австрії», 25 жовтня 1920 р., HURI, Folder 2.

⁹ Шептицький до Вільгельма, 13 червня 1918 р., *Documents ruthéno-ukrainiens*, 13; *Петрини, Спомини*, 550. Див. також: Онацький, *Портрети в профіль; Подвижники Чину Найсвятішого Ізбавителя в Україні*; та *Skrzypczak, «Ukraincy w Austrii»*, 381. Fn 47. Щодо редемптористів в Україні див.: *Houthaeye, De Gekruisigde Kerk*, 323–324; *Laverdure, «Achille Delaere»*, 85–90; Турій, «Історичний шлях», 49–51; а також Бубній, *Редемптористи*, 24–33. На початку двадцятого століття бельгійські редемптористи зголосилися служити у західній Канаді, де українські іммігранти греко-католицького віровизнання не мали релігійних послуг їхньою мовою та в їхньому обряді. Ці редемптористи почали вивчати українську мову й міняли римо-католицький обряд на греко-католицький.

Шептицький, який відвідував Канаду у 1910 році, познайомився там із редемптористами, які стали греко-католиками, щоб бути пастирами для українців на канадських преріях. Вражений Шептицький домовився про відрядження редемптористів також і в східну Галичину. Бонн був одним із перших редемптористів, що оселилися в Галичині 1913 року. Як і інші редемптористи, він почав ідентифікуватися з українською нацією. Бонн, як і Вільгельм, у 1917 році був у Львові, щоб вітати Шептицького.

¹⁰ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/8; Терещенко та Осташко, *Український патріот*, 27.

¹¹ Цитати у цьому абзаці взято відповідно з: Форгах до Буріана, 22 червня 1918 р., ННStA, Politisches Archiv X/Rusland, Liasse Russland XI d/8, Karton 154, с. 149; К. у. к. Ministerium des Äußern, Referat I, «Tagesbericht», 27 серпня 1918 р., у Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 3, 352; КА, Oberkommando, Quartiermeistersabteilung, 2626, Folder «Ukraine. Geheimakten», Nachrichtenabteilung an Ukr. Abt. Des AOK, «Bericht über die ukr. Verhältnisse», 16 червня 1918 р.; К. у. к. Armeeoberkommando, Operations-Abteilung, Streng vertraulich, nicht für Deutsche, 30 червня 1918 р., у Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 3, 139.

¹² Малиновський, «Архикнязь Вільгельм фон Габсбург», 30; Петрів, *Спомини*, 537. Корпус склався з одного полку кінноти і одного – піхоти.

¹³ Цитати взято з: Петрів, *Спомини*, 546.

¹⁴ Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 27. Див. теж Вільгельм до Василька, 24 травня 1918 р., ЦДІАЛ 358/Зт/166/21–22.

¹⁵ Пропозицію Болбочана змальовано у: Петрів, *Спомини*, 547. Щодо дискусії Вільгельма з Карлом див.: ННStA, Politisches Archiv I 523, Liasse XL VII/12/d, 517, «Entwurf eines Allerhöchsten Telegramms an Seine k.u.k. Hoheit Erzherzog Wilhelm», травень 1918 р. Див. також ПДГ, 23 вересня 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фр/148980/1/45; «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/9; та Bihl, «Beitrage zur Ukraine-Politik», 55.

¹⁶ Щодо габсбурзьких солдатів як грабіжників див.: КА, Oberkommando, Quartiermeistersabteilung, 2626, Folder «Ukraine. Geheimakten», Nachrichtenabteilung an AOK Ukraine, «Bericht über Ukraine», 15 червня 1918 р. Щодо плати за їжу див.: Kraus, «Die Besetzung», 360. Ставлення селянства описано у КА, Oberkommando, Quartiermeistersabteilung, 2626, Folder «Ukraine. Geheimakten», Nachrichtenabteilung an Ukr. Abt. Des AOK, 6 жовтня 1918 р. Щодо протоколу, див. Borowski, *Deutsche Ukrainepolitik*, 139.

¹⁷ Щодо завішання див.: КА, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, Karton 723, Evidenzgruppe «R», Telegram, 1 червня 1918 р. Щодо прив'язаного до колії залізничного службовця див.: КА, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, Karton 724, Evidenzgruppe «R», Telegram, 5 липня 1918 р. Інцидент артилерійського обстрілу згадується у КА, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, Karton 724, Evidenzgruppe «R», Telegram, «Bericht für s. m.», 20 липня 1918 р. Цитату від військової розвідки взято із КА, Oberkommando, Quartiermeistersabteilung, 2626, Folder «Ukraine. Geheimakten», Chef des Generalstabes, «Lage in der Ukraine», 7 серпня 1918 р.

¹⁸ КА, Armeeoberkommando, Op. Abteilung, Op. Akten, Karton 723. Звіт з Одеси, «Bericht über die Niedermetzung der Honvedhusaren bei Wladimirowka am 31/5[1918]», 21 червня 1918 р. Анархіст, якого я маю на увазі – Махно.

¹⁹ Погляди габсбурзьких офіцерів щодо України можна знайти у КА, Oberkommando, Quartiermeistersabteilung, 2626, Folder «Ukraine. Geheimakten», Nachrichtenabteilung an Ukr. Abt. Des AOK, «Bericht über die ukrainischen Verhältnisse», 26 червня 1918 р.; та КА, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, Karton 724, Evidenzgruppe «R», Telegram, 5 липня 1918 р. Див. також КА, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, Evidenzgruppe «R», Karton 792, Telegram, 21 травня 1918 р. Щодо Махна див.: Донцов, Рік 1918, 14. Щодо запитання командувача до Вільгельма див.: Форгах до Буріана, 16 червня 1918 р., у Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 3, 339. Прохання до імператора можна знайти у: Форгах до Буріана, 24 червня 1918 р., ННStA, Politisches Archiv X/Rusland, Liasse Russland XI d/8, Karton 154, 141.

²⁰ Щодо звіту розвідки про цю змову див.: «Monarchistische Bewegung in der Ukraine», 18 лютого 1918 р., РААА R13461. Цитату щодо цілей Габсбургів взято з Лерснер до Auswärtiges Amt, 20 березня 1918 р., РААА R14363. Цитата з 13 травня походить із: Штольценберг до Оберста, 13 травня 1918 р., РААА R14365. Про німецький звіт щодо Вільгельма як наступника гетьмана йдеться у: Мумм до Канцлера Гертлінга, 13 травня 1918 р., РААА R14365.

²¹ Сталінову телеграму можна знайти у: КА, Armeeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, Evidenzgruppe «R», 22 травня 1918 р., Karton 793.

²² Характеристику Вільгельма як фантазера див.: Генерал Гренер до Мумма, 20 травня 1918 р., РААА 14374. За звітами шпигунів див.: відповідно, «Протокол про дії УСС на території Аннінської волості», Гетьманат, 26 червня – 9 липня 1918 р., у: Малиновський, «Архикнязь Вільгельм фон Габсбург», 37–38; Мумм до Гертлінга, 2 червня 1918 р., РААА Wien 342; і (останні три цитати), «L'Archiduc Wilhelm». Звіт інформатора, 1918 р., РААА 14379.

²³ Цитати взято із: Мумм до Канцлера Гертлінга, 7 липня 1918 р., РААА 14376. Див. також Пеленський, «Гетьман Павло Скоропадський», 75. Скоропадський згадує свої підозри у: Скоропадський, *Спогади*, 208; крім цього див. Pressebericht der Press-Warte, 28 липня 1918 р., РААА 14366.

²⁴ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/9.

²⁵ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/9.

²⁶ Інформацію про антураж Вільгельма взято із: Legionsrat до Auswärtiges Amt, 8 серпня 1918 р., РААА 14379. Щодо зустрічі див.: Niemann, *Kaiser und Revolution*, 36; Гусше до Auswärtiges Amt, 13 серпня 1918 р., РААА 14379. Цісар передав свої враження від Вільгельма у: Вільгельм II до Карла, 8 серпня 1918 р., РААА 14379. Порівняння Вільгельма з династією див.: Плессен до Графині Брокдорф, 8 серпня 1918 р., у *Afflerbach, Kaiser Wilhelm II als Oberster Kriegsherr*, 926.

²⁷ Niemann, *Kaiser und Revolution*, 35–36; Burián, *Austria in Dissolution*, 352–355; Ludendorff, *General Staff*, 595; Strachan, *First World War*, 317–318; Rumpler, *Max Hussarek*, 50–55.

²⁸ Німці стверджували, що про свої королівські амбіції Вільгельм говорив у Спа. Німецькі дипломати зазначали, що володіють листом, у якому Вільгельм описує себе як гідного правителя України. Прикладні німецьких заяв про володіння доказами Вільгельмових амбіцій див.: Буше до Беркгайма, 14 серпня 1918 р., РААА 14379; Форґах до Буріана, 18 серпня 1918 р., у Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 3, 347, посылаючись на Мумма.

²⁹ Форґах до Буріана, 11 серпня 1918 р., у: Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 3, 345. Щодо вересневого повернення Вільгельма див.: Вільгельм до Шептицького (вересень 1918 р.), ЦДІАЛ, 358/3т/166/19–20. Реакції на Вільгельмову пропозицію приїхати до Києва див.: Мумм до Auswärtiges Amt, 27 серпня 1918 р., РААА R14380; Мумм до Auswärtiges Amt, 28 серпня 1918 р., РААА R14380; Мумм до Auswärtiges Amt, 4 вересня 1918 р., РААА R14382.

³⁰ Щодо анексій та етнічних чисток див.: Geiss, *Der Polnische Grenzstreifen*, 125–146. Штефанове ставлення: Paul von Hintze, Auswärtiges Amt, Telegram, 28 серпня 1918 р., РААА Wien 342.

³¹ Обіцянка Скоропадському див.: Bogowsky, *Deutsche Ukrainepolitik*, 264–265. Щодо міркувань безпеки Вільгельма див.: Траутмансдорф до Буріана, 23 вересня 1918 р., у Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 3, 358. Австрійським командувачем був Альфред Краус.

³² Большевицька Україна: Вільгельм до Токарі, 12 жовтня 1918 р., HURI, Folder 1. Вільгельма відіслано із окупованих Австрією колишніх російських земель у австрійську провінцію. Та, з погляду українського, він усе ще був в Україні. Українська коронна земля в межах Австрії мала містити як східну Галичину, так і Буковину. Чернівці розташовувалися недалеко (164 милі залізницею) від Львова. Вільгельм

мові було наказано боронити місто від румунів, які висували претензії на Буковину на етнічних підставах. За Габсбурзького правління Чернівці стали великим модерним містом, а габсбурзька модерність означала розмаїття. Місто із населенням у сімдесят тисяч осіб могло похвалитися церквами римського, грецького та вірменського обрядів, а також декількома синагогами. Було воно центром не лише українського та румунського, а й їдишистського руху. Мабуть, найбільше Чернівці славилися своїм чудовим німецькомовним університетом.

³³ Вільгельм до Василька, 18 жовтня 1918 р., ЦДІАЛ 358/Зт/166/23–24; Вільгельм до Шептицького, 18 жовтня 1918 р., ЦДІАЛ 358/Зт/166/23.

³⁴ Щодо підміни Вільгельма іншим кандидатом див.: Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna*, 47, 55. Карлів указ стосувався австрійської частини Австро-Угорщини; угорський уряд у справі автономії залишався непохитним.

³⁵ Plaschka, Haselsteiner und Suppan, *Innere Front*, т. 2, 304, 316. Польське Міністерство закордонних справ отримало копії наказів: AAN MSZ 5350/254–257. Див. теж, Erzherzog Wilhelm, 1 листопада 1918 р., «Dringend», *Documents ruthéno-ukrainiens*, 32; Василь Вишиваний, «У. С. С. з весни 1918 р. до перевороту в Австрії», 25 жовтня 1920 р., HURI, Folder 2; Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna*, 68, 73, 91.

³⁶ Серби змогли перегрупуватися через те, що сили Антанти вибили з війни габсбурзьку союзницю Болгарію.

³⁷ Вільгельмову подорож описано у «Мемуарах», ЦДАВО 1075/4/18a/9.

³⁸ «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18a/11.

БІЛЕ

Агент імперіалізму

Зненацька світ неначе змовився проти любої Вільгельмовому серцю України, а він нічого не міг удіяти. Коли переможці Першої світової війни у січні 1919 року зібралися в Парижі, щоб визначитися з майбутнім Європи, Вільгельм переховувався в монастирі у східногалицькому містечку Бучач. Британці, французи, американці та їхні союзники спланували повоєнний лад, а переможені держави, не допущені до мирних конференцій, могли хіба надсилати ноти протесту.

Історичну монархію Габсбургів, що зазнала поразки на полі бою, чекав розпад. Американський президент Вудро Вілсон проголосив принцип самовизначення, за яким нації повинні були отримати власні держави. У створенні із земель Габсбурзької монархії нових держав Вілсонові стандарти застосовувалися вельми нерівномірно. Чехи, поляки, серби та румуни, яких переможці мали за союзників, отримали у своє володіння величезні національні меншини. Угорщину, яка вважалася ворожою державою, зменшено до третини її колишніх розмірів. Австрію перетворено на невелику республіку з німецькомовним населенням, більшість якого, ймовірно, прагнула приєднатися до Німеччини. Такий крок переможці заборонили, попри те, що саме його вимагав принцип самовизначення.¹

Саме переможці визначали, хто був нацією, а хто нею не був. Так, Україна не була нацією і не мала права на самовизначення. Тією мірою, що американці, британці та французи взагалі щось знали про існування України, вони вважали її штучним витвором Берліну та Відня. Українські політики, які розраховували на Німеччину й Габсбурзьку монархію, не могли похвалитися великою кількістю приятелів у Лондоні, Парижі чи Вашингтоні. По закінченні війни Вільгельмові друзі поспішили виправити цю нерівність. Шептицький і Бонн, недавні покровителі Вільгельма у Габсбурзькій Україні, квапилися запевнити переможців у тому, що український народ заслугоує на самовизначення. Це завдання було непростим.²

Вільгельм, який зустрів 1919 рік у сховку в галицькому монастирі, перебував далеко від мирних переговорів у Парижі. Українські полі-

тики вважали, що це на краще. Його характер та досягнення, які ще декілька тижнів тому здавалися такими привабливими, тепер могли хіба послабити тендітну українську справу. Ідея Червоного Князя, яка так п'янила в часі війни, тепер перетворилася на смертельне зілля. Вільгельм був уособленням як габсбурзької влади, так і соціального визволення у східній Європі – у той час, коли переможці прагнули запобігти габсбурзькій реставрації та большевицькій революції. Навесні 1919 року, коли угорські большевики боролися у війні за відновлення традиційних коронних земель угорських королів, таке поєднання модерної ідеології з традиційною становило правдиву загрозу.

Польща, ворог Вільгельма, знала, як скористатися українською картою задля власної переваги. Польські політики, яких Вільгельм перехитрив під час перемовин, що супроводжували укладання Хлібного миру в лютому 1918 року, тепер отримали нагоду помститися. Поляки, що билися проти українського війська за контроль над габсбурзькою провінцією Галичина, змалювали свою боротьбу як продовження Першої світової війни. Польща опинилася серед переможців, а Україна, за їхньою логікою, була творінням ворогів, і для того, щоб війна справді завершилася, Україну треба було здолати. Польські дипломати виставляли українську націю габсбурзькою змовою, уособленням якої був Вільгельм. Чарівний польський піаніст Ігнаци Падеревський розповів американцям, що Вільгельм мав на підступах до Львова вісімдесят тисяч вояків. Вільгельм особисто написав президентові Вілсону, намагаючись переконати його в тому, що Україна є нацією, яка заслуговує на самовизначення, та марно.³

Вільгельм програв війну, програв суперечку, а тепер мусив подбати про своє крихке здоров'я. 6 травня 1919 року він покинув монастир і автомобілем подався в гори. Як хворий на туберкульоз, він прагнув менш тісного оточення; можливо, цього ж хотіли й монахи. Вільгельм був призвичаєним до товариства чоловіків у тісних умовах – зі школи, з військової академії та з війська. Може, йому та його секретареві Едуардові Ларищенку занадто сподобалося у монастирі. Принаймні вони вирушили до українських гір і їхніх мешканців, що їх Вільгельм так полюбив замолоду. Та спокою він там не знайшов. 6 червня його схопила румунська армія, після чого його відвезено до Бухаресту й допитувано. Його ув'язнили в монастирі за межами столиці, а румунська влада тим часом фактично вимагала за його повернення викупу. Можна припустити, що румуни забрали собі його авто.⁴

У Румунії Вільгельмове здоров'я, схоже, таки поправилося, а через три місяці його врятували представники Української Народної Республіки. Він – як і держава, що її допоміг був створити, – вказував ознаки життя. Українська Народна Республіка, колишній німецько-габсбурзький протекторат, дійшла до справжньої незалежності. Із відходом німецьких та габсбурзьких військ маріонетковий режим німців змінило зібрання українських політиків, знане як Директорія. Цей новий режим доправив Вільгельма з Румунії в Україну і завербував головою міжнародних зв'язків у війську.⁵

В українській державі не залишилося більше могутніх заступників, як не залишилося їх у Вільгельма. 10 вересня 1919 року Вільгельм знову був в Україні, у польовому штабі війська в Кам'янці-Подільському. Він опинився в ситуації, коли нові колеги його допитували, а він був змушений пояснювати, як саме став українцем. Пообіцяв їм, що боротиметься за Україну, доки йому стане сили. У рядах війська Української Народної Республіки він міг оцінити можливості свого нового покровителя.

Новини на фронті були невтішні. У розміщеному на південному заході України Кам'янці-Подільському була давня фортеця, яка колись боронила Польщу від Османської імперії. Саме тут шукали сховку загнані в кут українські уряди та війська, коли їхню столицю Київ контролювали інші держави. Ставалося це доволі часто. Під час воєн за Україну, що прийшли після Першої світової, Київ зазнав дюжини різних окупацій. Українська Народна Республіка мала справу з трьома потужними суперниками: Червоною армією большевиків, Білою армією російських контрреволюціонерів і Польською армією Юзефа Пілсудського.

По п'ятьох роках війни Україна була понищена бандитизмом та погромами. Армія Української Народної Республіки, як і армії, з якими вона боролася, мала у своїх рядах місцевих командувачів, яких понад визволення країни цікавили грабунки та вбивства євреїв. Вільгельм не міг цьому протистояти. Роком раніше деякі з офіцерів цієї ж армії бачили у ньому ймовірного монарха. Та свою нагоду він прогавив і кінець війни зустрів у жалюгідній ізоляції від будь-якого джерела влади. Серед українських селян він усе ще був легендою, але Директорія не вельми довіряла потенційному супернику. Вільгельм мав працювати у своєму наметі. На новій і порівняно скромній посаді запропонувати він міг небагато. Володів англійською та французькою, однак американців, британців і французів не вдалося переконати підтримувати Україну. Переможці боялися

большевиків, але бар'єром, який мав уберегти Європу від комунізму, бачили Польщу, а не Україну.

Разом із колегами-офіцерами Вільгельм міг лише спостерігати, як Польща розумно користалася з ситуації. Юзеф Пілсудський, голова польської держави і командувач війська, спостерігав і вичікував, поки суперники в боротьбі за Україну навзаєм послаблювали один одного впродовж 1919 року. Біла армія, чії чільники прагнули відтворити імперську Росію, до якої входила б і Україна, вибила військо Української Народної Республіки з Києва улітку 1919 року. Після цього Білих пододала Червона армія Леніна і Троцького, які прагнули поширити комуністичну революцію спершу на Україну, а згодом на Польщу і Європу. Восени 1919 року військо Української Народної Республіки перегрупувалося, щоб знову стати до бою з Червоною армією, однак без особливих надій на успіх. У відчаї Українська Народна Республіка мусила вдатися по допомогу до Польщі. Червоні та білі прагнули знищити українську державу. Польща принаймні стверджувала, що хоче бачити в ній союзницю.⁶

Вільгельм усвідомлював, що союз із Польщею, хоча в ньому й полягав єдиний можливий вихід, означав для українців моральну пастку. Це вимагало зради одних українців іншими заради виживання України. Польща щойно – у липні 1919 року – перемогла військо Західноукраїнської Народної Республіки, української держави, утвореної зі східної частини Габсбурзької Галичини. Тепер вона володіла цими колишніми габсбурзькими землями і в обмін за союз вимагала, щоб Українська Національна Республіка офіційно від них відмовилася. Одній українській державі довелося б зрадити іншу, а галицькі землі, де Вільгельм знайшов свою українську ідентичність, мусили б увійти до складу Польщі. Не в змозі здолати огиду, Вільгельм у листопаді 1919 року покинув службу Української Народної Республіки, на якій перебував лише два місяці.⁷

Серед українців були такі, що погоджувалися піти на ризик союзу з Польщею, та Вільгельм до них не належав. Ціна здавалася йому занадто високою. Він не був проти компромісів на підтримку української справи, але не міг змусити себе приймати накази з Варшави. Це перекреслило б логіку цілого його політичного життя, за якою постати на боці України означало закид у бік батькової Польщі. Відтепер Вільгельм шукатиме підтримки для незалежної України деінде. Так він міркував, коли покинув Україну й вирушив із Ларищенком на захід. Вільгельм занедужав на тиф і був змушений зупинитися ніде інакше, як у Румунії.

Коли Вільгельм розважав напередодні нового року на лікарняному ліжку в Бухаресті, причини для відчаю він мав ті ж самі, що й причини для надії. Україна показала фіаско Європи переможців. Союзники прагнули Європи, що складалася б із національних республік. Саме такою була Українська Народна Республіка, та на її долю випало постійне кровопролиття. Українська Народна Республіка була союзницею Польщі, і Польща відбирала в неї все, що хотіла. Однак ішлося про загальнішу дилему. Німеччині, Австрії та Угорщині також відмовили у праві на національне самовизначення. Голови держав, які сподівалися укласти мир на підставі Чотирнадцятьох пунктів Вілсона, стали жертвами жорстокого обману.

Таким чином Європа 1920 року була осередком ревізійонізму. Німці, австрійці та угорці хотіли «переглянути» повоєнні домовленості. Серед них були монархісти, прихильники авторитаризму, а також люди без виразних політичних уподобань. Єднало їх переконання, що з їхніми країнами обійшлися вкрай несправедливо, а також ворожість до нових чи побільшених держав, які тішилися підтримкою переможців. Польща, Чехословаччина та Румунія – держави, які відтяли територію від Німецької імперії та Габсбурзької монархії, – здавалися вигідними мішенями. Ревізійоністи побоювалися большевиків, які прагнули поширити свою революцію на решту Європи. Водночас вони усвідомлювали, що якщо Червона армія прийде на захід, то може принести й неабиякі нагоди переглянути кордони.

Ревізійоністи хотіли розширити одні держави, а інші – зменшити або навіть зліквідувати. Вони покладали надії на те, що революція зліва уможливить революцію справа. Такий перехід від комунізму до авторитаризму міг би видаватися відчайдушною фантазією, якби тільки його не вдалося вже двічі здійснити – у німецькій провінції Баварії та в Угорщині.

Баварія, відповідно до німецького федеративного устрою, мала власний уряд. Однак її парламент розпущено після того, як у ньому сталися перестрілки. У квітні 1919 року молодий драматург Ернст Толлер проголосив Баварську Советську Республіку. Толлер заявив, що університет у Мюнхені відтепер відкритий для всіх абітурієнтів, за винятком тих, що хочуть вивчати історію, яку слід заборонити як загрозу для цивілізації. Його міністр закордонних справ телеграфічно поскаржився московським большевикам на те, що в міністерстві закордонних справ не було ключів від туалету. Большевики мали серйозні відповіді на легковажні запитання. Їхні люди взяли на себе керівництво баварською революцією і почали захоплювати заручників. Тоді запанікував німецький уряд – попри

те, що він і сам складався з соціал-демократів. Для придушення революції уряд прислав вояків із правих військових угруповань, переважно ветеранів війни. Большевики вбили заручників, а тоді вояки вбили большевиків і багатьох інших. 1 травня 1919 року комуністів було подолано, й почалася контрреволюція.

1919 року в Угорщині, як і в Баварії, відбулася комуністична революція. Для відновлення порядку переможці змушені були прислати румунські війська. Коли румуни відійшли, владу захопив колишній габсбурзький адмірал Міклош Горті. В'їхавши в столицю на білому коні, він дорікнув Будапештові за те, що той одягнувся в червоне лахміття революції. У таких умовах Франція, Британія та Сполучені Штати мусили змиритися з консервативною контрреволюцією Горті, замість очікувати створення республіки. Переможні держави змусили Угорщину прийняти визначені кордони, попри те, що їх відкидав цілий політичний клас цієї країни. Угорщина стала найбільш відверто ревізіоністською країною Європи, а її політичний девіз «ні, ні, ніколи» означав цілковите заперечення повоєнного ладу. Можливо, якби угорцям вдалося знайти союзників серед німців та австрійців, то вони могли переробити Європу відповідно до своїх уподобань.

Як тепер міг зрозуміти Вільгельм, шарварок, що його здійняли слабкі, але амбітні ревізіонери в Німеччині та Австрії, міг подарувати Україні ще один шанс. Справді, Україна могла виявитися тою союзницею, яка була потрібна ревізіоністам у пошуках нової рівноваги сил на європейському континенті. Сталося так, що поки Вільгельм лежав хворий у Румунії, давній угорський знайомець його родини готував приклад нового європейського порядку, якому цілком могла стати в пригоді людина з Вільгельмовими талантами. Требітш Лінкольн, можливо, більше за будь-яку іншу особу був утіленням хаосу можливостей у Європі 1920 року.

Вільгельмова трійня ідентичностей – Габсбург, поляк, українець – була дитячою забавкою, порівняно з численними життями Лінкольна. Дрібний злодюжка з Будапешту Требітш Лінкольн утік від поліції його рідної Угорщини до Англії. У Лондоні він, єврей, зв'язався з християнськими місіонерами і працював на квакерського промисловця та прибічника тверезості Б. Сібона Равнтрі. 1910 року він здобув місце в Британській палаті громад. Маючи за собою таку рекомендацію, він видавався надійним інвестором у нафтові поля Галичини. 1911 року Требітш посадовив Вільгельмового зятя Героніма Радзивила в раду директорів компанії «Нафтовий Трубопровід Галичини». Ця компанія зазнала фінансового краху.

Нову можливість Лінкольн – леопард, який умів змінювати свої плями, – побачив у Першій світовій війні; він вирішив стати шпигуном. Свої послуги він запропонував німцям, а переслідували його англійці. Жив він із того, що продавав драматичні оповіді про свою шпигунську кар'єру американській жовтій пресі. Британці, цілком очікувано, у грудні 1918 року позбавили його підданства. Лінкольн подався до Німеччини, де наступного літа зробив собі ім'я як правий антибританський журналіст. Він прибув у Німеччину саме тоді, коли німці були шоковані умовами Версальського мирного договору, підписаного 19 червня 1919 року, який, здавалося, гарантував країні довічну слабкість і залежність. Німеччина втратила територію, населення і право зібрати велику армію. Лінкольн скористався зі своїх талантів, щоб підлити олії у полум'я народного обурення німців.⁸

До осені він здобув приязнь німецького полковника Макса Бауера. Бауер був авторитарним націоналістом, який вважав, що лише диктатура зможе врятувати Німеччину від небезпек анархізму та більшевизму. Під час війни він був близьким радником німецького командувача Еріха фон Людендорфа, якого й мав за свого кандидата на роль диктатора. Людендорф подав у відставку зі своєї посади у жовтні 1918 року, саме перед укладенням перемир'я. Хоча відповідальність за німецьке провадження війни лежала на ньому, Людендорф не вагаючись звинувачував у поразці інших. Наприкінці війни він утік до Швеції, ховаючись за фальшивими вусами та фінським паспортом. Тут він розвинув теорію «удару в спину», за якою поразки Німеччині завдали не її вороги на полі бою, а чужоземні змовники в межах самої країни. Ці зрадники, на його думку, перебували у змові із мстивими переможцями війни – Британією, Францією і Сполученими Штатами. Нова республіка та соціалістичний уряд у Німеччині були нелегітимними наслідками цієї темної змови. Отже, їх слід було знищити.⁹

Повертаючись до Німеччини, Людендорф зібрав у Берліні полковника Бауера та ще декількох старих однодумців. Бауер познайомив Людендорфа з Лінкольном, який охоче приєднався до змови. 13 березня 1920 року їхня кліка повалила уряд молодшої Німецької Республіки. За підтримки німецьких солдатів, що поверталися зі східного фронту, Людендорф та його поплічники шляхом невеликого путчу захопили владу. Вони проголосили себе єдиною надією Німеччини на порятунок від комуністичної революції та накинутого миру, що позбавляв Німеччину статусу великої держави. Лінкольн став прес-секретарем нового уряду. Так угорський єврей

і колишній британський підданець посів помітну посаду в націоналістичному німецькому уряді. Один із раннях прихильників путчу, молодий австрійський ветеран війни на ім'я Адольф Гітлер заявив, що цей путч «не може бути національною революцією», оскільки «їхній прес-секретар – єврей».¹⁰

Путч здобув підтримку війська, але не населення. Коли легітимна влада наказала військові придушити бунт, то отримала рішучу відмову. Тоді влада звернулася до робітників із закликком розпочати загальний страйк. Цей крок був значно дієвішим. Змовники покинули Берлін 17 березня 1920 року, після чотириденного перебування при владі. З відновленням німецької республіки Лінкольн, Бауер та інші поспішили до Баварії.

У межах Німеччини Баварія була безпечним прихистком для націоналістів та контрреволюціонерів. Лежала ця земля на півдні, далеко від північного й доволі соціалістичного Берліна. Була вона переважно католицькою, тоді як більшість країни сповідувала протестантизм. До того ж, на той час вона пройшла вже через власне коло комуністичної революції та контрреволюції, в якому гору врешті взяли праві військові об'єднання і прихильники авторитаризму. Консервативна архітектура баварської столиці Мюнхена, якою згодом захоплюватиметься Гітлер, надала фігурам із правиці вигідний майданчик. Свою особисту підтримку дарував нащадок баварської династії, коронний принц Рупрехт. Тепер, коли Німеччина була республікою, а не імперією, у коронного принца залишалася дециця надій на те, щоб колись стати королем. Йому теж потрібна була контрреволюція – звідси й теплі привітання путчистів.

Після берлінського фіаско змовники у Мюнхені обдумували зухваліші схеми, які стосувалися цілого повоєнного ладу. До літа 1920 року мирні переговори в Парижі увінчалися договорами щодо Німеччини, Австрії та Угорщини. Усі ці договори викликали глибинне невдоволення багатьох із тих, кого вони стосувалися. Німеччина втратила частину території і значну частку суверенітету; постала Австрія, попри те, що переважна частина її населення прагнула приєднання до Німеччини; більшість своєї території та населення втратила Угорщина. Чимраз більше політиків і ветеранів ставали на бік ревізіонізму.

Тим часом у східній Європі, що лежала поза сферою впливу переможців та їхніх мирних договорів, Польща взяла на себе місію перемогти большевиків. Польське військо, яке уклало союз із Українською Народною Республікою, у травні 1920 року дійшло до Києва, звідки його в червні вигнали большевики.

Червона армія розпочала західний наступ на Європу. Видавалося, що польський наступ розв'язав загальне большевицьке вторгнення. Тепер Червона Армія могла рухатися на захід, аж доки її не спинить якась більша сила. Як розуміли німецькі конспіратори в Мюнхені, нестабільність у Європі була зумовлена не лише невдоволенням переможених держав, а також і тим, що на її східній половині досі тривали бої. Такі міркування вивели їх на Україну.

Лінкольн хотів створити «Білий Інтернаціонал»: союз німецьких, австрійських, угорських та білих (антибольшевицьких) російських ревізіоністів, спрямований проти держав Антанти, Польщі та большевицької Росії. Розміщена між Польщею і Росією Україна була природним ворогом обох, а отже, природною союзницею ревізіоністів. Незважаючи на те, що Українська Народна Республіка тепер була союзницею Польщі в боротьбі проти большевиків, завершення війни не давало великих шансів на створення тривалої української держави. У найкращому випадку переможна Польща забрала б собі землі, що їх українці вважали західною Україною. Із західним наступом Червоної армії в липні 1920 року польська перемога видавалася малоімовірною. Переможна большевицька Росія забрала б Україну собі в ім'я революції. Незалежно від розвитку подій, численні українці залишаться невдоволеними. Вони стануть ревізіоністами, а отже, можливими союзниками.

Упродовж того літа Лінкольн та його товариші-путчисти зрозуміли, яким чином стратегічна ситуація зможе невдовзі повернутися на їхню користь. Двоє із їхніх ворогів, видавалося, знищували одне одного. Польща, найбільша держава, що постала внаслідок ненависних паризьких мирних домовленостей, перебувала у стані війни з большевицькою Росією, що втілювала її комуністичний кошмар. Щойно стане зрозуміло, котра зі сторін здобуде перемогу, Білий Інтернаціонал зможе діяти. Тим часом його члени розважали над українським питанням.¹¹

Серед українців не було нікого, кого б вони знали краще за Вільгельма. 1918 року Червоний Князь був сильним подразником для німців саме завдяки своїй надзвичайній популярності в Україні. Він був суперником обраного німцями чільника, гетьмана Скоропадського, а поза тим становив загрозу їхньому домінуванню в країні. Генерал Людendorф, що був у той час глибоко задіяний у експансіоністських планах Німеччини щодо України, чудово здавав собі справу з монархістських претензій Вільгельма. Якщо

Україна була потрібна Лінкольнові та його Білому Інтернаціоналу як союзниця у справі ревізйонізму, то ревізйоністському союзові потрібен був хтось, кого в Україні знали і хто досі користувався там популярністю. Ця логіка змусила Білий Інтернаціонал шукати Вільгельма у Відні.

Того літа, 1920 року, Вільгельм, як і Лінкольн, був у настрої споглядальному й вичікувальному. До Відня він дістався з Бухаресту в березні – виснажений, бідний і, мабуть, неабияк збентежений. Він більше не міг мешкати, як колись, у батьковому палаці на Віднер Гауптштрассе. Він не спілкувався зі Штефаном, та й палац націоналізувала Австрійська Республіка. У цій новій Австрії у Вільгельма не було громадянства, ба навіть права на його здобуття. Однією з перших дій, до яких вдалася республіка, була заборона перебування в її межах для всіх членів колишньої династії, якщо вони не зреклися претензій на посідання трону монархії. Вільгельм такого зречення не складав – і тим не менш замешкав у Відні. Як у Відні, так і в цілій Австрії тоді правили соціал-демократи, і ця влада дала йому спокій. Можливо, одні досі бачили в ньому прихильника червоних ідей, а інші – принца.

Вільгельм не відразу знайшов свій шлях. Він жив на скромну платню, яку й далі отримував, попри свою відставку, від Української Народної Республіки. Ніхто, здавалося, не знав, де він ночує, та обідав він майже щодня у Café Reichsrat – за декілька метрів від парламенту, який ухвалив закон, що забороняв його тут присутність. Він тихо сидів у закутку, очікуючи пропозицій. Його аж ніяк не забули. Навколо нього – габсбурзького принца й українського претендента, прибічника двох справ, чий час, здавалося, минув – вилися чутки. Хоча Вільгельм небагато розповідав про власні плани, чимало його знайомих віденців прагнули нагадувати журналістам про його недавні подвиги. Як у кінці березня згадував іноземний журналіст, що писав про українську мрію Вільгельма: «цьому чоловікові не бракувало уяви!».¹²

Того літа у Відні Вільгельм дійшов до таких самих висновків, що й Лінкольн із німецькими конспіраторами у Мюнхені. Усі вони чекали результату польсько-більшевицької війни з думкою про те, що розруху в Червоній армії можна буде використати для того, щоб спровокувати контрреволюцію справа. Після угорського та баварського досвідів план цей не можна було назвати ірраціональним. Його здійснення вимагало катастрофи, але після бойні Першої світової з її двадцятьма мільйонами загиблих уявити собі ще одну катастрофу було зовсім нескладно. У серпні 1920 року Чер-

вона армія стояла біля воріт Варшави, столиці Польщі. Для Білого Інтернаціоналу, як і для Вільгельма, настала мить відчайдушної надії. Полковник Бауер міркував, що в мить, коли Червона армія знищить Польщу, Білий Інтернаціонал повинен розпочати контратаку проти Росії з Німеччини, Австрії, Угорщини та України. Він гарячково працював задля залучення Вільгельма до змови.¹³

Вільгельм був у більш неоднозначній позиції, ніж німці. Змова Білого Інтернаціоналу могла спрацювати лише після перемоги над польським військом, знищення польської держави та ймовірної страти його родини. Якби більшовики захопили Польщу, Габсбургів убили б як класових ворогів. Його брати Альбрехт і Лео, ветерани Габсбурзької армії, тепер служили в армії польській. Із цієї причини їм теж могли вбити представники нерегулярного більшовицького війська. Вільгельм, ймовірно, розмірковував, що якщо Польща однаково приречена, то принаймні ще може постати незалежна Україна. На цей ризик він був готовий піти. У серпні, поки Вільгельмові брати боронили Варшаву, його секретар Едуард Ларищенко повідомив німцям, що Вільгельм готовий надати їм свої послуги. Тоді, на подив Вільгельма, польське військо спромоглося на диво. Відважний контрнаступ на Варшаву витіснив більшовицькі сили з Польщі. Ця польська перемога стала найважливішою поворотною точкою в історії Європи з початку Першої світової війни. У певному сенсі Перша світова нарешті завершилася аж біля воріт Варшави у серпні 1920 року. Війна принесла за собою революцію, а революція принесла нові війни. Революційна війна більшовиків втратила свій імпульс лише з польською перемогою під Варшавою; аж там новий європейський лад, що його представляли нові республіки на кшталт Польщі, зумів успішно себе відстояти.¹⁴

Червоній армії не судилося поширити революцію по Європі, як сподівалися Ленін та більшовики. Без революції не могло бути й контрреволюції. Білий Інтернаціонал розпався. Требітш Лінкольн покинув своїх друзів у вересні 1920 року, викравши архів організації і продавши низку найдобріших документів пресі.

Польща зрештою встояла. Вільгельмова родина – вижила. Його брати могли святкувати мир та перемогу. Після п'яťох років війни габсбурзькі, а відтак польські офіцери Лео та Альбрехт могли повернутися до батькового маєтку. Вони довели свою відданість Польщі у найвиразніший із можливих способів – ризикнувши власним життям у бою. Тепер Вільгельмів найстарший брат Альбрехт міг здійснити свій задум узяти за дружину польку.

Нареченою Альбрехта була Аліса Анкаркруна, донька старшого мисливця при шведському королі. Як і Альбрехт, вона була полькою з вибору.

До своєї польської ідентичности Аліса прийшла через свого першого чоловіка, на десять років раніше. На балі у Стокгольмі вона познайомилася з поляком Людвіком Бадені, багатим і вродливим дипломатом на службі в Габсбургів. Бадені, який знав, що вона неперевершена наїзниця, запитав її, як їхати галопом по льоду. Це було якнайкраще запитання, оскільки Аліса все своє життя прагнула поєднати граційність із відвагою. Вони одружилися 1911 року, а на медовий місяць подалися плавати через фйорди на завітчаному човні. Вона народила йому сина. Але невдовзі Людвік захворів, утратив розум і опинився в божевільні.

1915 року у Відні одягнена в повсякденне вбрання і з іграшками в руках для свого малого хлопчика Аліса на чаюванні познайомилася з Альбрехтом. Це було кохання з першого погляду. Чоловік та жінка, які обрали Польщу, обрали одне одного. Та вони не могли залишитися; Альбрехт мусив повернутися на фронт, а чоловік Аліси був ще живий. Після смерті Людвіка Бадені у 1916 році Аліса вирішила переїхати до маєтку її колишнього чоловіка в східній Галичині.

Восени 1918 року, коли змінювався плин війни, Альбрехт переконав її повернутися до Відня. Він знав, що товариші Вільгельма мали намір забрати східну Галичину до складу незалежної української держави. Вона дісталася аж до Львова, де її затримало українське повстання 1 листопада. Аліса спромоглася вислизнути і повернутися до свого галицького маєтку, який невдовзі оточили українські партизани. Аліса знала, як вести розмову з українцями, і справді ставилася до них дуже прихильно. Полишена сама на себе, не маючи змоги ні до кого звернутися по допомогу, за винятком своєї англійської гувернантки, вона розпочала перемовини з чоловіками, які стали на її порозі з наміром відібрати як мінімум її майно. Частина цього майна Аліса усе ж втратила, але сама вона і її маленький син зберегли життя. 1919 року Альбрехт відшукав її та її сина й забрав обох у безпечний Краків.¹⁵

На той час Альбрехт уже не був Габсбургом, а лише польським офіцером, що воював у польсько-більшевицькій війні. Аліса мала стати його винагородою; коли закінчиться війна, вони могли одружитися. Аліса була аж ніяк не королівського походження, а отже, за правилами Габсбургів, шлюб їхній був нерівним. Та Габсбурзької монархії вже не існувало. Аліса була шляхтянкою, яка

стала полькою, але не була польською аристократкою, а отже, цей шлюб порушував і Штефанові політичні принципи. Однак на 1920 рік Штефан уже не мав надії здобути для родини польську корону. Він просто радів із того, що його нова невістка вільно володіла польською. Ідентичність пододала амбіції. Чоловік хотів польських онуків. Аліса та Альбрехт узяли шлюб 18 листопада 1920 року в живецькому замку; він був одягнений у форму польського офіцера, вона – у біло-сіру сукню.¹⁶

Альбрехт був тепер, поза сумнівом, добрим сином, найбільш польським із дітей. Він був єдиним сином, що знайшов собі польську наречену (у певному розумінні), а отже, єдиним, хто міг продовжити лінію польських Габсбургів. Лео також заслужив слави в Польській армії і прагнув одружитися; однак його наречена була австрійською шляхтянкою на ім'я Марія Монжуа, званою як Мая. Він одружився з нею через два роки, у жовтні 1922 року, в соборі Святого Стефана у Відні. Такий шлюб був прийнятним, але не давав підстав для святкувань. Вільгельм був українцем, і його бачили з українськими жінками. У Відні ходили чутки, що молода музикантка на ім'я Марія була його дівчиною. Та Вільгельм, схоже, не тяжів до шлюбу.

Справа йшла до розриву. Польський батько Штефан та його український син Вільгельм могли б гармонійно співіснувати в Європі багатонаціонального монархізму, але не в новій Європі національних республік. Вільгельмові амбіції можна було примирити з амбіціями його батька, поки Габсбурги правили і поки габсбурзький цісар мріяв про польські та українські коронні землі. Коли монархію зруйновано, Вільгельм і його батько раптом опинилися в ситуації, коли кожен представляв непримиренні інтереси націй, які воюють за територію. Наприкінці 1918 року Вільгельм став на бік українців у війні з Польщею за східну Галичину. У кінці 1919 року він покинув Українську Народну Республіку через її намір стати союзницею Польщі. Тоді, влітку 1920 року, він поклав власне політичне майбутнє на справу повного знищення Польщі й цілком імовірної загибелі своєї родини від рук большевиків. Вільгельм не був удома з 1918 року і не говорив із батьком.

Вільгельм не з'явився на Альбрехтове весілля. Напевно, він почувався слабким і приниженим. Його Україна вступила в ганебний союз із Польщею. Польща його брата Альбрехта перемогла, і, як і передбачав Вільгельм, у своїй перемозі зрадила українську союзницю. Після перемоги над большевиками Польща не збудувала незалежну Україну. Натомість вона вдовольнилася перемир'ям, а

невдовзі мала посадити українських солдатів, які захищали Варшаву, в табори для полонених. Ставши на бік переможених, Вільгельм усунув себе зі спадкоємства родини. Він розумів, мабуть, що спадкоємцями його батька стануть польські діти від шлюбу його польського брата з надзвичайно красивою жінкою. Він відкинув батькову політичну спадщину і тепер опинився на маргінесі родини, сам у Відні, коли родина зібралася в Живці. Він націлювався на Польщу й на батька.

В інтерв'ю віденській газеті від 9 січня 1921 року Вільгельм змалював поведінку Польщі та поляків як негідну. «Мегаломанія, – сказав він, – схоже, глибоко вкоренилася у тій країні». Вказуючи на єврейський погром у Львові, що відбувся під польською окупацією, він запитав, чи «цивілізована держава вчинила б таке»? Він говорив про східну Галичину, чию окупацію з боку Польщі прийняла Антанта, як «чисто українську землю».¹⁷

Відповідь Стефана була швидкою і нищівною. 31 січня 1921 року він написав статтю для декількох європейських часописів, у якій ствердив, що Вільгельмові «стосунки з домом розірвано». У відповіді від 18 лютого Вільгельм висловив подив із приводу батькового близького союзу з Польщею – країною, яка зрадила династію, котрій обіцяла вірність (Габсбургів), а також країну, доля якої була в її руках (Україну).¹⁸

Вільгельмового батька це не на жарт образило. Перед війною як Стефанове, так і Вільгельмове почуття честі було пов'язане з династією Габсбургів, хоч кожен із них і вдавався до кроків, спрямованих на покращення власного в ній становища. Під час війни вони обговорювали кордони Польщі та України як добрі Габсбурги, як батько з сином. Тепер, у Європі націй, інтереси Польщі й України справді різнилися, як різнилися й зобов'язання батька та сина. Справою честі раптом стала нація, а не династія. Вільгельм вирішив поставити батькову честь під сумнів. Доки його батько жив, він не міг більше сподіватися на гостинний прийом у замку в Живці.

Та йшлося про більше, ніж любов і честь. На кону стояли також родинні статки. Коли в листопаді 1918 року Альбрехт одружився з Алісою, замок і цілий родинний маєток з юридичного погляду належали польській державі, яка все націоналізувала. Поки Стефан з Альбрехтом гарячково намагалися повернути собі власність, українська репутація Вільгельма створювала їм постійний клопіт. Щоб мати хоч якусь надію на збереження своєї власності, Стефан мусив дистанціюватися від свого наймолодшого сина-відступника. У петиції до польського уряду він писав, що «ніхто не може сказати,

що він брав хоч якусь моральну чи матеріальну участь у гаданих діях його наймолодшого сина Вільгельма». У документі, власноруч виданому з пропагандистською метою, Альбрехт стверджував, що «обидвоє синів» були польськими офіцерами (вигідно заперечуючи існування Вільгельма), а «обидві доньки» вийшли заміж за поляків (заперечуючи існування Елеанори, яка вийшла заміж за австрійця Кльоса).¹⁹

Зрештою, польські Габсбурги домовилися з новою польською владою. Стефанові з Марією-Терезою та чотирьом дітям, які мешкали в Польщі, у серпні 1921 року надано польське громадянство. 1923 року Стефан віддав польській державі 10 000 гектарів землі, а 1924 року президентським указом отримав решту 40 000 гектарів у свою власність. Його сини Альбрехт і Лео з родинами могли в достатку жити в незалежній Польщі. Його одружені з польськими аристократами доньки Рената й Матильда також тішилися становищем, якому можна було позаздрити. Навіть Елеанору, яка одружилася з простолюдином, родина, чи принаймні батько, не залишила за межами родинного багатства. Італія захопила Стефанову яхту як воєнну здобич, а його істрійські вілли як власність відмерлої династії. Щоб зберегти італійські володіння в родині, Стефан зробив спробу відписати їх Елеанорі та її чоловікові Альфонсові Кльосу. Кльос, який колись був капітаном Стефанових яхт, тепер нерідко мав нагоду писати до свого тєстя. Його листи незмінно починалися зі слів: «Любий Татку».²⁰

Вільгельм не писав листів своєму таткові. У двадцятип'ятирічному віці він відітнув себе від будь-яких проявів батьківської влади. За роки, проведені на війні, авторитет Вільгельмового батька був затьмарений авторитетом низки українських батьківських постатей. Тепер, порвавши з батьком, він водночас втратив їх усіх. Барон Гужковський, перший український наставник Вільгельма, помер 1918 року. Отець Бонн, Вільгельмів католицький товариш в Україні, 1919 року переїхав до Риму, щоб служити дипломатичним представником Української Народної Республіки у Ватикані. Митрополит Шептицький, найважливіший колаборант Вільгельма, на початку 1920 року помандрував на захід збирати кошти на українську справу.

Та сама газетна стаття, що спровокувала родинну сварку, також відсторонила Вільгельма від Української Народної Республіки – зосередженої в Києві держави, якій він коротко служив восени

1919 року і чию службу потім полишив. Формально він досі був офіцером її війська, коли публічно розкритикував її союз із Польщею, назвавши його «протиприродним». Микола Василько, союзник Вільгельма на переговорах, що завершилися укладенням Хлібного миру, попросив його зректися висловлених поглядів. Коли Вільгельм відмовився, він втратив контакт із Васильком і посаду в Українській Народній Республіці. Таким чином він втратив усіх своїх видатних українських друзів і єдину офіційну українську посаду. На березень 1921 року він більше не отримував платню. Вільгельм залишився без джерел прибутку.²¹

Останнім кандидатом на джерело батьківської влади був недавній супротивник – Павло Скоропадський, колишній гетьман України, який 1920 року заснував український монархістський рух. Вільгельм побачив тут нагоду. Загальновідомо було, що 1918 року Вільгельм в Україні мав більшу популярність, ніж Скоропадський. Якщо Скоропадський хотів зібрати дивіденди зі своєї діяльності у 1918 році, щоб отримати подальшу підтримку з боку Німеччини, йому довелося б якимось чином зарадити зі спадщиною Вільгельма. Зі свого боку Вільгельм теж мав причини на те, щоб примиритися із Скоропадським. Колишній гетьман мав зв'язки з впливовими німцями, яких Вільгельм хотів бачити своїми союзниками. У травні 1920 року двоє чоловіків почали обговорювати майбутній розподіл влади в майбутній Україні.²²

У січні 1921 року двоє українських претендентів досягли домовленості. У майбутній Україні Скоропадський буде гетьманом центральної та східної її частини, східна Галичина стане автономною областю, а Вільгельм – королем цілої країни. Такі умови насправді були, мабуть, менш дивними, ніж здавалися. 1919 року шкоди українській справі завдав поділ країни на дві одиниці: Українську Народну Республіку (сформовану із земель колишньої Російської імперії) та Західноукраїнську Народну Республіку (створену з колишніх габсбурзьких територій). Створення української монархії на чолі з Вільгельмом було б способом принаймні номінально звести країну разом, подолати старий кордон між Габсбурзькою та Російською імперіями і таким чином уявити Україну як одну величезну соборну державу.

Такий задум мав певну німецьку підтримку. Деякі німецькі політики та офіцери війська вважали, що Україна зможе знову стати тим, чим була в часі війни – бар'єром проти більшевизму і способом на те, аби тримати Польщу малою, слабкою і залежною. Вільгельм зустрівся із представниками Скоропадського та офіцерами німецького генерального штабу у Відні в березні 1921 року. Німецькі офіцери запропонували перетворити Загальну Українську

Раду (організацію засновану Вільгельмом у Відні) у прото-уряд. Вони давали виразні натяки на те, що Німеччина підтримуватиме рух за створення незалежної України.²³

Вільгельм повернувся під світло театральних прожекторів, яке, схоже, не вмів із будь-ким ділити. Він потребував батьківських по-статей, людей, яких можна було б імітувати та обожнювати, але, крім того, він прагнув бути хвацьким молодим чоловіком на чолі ситуації. Гордий і заздрісний Скоропадський не мав чіткого уявлення, як заспокоїти свого молодшого союзника. Вільгельм порвав із Скоропадським у квітні 1921 року. Він дійшов до хибного переконання, що послідовники Скоропадського мали таємну підтримку Польщі. Він стверджував – можливо, щиро, – що монархізм Скоропадського видається йому недостатньо демократичним. Вільгельм вважав, що король буде потрібним до тієї миті, коли можна буде встановити волю народу. Звісно, Вільгельм думав, що, отримавши таку нагоду, український народ проголосить його своїм королем. Таким чином ці двоє чоловіків знову були супротивниками.

Тієї весни і літа 1921 року українські патріоти, у яких було мало підстав для надії, хапалися за кожную соломинку. Вільгельм і Скоропадський представляли дві українські монархії: розхристаний Гетьманат недавньоминулої дійсності і химерне габсбурзьке володіння мрій. Українські ветерани всіх програних воєн ширили Віднем чутки про примирення двох претендентів: Вільгельм мав начебто одружитися з донькою Скоропадського і заснувати українську династію. Ті, що знали Вільгельма, усвідомлювали малоймовірність такого шлюбу. Хоча в певному сенсі у Вільгельма й була українська дівчина, найближчим його товаришем залишався його секретар Едуард Ларищенко. На переконання австрійської поліції, саме Едуард відігравав «провідну роль» у монархістській пропаганді, що висувала Вільгельма королем України.

Тепер Вільгельм, схоже, не знав, як діяти далі. Він мав свою Українську Загальну Раду і заснував організацію ветеранів. Та чи був це жест, спрямований у майбутнє, чи в минуле? Він писав друзям в еміграції і говорив про поселення у Сполучених Штатах. Відлучення від усіх колишніх наставників збудило у ньому непевність щодо свого шляху.²⁴

На Вільгельмове щастя, в українській політиці ніщо не працювало краще, ніж бунт; 1921 року, його відмова взаємодіяти з Польщею принесла йому нову популярність серед українців. Як і очікував Вільгельм, Польща розчарувала солдатів своєї української союзниці, Української Народної Республіки. За остаточним мирним договором по польсько-більшевицькій війні, укладеним у Ризі в березні

1921 року, Польща поділила українську територію із советами, полишивши українських солдатів, які боронили Варшаву, в таборах ув'язнення. У своїй скруті численні з цих солдатів згадали Вільгельма, який тепер видавався політичним мислителем із реалістичним мисленням і здатністю дивитися вперед. Можливо, Вільгельм справді був тією людиною, що могла б відмити їх від плями союзу з Польщею і привести до перемоги в новій війні з більшовіками.

У квітні 1921 року український інтелектуал Євген Чикаленко розробив слушне ідеологічне обґрунтування для коронації Вільгельма на короля України. Фіаско останніх років, писав Чикаленко в українській еміграційній газеті «Воля», продемонстрували, що українці неспроможні продукувати власних чільників. Він зазначив, що українську столицю Київ та пов'язану з нею середньовічну цивілізацію заснували скандинавські вікінги, традиційно звані як «варяги». Тепер, вважав він, Україні потрібен був новий чужоземний правитель, новий «варяг», що заснував би нову правлячу династію. Кожен читач допису розумів, що династією цією мали бути Габсбурги, а варягом – Вільгельм.

Снували чутки про Габсбурзьку Україну. Тут могла народитися нова династія. Україна стала б батьківщиною для безбатченків, а Вільгельм компенсував би своє відчуження від польської родини, заснувавши українську її лінію. Вільгельм мав надію, підтримку й мету – незалежну українську монархію. Усі інші українські чільники зазнали невдачі: може, йому після всіх розчарувань судилось досягти успіху.²⁵

Для цього йому був потрібен лише сильний спонсор. Якусь яскраву мить здавалося, що ним може стати відновлений на габсбурзьких престолах цісар Карл.

Як очікуване відлуння, не зовсім минуле і не зовсім майбутнє, ім'я Габсбургів усе ще хвилювало чільників цієї нової Європи республік – чи то як обіцянка, чи як погроза. Численні з тих, що навесні 1921 року уявляли Вільгельма правителем габсбурзької України, також очікували габсбурзької реставрації в центральній Європі загалом. Надія ця покладалася на нещодавно скинутого цісаря Карла. Він був у доброму здоров'ї, все ще повний амбіцій та завзяття, і до того ж ніколи формально не зрікався жодного з тронів Габсбургів. Зі свого швейцарського екзилу він розважав не так над тим, варто чи ні поновити себе на цих тронах, як над тим, із якого трону почати. Найочевидніша відповідь – Австрія – стала республікою. Її конституція забороняла відновлення монархії, та ще й не

дозволяла Габсбургам, які не зреклися претензій на наступництво, в'їжджати в межі країни. Тоді Карл звернув свої думки до Угорщини, яка все ще була королівством – королівством, що, здавалося, все ще чекало на свого короля.

На свій крок Карл зважився у березні 1921 року. Залишивши родину у Швейцарії, він вирушив до Страсбурга у Франції. Там його зустрів спільник, який надав йому залізничний квиток та іспанський паспорт. У Страсну п'ятницю одягнений у простий костюм і озброєний тростиною Карл зайняв місце у Віденському експресі. Наступного дня на Вестбангофі його зустрів ще один спільник. Разом вони таксівою вирушили до віденського помешкання. Свою тростину Карл залишив у машині. Поки віденська поліція встановила особу її власника, він уже перетнув угорський кордон.

Владу в Будапешті регентом тримав адмірал Міклош Горті – чоловік, який завдячував Габсбургам усім. Він обплив навколо світу за наказами ерцгерцога Максимільяна, служив ад'ютантом при цесареві Франці-Йосифові й плавав до Іспанії з ерцгерцогом Штефаном. Під час бунту на флоті 1918 року Штефан порадив Карлові підняти Горті, тоді ще капітана, до звання адмірала й поставити на командування цілого габсбурзького флоту. Карл послухав поради. Після того, як поразка знищила Габсбурзьку монархію, Горті повернувся до своєї рідної Угорщини. Тепер, у ролі угорського регента, він був щедрим до чоловіка, який колись був його володарем і створив його кар'єру. Горті пообіцяв, що поновить Карла на угорському троні.

Великодньої неділі 1921 року Карл досяг королівського палацу в Будапешті, де його прийняв Горті. Та привітання було не таким, на яке сподівався Карл. «Біда, – оголосив Горті. – Ваша Величність мусить негайно покинути місто». У Карла не було вибору. Горті стверджував, що реставрація в Угорщині спричинить вторгнення з боку Чехословаччини та Румунії – країн, що отримали угорські землі на Паризьких мирних переговорах. Карл зробив ще одну спробу в жовтні 1921 року посісти трон, цього разу з дружиною Зітою та за підтримки низки угорських солдатів, однак знову зазнав поразки. Після цього Карл і Зіта вирушили вниз Дунаєм, далі по Середземному морю, через Гібралтарську протоку, й опинилися в екзилі на атлантичному острові Мадейра.²⁶

Вільгельм надалі шукав владу, залишаючись єдиним Габсбургом, який ще міг сподіватися на правління королівством. Спостерегаючи Карлову першу невдачу з Відня, він зрозумів, що будь-які подальші спроби переглянути повоєнний порядок потребуватимуть багатих і владних партнерів. У червні 1921 року він вважав, що знайшов таких у Баварії, всередині німецького ревізіоністського

трикутника. З одного його боку були полковник Бауер і генерал Людendorф, авторитарний офіцер та його військовий зверхник, досі у своїх уніформах та шоломах зі шпичаками. Ці двоє являли собою усе, що залишилося від Білого Інтернаціоналу, і досі плели змови в Мюнхені, хоч і без Лінкольна. Влітку 1921 року вони вважали Україну найслабшою точкою європейського порядку, місцем, вчасний удар по якому може розв'язати загальну контрреволюцію.

Із другого боку трикутника були німецькі військові об'єднання, розбійники й сироти повоєнних мирних договорів. Версальський договір обмежував кількість солдатів, яких Німеччині було дозволено тримати при зброї, що змусило німецький уряд спробувати роззброїти різноманітні парамілітарні організації, сформовані з невдоволених ветеранів. Із заборону військових об'єднань баварські вояки пішли в підпілля, вступили в темну Організацію Піттінгера. Отто Піттінгер та його спонсори були третьою стороною трикутника. Піттінгер, важлива постать у політичному житті Баварії, спромігся зібрати немало грошей, обіцяючи ревізію повоєнних угод. Деякі з його інвесторів бачили цю ревізію як об'єднання, або Anschluss Німеччини та Австрії; інші вірили у знищення большевицької Росії і створення прихильної до німецьких інвесторів України.²⁷

У липні 1921 року Вільгельм почав приймати гроші від Організації Піттінгера. Наступного місяця Бауер переїхав до Відня, щоб бути посередником між баварськими грошима та українськими амбіціями. Він потоваришував із Вільгельмом. Свою щомісячну баварську субсидію у сто тридцять тисяч марок той мав використовувати на те, щоб покращити власний політичний статус серед українців. Розпочав Вільгельм із розподілу грошової допомоги серед бідних українських ветеранів. Згодом він заснував нову українську парамілітарну організацію Вільних Козаків, що базувалася у Відні. Її члени мали підтримувати військове розв'язання українського питання, але не надто перейматися його політичними деталями. За підрахунками австрійської поліції, у цю групу вступило сорок тисяч українців. Таке число, хоч його повсюдно цитують, ймовірно, перебільшене. Утім, воно дає уявлення про популярність Вільгельма як військового командувача, а також про страхи, які він будив у середовищі сил правопорядку.

У жовтні 1921 року Вільгельм заснував власну газету, на логотипі якої був зображений український селянин із молотом і серпом, який стверджував: «Українці всіх країн, єднайтеся!». Вільгельм, який не облишив соціалістичних ідей, свідомо імітував заклик Маркса та Енгельса з Комуністичного Маніфесту – «Робітники світу, єднайтеся!».

Із допомогою таких жестів він увиразнив лівий ухил його монархізму й передав думку про те, що його бачення України містило не лише землі, що їх контролювали совети, а й окуповану Польщею східну Галичину. Через свою газету Вільгельм проголошував ту ж політичну програму, що й завжди: звільнена Україна збере установчі збори, які ухвалять рішення щодо устрою української держави. Та демократія могла й повинна була привести до монархії. Його газета стверджувала, що європейська держава на чолі з «модерним монархом» давала більше підстав сподіватися на витривалий демократичний лад, аніж республіка.²⁸

Німецькі спонсори Вільгельма вважали, що знають, як доправити модерного монарха в Україну. У той час як Вільгельм дозволяв собі комуністичні образи, вони укладали плани, від яких тхнуло капіталістичним імперіалізмом якнайзухвалішого гатунку. Зразком для них був німецький синдикат, знаний як Aufbau – творіння Макса Ервіна Шройбнера-Ріхтера. Бізнесовий план Aufbau полягав у тому, щоб продавати інвесторам акції, які могли принести прибуток тільки після майбутньої війни. Їхні гроші мали фінансувати вторгнення в большевицьку Росію; вторгнення це мало створити нові політичні режими, які запропонували б інвесторам торгівельні поступки. Взнявши Aufbau за взірець, Вільгельм заснував український синдикат. Він продавав акції, за якими стояла обіцянка упривілейованого торгівельного доступу до України в майбутньому. Зібрані з продажу акцій гроші мали фінансувати військо, яке звільнило б країну.²⁹

Вільгельм весь віддався цьому задуму. Він не надто добре тямив у розрахунках, але знав, як обіцяти все всім. Він об'їжджав західну Європу в пошуках інвесторів; шукав і легко знаходив розголос для свого задуму. Він мав відоме ім'я і вмів привертати увагу. Преса повідомляла, що Вільгельм обіцяв американським євреям, що його майбутня Україна стане «обіцяною землею» для східноєвропейського єврейства. Вільгельмове минуле було у певному сенсі філосемітським. Його улюблений викладач у військової академії у Вінер-Нойштадті був юдеєм, юдеєм був і його улюблений лікар у роки війни. Він порвав із Українською Народною Республікою в часи найгірших погромів в Україні й критикував Польщу за погром у Львові. Тим не менш, зухвалість людини, що брала гроші від баварських антисемітів на те, щоб побудувати в Україні Сіон, неабияк дивує.³⁰

Український синдикат підпорядковувався баварській інтризі. Вільгельм робив своє, щоб зібрати солдатів та кошти, але німці його старання сприймали як частину ширшого багатонаціонального союзу, підпорядкованого німецькому проводові. Восени 1921 року німецькі змовники уявляли собі, що загальним командувачем

наступального війська з вояків різних національностей буде Людendorф. Той плакав ілюзії про те, що якимось чином ряди його армії наповнять два мільйона осіб – німців, українців та інших ревізіоністських союзників. Сформувавшись, ця армія увійде в большевицьку Росію, знищить комунізм у Європі, перекує повоєнний лад і створить українську державу. Майбутнім чільником України Людendorф бачив Вільгельма. Разом вони, схоже, спільно займалися контрабандою зброї для українців у східній Галичині.

Осінь та зиму 1921 року Вільгельм провів у вербуванні солдатів для вступу в Україну наступної весни. Він подорожував від одного табору ув'язнених до іншого, від міста до міста, пропонуючи українським солдатам ще одну нагоду визволити їхню країну. Він говорив про «Зелений Інтернаціонал», про соціалістичну Україну робітників та селян, якою правитиме монарх. Новобранців, яким давали коня, рушницю й одяг, що дозволяв видавати себе за лісничих, відправляли на вишкіл у Баварію. Крім цього, Вільгельм підтримував зв'язки з німецькими поселенцями в Україні, які обіцяли допомогти йому визволити «нашу любов батьківщину» наступної весни.³¹

Годі було завербувати тисячі солдатів на весняне вторгнення в большевицьку Росію, не привернувши до себе певної уваги. Австрійська преса писала про Вільгельма як людину майбутнього для України. Французька розвідка називала його беззаперечним очільником українців. Таємна служба большевиків завважувала його успішне вербування українських ветеранів у Чехословаччині. Чехословацькі шпигуни, дещо перебільшуючи, звітували, що Вільгельм входив до великої монархістської змови, яку підтримував Ватикан. Мабуть, найкраще поінформована польська розвідка бачила у Вільгельмові можливого кандидата на український трон і знала, що він матиме підтримку у східній Галичині. Ті, що мали підстави знати і перейматися, розглядали повернення Вільгельма в Україну як щось справді можливе й лясне.³²

Українська Народна Республіка мала Вільгельма за суперника. Після невдалої спроби звільнити Україну в союзі з Польщею, від УНР залишилося не більше, ніж уряд у польському екзилі, що залежав від польських грошей. Її чільники також хотіли зорганізувати військову інтервенцію у советську Україну, щоб повернути собі владу. Вільгельмів союз із ними унеможлиблювала їхня польська орієнтація. Крім цього, Вільгельм виразно прагнув бути українським монархом, а таку мету годі було узгодити зі встановленням республіки. У вересні 1921 року Вільгельм відмовився від запрошення до співпраці з УНР. Тоді її чільники вирішили здискредитувати його закордоном. Видано наказ, який повідомляв західним урядам та інвесторам, що Вільгельм – «невідомо

фігура», саме тому, що насправді було навпаки. Українські суперники Вільгельма знали, що він тішиться серед українських ветеранів більшою увагою, аніж будь-який інший командувач.³³

Після цього, чільники Української Народної Республіки вдалися до єдиної дії, яка з певністю здискредитувала б саму думку про потаємний план вторгнення у большевицьку Росію: вони самі здійснили таке вторгнення. За підтримки польського та румунського урядів декілька тисяч українців 4 листопада 1921 року прослизнули через кордон на схід. У советській Україні вони знайшли виснажене війною та річним голодом місцеве населення, а також повністю готову до їхнього прибуття Червону армію. Їхні плани викрили большевицькі агенти. За декілька швидких битв українські сили порубано на шматки. Большевики стратили військовополонених, спалили низку сіл і вийшли із сутичок із легко здобутою перемогою.

Українська Народна Республіка не прагнула нашкодити Вільгельмові, а лише випередити його наступний крок. Однак після листопадового фіаско у 1921 році, баварські інвестори більше не вірили в те, що большевиків зможе подолати військове втручання. Піттінгер, який досі перебував у Мюнхені, припинив постачання коштів Вільгельмові у лютому 1922 року. Вільгельмова газета закрилася у травні, а Вільні Козаки розкололися на групи. Вільгельмів союз із Німеччиною розвалився.³⁴

За відсутності українських союзників, німці розсварилися між собою. Бауер, який вважав, що в українського проекту було майбутнє, лютував на Піттінгера. Вільгельм і справді тішився підтримкою в середовищі українських партизанів, і підтримка ця згодом ще якийсь час тривала. Бауер писав Людендорфові, що припинення баварської підтримки для Вільгельма було кроком «катастрофічним, оскільки цілу українську справу, з її чимраз більш впливовим журналом, її прес-службою та її зв'язками з українцями, збудовано винятково з баварською допомогою, від якої ця справа була цілком залежною». Він поскаржився Людендорфу на те, що українці пам'ятатимуть «німецьке віроломство».³⁵

Після цього німецькі націоналісти розійшлися кожне своїм шляхом: Піттінгер зосередив свою діяльність на Баварії, Бауер підтримував австрійський монархістський рух, а Людендорф зблизився з німецьким націонал-соціалістичним рухом – нацистами. У квітні 1922 року Німеччина уклала договір із большевицькою Росією. І так дедалі відчайдушніші українські надії на національне визволення остаточно виснажилися. Німці та Габсбурги покинули Українську Народну Республіку 1918 року. Переможні союзники не принесли з

собою самовизначення. Польща уклала союз із УНР 1919 року й не надала незалежності жодній частині України. Тоді настала черга останньої спроби – співпраці з німцями проти большевицької Росії. Тепер ревізіоністи покинули свої інвазивні наміри, а німецька держава змирилася з дійсністю советської влади.

Що було діяти Вільгельмові? Він завершив свій бунт проти авторитету, який змусив його спершу розірвати стосунки з батьком, щоб заснувати власну монархію, а згодом боротися за відновлення влади Габсбургів, вступивши в імпліцитне змагання проти свого колишнього володаря Карла. Вільгельм удався до власних дій і уклав власні компроміси. Коли він закінчив, не залишалось нікого, хто б його судив, нікого, з ким би він мав боротися. Він прорвався через незамокнені двері й не знайшов з іншого боку нічого, крім пустки. Його колишній володар Карл, який дав Вільгельмові український шанс, захворів і помер в екзилі на Мадейрі у квітні 1922 року. Його батько Штефан, який зростив Вільгельма на правління Польщею, 1923 року пережив жахливий інсульт. Йому відняло ноги, а згодом він втратив змогу читати й писати. Вільгельм більше не міг помиритися з батьком, навіть якби хотів цього. Разом із Габсбургами впали і його амбіції. Україна стала советською; Польща стала республікою; в Австрії відібрано імперські володіння; Угорщина зреклася свого Габсбурзького короля.

Ким Вільгельмові було ставати? Бути молодим Габсбургом у цю мить було нелегко. Вільгельм дійшов повноліття у вік, який не хотів прийти до нього. Минуле знеацька стало нерозбірливим, майбутнє – невідомим. Вільгельм втратив безпечну певність у тому, що час був вічністю блакитного кольору – чи бодай зеленим дозріванням до влади, чи криваво-червоною ходою до перемоги. Він навчився мислити інструментально й сам перетворився на знаряддя. Єдиний його успіх полягав у тому, що він посилив білу політику миттєвості, європейську контрреволюцію, яка вже починала коричневіти на краях. У тій Європі, в якій республіки не могли розраховувати на підтримку Заходу, в якій Схід завоювали большевики, ідея визволення України привела Вільгельма до німецьких ревізіоністів глибоко правих переконань. Двоє із Вільгельмових партнерів долучається до Гітлера в його першій спробі захопити владу – Мюнхенського пивного путчу 1923 року.³⁶

Нацистський рух був національним самовизначенням, доведеним до шаленства, збоченим через хибно витлумачену поразку, отруєним расовим містицизмом. Гітлер не спромігся захопити вла-

ду, але роком раніше Беніто Муссоліні привів до влади в Римі свій фашистський рух. Італія була переможницею Першої світової війни, але фашисти однаково стверджували, що вона потребувала більших територій. Національне самовизначення перестало бути принципом, що його після завершення війни застосовують держави-переможниці, а стало постійною боротьбою нацистів та фашистів за перекоування своїх націй у неспокої масової мобілізації та жорстокості нової війни. Хоча переможці не визнали б цього, національне самовизначення від початку було отруєне владними міркуваннями. Тепер фашисти чи нацисти шукатимуть владу, потрібну їм для того, щоб переіменити Європу на своє уподобання, ні на мить не полишаючи розмов про національну справедливість і національні права.

Самовизначення було справою непевною не лише на практиці, а й у теорії. Воно виходило з припущення, що нації були подібні до особистостей, що в них були права, які можна було якимось чином зреалізувати. Але як тоді бути із власне особистостями та їхніми індивідуальними правами? Вільгельм був особливо яскравою постаттю, але він був лише одним із мільйонів східних європейців, чия національність було нелегко встановити. Як Габсбург він представляв складну соціальну дійсність, що її самовизначення заперечувало. Стара Європа багатонаціональних імперій залишала багато невизначености щодо національної ідентичности, і ця невизначеність скидалася на певного штибу людську свободу. Якщо національна ідентичність передається через народження або через державу, то аж ніяк не визволяє особистість. Якщо ж натомість національність визнавати питанням еволюції чи переконання, то вона може дозволити особі зростати й мінятися. Національність тоді, як і тепер, була справою непростою, дуже часто справою вибору – як особистого, так і політичного; часом вогкою – як молоді й сповнені життя тіла, часом сухою – як чорнило підписів на договорах.

Улітку 1922 року покинутий усіма союзниками Вільгельм уже не міг сидіти у Café Reichsrat й чекати пропозицій. Він уже багато пропозицій прийняв. Бауер наприкінці баварської авантури дав йому трохи грошей. Вільгельм, що не опанував якогось фаху і не підтримував стосунків зі своїм багатим батьком, мабуть, вирішив, що наймудрішим кроком було б покинути Австрію, поки в кишені ще є трохи грошей³⁷. У нього не було громадянства, не було юридичної тожсамости, не було паспорта. Він роздобув порожній австрійський паспорт і прийняв певне рішення. У листопаді 1922 року він покинув країну під своїм українським іменем – як Василь Вишиваний.

Примітки до розділу «БІЛЕ: АГЕНТ ІМПЕРІАЛІЗМУ»

¹ Перебування Вільгельма: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/11.

² Див. Żurawski vel Grajewski, *Sprawa ukraińska*; Павлюк, *Боротьба України*.

³ Уособлення: *Documents ruthéno-ukrainiens*, 21. Польські аргументи: Терещенко та Осташко, *Український патріот*, 37. Див. також Milow, *Die ukrainische Frage*, 312–313, 324.

⁴ Здоров'я: Расевич, «Вільгельм фон Габсбург», 217. Захоплення: «Мемуари», ЦДАВО 1075/4/18а/11; ПДГ, 4 вересня 1947 р.; ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/20. Румунські вимоги: HHStA, Archiv der Republik, F1, Karton 68, Rumänische Liquidierungskommission до Staatsamt für Äusseres, 10 червня 1919 р. У цей час на початках Австрія називалася «Deutschösterreich» («Німецька Австрія»). Насправді все було дещо складніше. Румунія знову вступила у війну перед самим її завершенням, а на Паризьких мирних переговорах висунула претензії на величезні території Габсбурзької монархії. Як і Польща, Румунія була начебто союзницею держав-переможниць. Хоча румунське військо для перемоги у війні зробило мало, або й зовсім нічого, Румунія виграла, коли переможці поділили землі Габсбурзької монархії. Захопивши члена колишньої правлячої династії, румунська влада скористалася з його арешту, щоб присоромити Вільгельма і створити клопоти для нової австрійської республіки. Тримаючи Вільгельма під арештом, румуни стверджували, що він винен їм гроші, які Австрія повинна повернути. У безладі листопада 1918 року відрізаний від родини та двору Вільгельм справді позичив у тодішнього Габсбурзького провінційного уряду в Чернівцях якісь гроші. Румунія захопила Чернівці разом із рештою Буковини і тепер домагалася повернення позичених коштів. Тож поки румунські солдати стерегли Вільгельма, румунські посадовці писали до Відня, шукаючи інформації про його місцеперебування. Незалежно від того, чи такі дії були наслідком шахрайства чи некомпетентности, – вони, безперечно, не будили приязні. Таким чином союзники Антанти у відповідно меншому масштабі повторили приниження, що його у Парижі виказали великі держави.

⁵ Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 31.

⁶ Тут я подаю складну подію у спрощеному викладі. Див. Bruski, *Petlurowscy*; Ullman, *Anglo-Soviet Relations*; Wandycz, *Soviet-Polish Relations*; Reshetar, *Ukrainian Revolution*; Abramson, *Prayer for the Government*.

⁷ Терещенко та Осташко, *Український патріот*, 38–39.

⁸ Wasserstein, *Secret Lives*, 1–127. Щодо нафтових полів Галичини див.: Frank, *Oil Empire*.

⁹ Hull, *Entourage*, 269; Cavallie, *Ludendorff och Kapp*, 327; Evans, *Coming of the Third Reich*, 61, 177.

¹⁰ Гітлерову цитату взято з: Kellogg, *Russian Roots of Nazism*, 105. Див. Evans, *Coming of the Third Reich*, 67–68, 97; Cavallie, *Ludendorff och Kapp*, 329.

¹¹ Wasserstein, *Secret Lives*, 163.

¹² Henry Hellsen, «Kejser at Ukraine», *Berlinske Tidende*, 31 березня 1920 р., 2. Цитату взято з: Онацький, *Портрети в профіль*, 135.

¹³ Деталі авантури викладає В.В. Біскупський у Williams, *Culture in Exile*, 100. Див. також Rape, *Die österreichischen Heimwehren*, 246–248; Thoss, *Die Ludendorff-Kreis*, 444; Naczelne Dowództwo W. P., Oddział II, «Skoropadski i arcyksiążę Wilhelm», 1921, CAW I.303.4.2718/99.

¹⁴ Служба його братів: CAW, Teczka personalna, Leon Karl Habsburg: «Wniosek na odznaczenie 'Krzyżu Walecznych' w myśl rozporządzenia ROP z dnia 11 sierpnia 1920 r.», Leon Habsburg, 11 квітня 1922 р.; «Karta ewidencyjna», 1927. Послуги Вільгельма: «Notiz», Відень, 17 серпня 1920 р., PAAA Wien 342; Auswärtiges Amt, Звіт про зустріч із Ларищенком, 26 серпня 1920 р., PAAA R84244. Лінкольн: Wasserstein, *Secret Lives*, 175.

¹⁵ Badeni, *Autobiografia*, 11; Chłopczyk, «Alicja Habsburg», 29–31.

¹⁶ Стефан до «Kochanego Hrabia» (Потоцького?), 10 серпня 1920 р., APK-OŻ DDŻ 85.

¹⁷ Вільгельм, «Das Ukrainische Problem», *Neues Wiener Journal*, 9 січня 1921 р.

¹⁸ Стефан, «Nadesłane», *Żywiec*, 31 січня 1921 р., APK-OŻ DDŻ 85; Polizeidirektion Wien до Bundesministerium für Äusseres, 7 лютого 1921 р., у: Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 4, 284.

¹⁹ Оспорювання майна: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder «Erzherzog Karl Stefan», «Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Dóbr Państwowych w przedmiocie ustanowienia zarządu państwowego nad dobrami arcyksięcia Karola Stefana Habsburga z Żywca, położonemi na terytorium b. zaboru austriackiego», 28 лютого 1919 р., у: *Monitor Polski*, 6 березня 1919 р., число 53. Хвилювання: Стефан до [Потоцького?], 10 серпня 1920 р., APK-OŻ DDŻ 85. Стефан: Стефан до Польської Ради міністрів, лютий 1922 р., APK-OŻ DDŻ 754. Пропаганда: К. О. Habsburg, *Na marginesie sprawy Żywieckiej*, 18.

²⁰ Домовленість: Kancelarja Cywilna Naczelnika Państwa до Стефана, 26 серпня 1921, APK-OŻ DDŻ 757; «Informacja w sprawie dóbr Żywieckich», 1923, APK-OŻ DDŻ 754; «Rozporządzenie», 24 серпня 1924 р., APK-OŻ DDŻ 755. Італія: С. Canciani до Кльоса, 6 липня 1919 р., APK-OŻ DDŻ 757; «Akt darowizny», чернетка, вересень 1920 р., APK-OŻ DDŻ 757. «Любий Татку»: Кльос у Римі до Стефана, 22 листопада 1921 р., APK-OŻ DDŻ 757.

²¹ Цитату взято з: Вільгельм, «Das Ukrainische Problem», *Neues Wiener Journal*, 9 січня 1921 р. Терещенко та Осташко, *Український патріот*, 46; Bruski, *Petlurowcy*, 332–333.

²² Маскування: Williams, *Culture in Exile*, 148. Домовленість: Дашкевич, «Вільгельм Габсбург і історія», 65.

²³ Німці: Naczelne Dowództwo W. P., Oddział II, «Skoropadski i arcyksiążę Wilhelm», 1921, CAW I.303.4.2718/102–104.

²⁴ Демократія: Терещенко, «В'ячеслав Липинський». Чутки: MSZ, «Projekt Referatu 'Ukraina,'» листопад 1921 р., AAN MSZ 5354/671–681; Kellogg, *Russian Roots of Nazism*, 181. Марія: Онацький, *Портрети в профіль*, 144. Провідна роль: Polizeidirektion Wien до Bundesministerium für Äusseres, 7 лютого 1921 р., у Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 4, 284. Еміграція: Вільгельм до Токарі, 23 січня 1921 р., HURI, Folder 1; Julius Lustig-Prean von Preansfeld, «Lebensskizzen der von 1870 bis 1919 ausgemusterten 'Neustädter,'» KA, Gruppe 1, Band 2, 536.

²⁵ Пророцтва і популярність: Polizeidirektion Wien до Bundesministerium für Äusseres, 7 лютого 1921 р., у: Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 4, 284. Щодо варязького епізоду див.: Дашкевич, «Вільгельм Габсбург і історія», 67; Терещенко, «В'ячеслав Липинський». Стаття Євгена Чикаленка з'явилася у газеті «Воля», 23 квітня 1921 р.

²⁶ Біда: Vivian, *Life of Emperor Charles*, 224. Див. також Vasari, *Otto Habsburg*, 32–34; та Cartledge, *Will to Survive*, 351–352.

²⁷ Rape, *Die österreichischen Heimwehren*, 260–263.

²⁸ Липень: Nußer, *Konservative Wehrverbände*, 225; Rape, *Die österreichischen Heimwehren*, 263. Серпень: Vogt, *Oberst Max Bauer*, 340, 383. Модерний монарх: Спектатор, «Монархія і республіка», *Соборна Україна*, 1 листопада 1921 р., 2. Щодо політичної діяльності див.: Polizeidirektion Wien до Bundesministerium für Äusseres, 14 листопада 1921 р., у: Hornykiewicz, *Ereignisse*, т. 4, 307–308; ПДГ, 2 березня 1948 р.,

ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/118; Онацький, *Портрети в профіль*, 149. Хоча фондували її німці, Вільгельмова газета мала проанглійський характер. Вільгельм був моряком, який бачив Україну майбутньою морською державою, а також англофілом, що володів англійською мовою і знав королівську родину (у ту мить сам він посідав близько триста п'ятдесят восьмого місця у черзі на британський трон).

²⁹ Установчим документом Aufbau є «Die Grundlage für die Statuten einer Gesellschaft m. b. H. des Wiederaufbaus der vom Weltkrieg geschädigten Staaten», листопад 1920, ВК 22/74, fiche 1, 18-20. Див. також Fiutak, «Vasilij von Biskupskij», 32–33; Kursell, «Erinnerungen an Dr. Max v. Scheubner-Richter», 19; а також Baur, *Die russische Kolonie*, 258, 267. Щодо Вільгельма та українського синдикату див.: Vogt, *Oberst Max Bauer*, 383. Щодо дій синдикату див.: Nußer, *Konservative Wehrverbände*, 226; а також Thoss, *Der Ludendorff-Kreis*, 446–447.

³⁰ Онацький, *Портрети в профіль*, 150.

³¹ Людендорф: Georg Fuchs, «Zur Vorgeschichte der Nationalsozialistischen Erhebung», ВА NS26, 38, 130. Зброя: «Nr. 282/21 von 11.XI.1921», ВНStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36. Зелений Інтернаціонал: Місія УНР в Угорщині до Міністра закордонних справ УНР, 12 грудня 1921 р., ЦДАВО 3696/2/466/86; Вільгельм, «Das Ukrainische Problem», *Neues Wiener Journal*, 9 січня 1921 р. Вишкіл: Kellogg, *Russian Roots of Nazism*, 181. Батьківщина: «Abschrift eines Briefes vom Führer der deutschen Kolonisten Dr. Jakob Flemmer an Obersten Wasyl Wyschywanij, Kischineff, 30 August 1921», ВНStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36.

³² Віденська преса: *Wiener Mittag*, 2 вересня 1921 р. Французи: «Abschrift des Originalberichts der französischer Spionagestelle in Wien», 30 серпня 1921 р., ВНStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36. Росіяни: Золотарев, *Русская военная эмиграция*, 446. Чехи: «Ruští monarchisté v Praze» [1921], АКРР, іс 276/к. 17. Поляки: Посольство в Копенгагені, «Informacje rosyjskie z Berlina», 24 вересня 1921 р., ААН MSZ 5351 234.

³³ Українці: Голова штабу директорії до Міністра закордонних справ УНР, 17 вересня 1921 року, ЦДАВО 3696/2/466/84; Міністерство закордонних справ УНР до посла в Берліні, 16 листопада 1921 р., ЦДАВО 3696/3/19/119; Bruski, *Petlurowscy*, 335–336.

³⁴ Rapp, *Die österreichischen Heimwehren*, 273; Терещенко та Осташко, *Український патріот*, 57.

³⁵ Dowódtwo Okręgu Korpusnego Nr. II w Lublinie, «Raport Ukraiński», Люблін, 19 квітня 1922 р., САВ І.303.4.6906. Підтримка: Vertraulich Abschrift, 11 лютого 1922 р., ВНStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36. Зрада: Бауер у Відні до Людендорфа, 3 лютого 1922 року, ВК 22/77, fiche 1, 18. Див. також Sendtner, *Rupprecht von Wittlesbach*, 462–463.

³⁶ Людендорф та Шойбнер-Ріхтер, який у цій спробі загинув.

³⁷ Бауер до Піттинґера, 12 березня 1922 р., ВНStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36.

БУЗКОВЕ

Життєрадісний Париж

Залишившись без грошей і війська, щоб боротися з большевиками, у листопаді 1922 року Вільгельм подався до Мадрида, де міг сподіватися на тепле прийняття з боку далекої родини. Іспанський король Альфонсо XIII був Габсбургом за материною лінією і дворідним братом Вільгельма. Марія-Крістіна, Альфонсова мати і Вільгельмова тітка, була регенткою за часів Альфонсового дитинства. В Іспанії Вільгельм зміг потішити себе тим, що належить до родини, яка ще здужала правити. Тут він плекатиме надії зібрати певні гроші, за можливості розпочати змову про Габсбурзьку реставрацію, і намагатиметься якимось підтримувати свою українську мрію.

Незадовго перед Вільгельмом до Мадрида прибула цесарева Зіта. Смерть цесаря Карла позбавила її чоловіка, імперії і домівки й залишила вигнанкою на Мадейрі з сімома дітьми; восьме вона саме носила. Король Альфонсо Іспанський узяв Зіту під своє крило. Він послав по неї та її дітей іспанський військовий корабель і зустрів їх на залізничному вокзалі в Мадриді. Зіті було тридцять років, а Вільгельмові – лише двадцять сім; ці двоє Габсбургів ще могли уявити для себе майбутнє, навіть якщо недавнє минуле принесло великий смуток.

Альфонсо та Марія-Крістіна були ласкавими господарями, із душами, що заспокійливо впливали на розбиті серця. Зіта втратила свого чоловіка та свою імперію. Марія-Крістіна, улюбленим заняттям якої було збирання лілій і фіалок, захоплювалася юними Зітиними ерцгерцогами та ерцгерцогинями. Вільгельм втратив свою українську мрію і близькі стосунки з батьком. Альфонсо спробував добитися миру у Вільгельмовій гілці родини. Усвідомлюючи, що українська кар'єра Вільгельма загрожувала польській власності Штефана, Альфонсо звернувся до польського уряду, обіцяючи прихильну політику з боку Іспанії, якщо Штефанові дозволять зберегти маєток.¹

Тут, у Мадриді, Габсбурги-вигнанці могли знайти перепочинок і снувати плани реставрації своєї монархії. Та на очах у Вільгельма й Зіти монархізм опинився під загрозою навіть у консервативній і католицькій Іспанії. 1923 року генерал Мігель Прімо де Рівера повалив парламентську систему країни. Альфонсо підтримав пе-

реворот і правив далі, хоча справжню владу отримали Прімо де Рівера та його спільники.

Як і Беніто Муссоліні в Італії роком раніше, Прімо де Рівера зберіг монархію, але для керування країною створив авторитарний режим. В Італії перетворення монархії легітимізувала ідея фашизму – ідея культу Муссоліні як чільника й об'єкту поклоніння нації; в Іспанії її легітимізувала колективна військова диктатура, що обіцяла реформи й майбутнє повернення до нормального стану. Спільним для Іспанії та Італії було зміщення королівської влади військовою силою і особистою харизмою людей правих переконань, які не скасовували монархію. Монархи все ще існували на других ролях, приховуючи непевність у майбутньому за бравадою або чемністю.²

Вільгельм, який мав досить шарму й такту, але якому бракувало стратегічного мислення, не бачив суперечности між диктатурою та монархією. Він вважав, що після того, як стане королем, його авторитарні добродієння якимось чином стануть йому підлеглими. Його союзники за українським синдикатом і баварськими планами інвазії трималися протилежного погляду. Полковник Макс Бауер, близький колега Вільгельма у Відні, вважав, що роль монархів полягає у тому, щоб приготувати дорогу для диктаторів.

Вільгельм із Бауером зберегли дружні стосунки; за підказкою Вільгельма, король Альфонсо 1924 року запросив Бауера до Мадриду, щоб той здійснив реформу іспанського війська. З ним прибув Йозеф Пігль, австрійський інженер-монархіст, який колись допомагав Вільгельмові збирати гроші у Відні. У Відні залишився ще один член їхньої організації, Фрідріх фон Візнер. Правник і дипломат Візнер був вірним слугою цесарів Франца-Йосифа та Карла. У Відні він заснував організацію, що мала підготувати шлях для зміни австрійської республіки на монархію. Під опікою Альфонсо відважні родичі приєдналися до Вільгельма у Мадриді. Серед них був інфант Фернандо, дворідний брат Альфонсо та Вільгельма, якого Вільгельм називав «Нандо».³

У якийсь момент королівська легковажність поступається місцем людським пустошам. Вільгельмові подобалося бенкетувати з Нандо та Альфонсо, але над його планами нависла тінь. Требітш Лінкольн, який 1920 року зник із архівом Білого Інтернаціоналу, мав для Вільгельма ще одну капость.

Попрацювавши німецьким націоналістом, Лінкольн вибрався до Китаю, де продавав місцевим мілітаристам зброю і консультації. Лінкольнові вдалося якимось чином переконати Бауера в тому, що невдовзі Китай стане основним ринком вогнепальної зброї та реакційної політики. Бауер вирушив до Китаю 1927 року, а Пігль

подався слідом за ним у 1929-му. Так особи, що посвятили себе справі німецької диктатури, а потім Габсбурзької реставрації, опинилися в Пекіні, де дораджували чільникові китайських націоналістів Чан Кай-Шекові. Бауер помер 1929 року, а Пігль відійшов від справ. Що ж до Лінкольна, то на нього чекало ще одне життя. У 1931 році він висвятився на буддійського монаха і решту життя провів у пошуку європейських та північноамериканських послідовників – і прибиранні до рук їхніх статків. Помер він природною смертю у Маньчжурії 1943 року.⁴

Вільгельм, що потребував грошей, спробував використати ситуацію економічного зростання в Іспанії кінця 1920-х років. Він був родичем іспанського короля, а Альфонсо підтримував значну частину державних інвестицій. Вільгельм та його кузен Нандо, схоже, вдалися до посередництва у домовленостях щодо продажу зброї – можливо, вони продавали надлишок, що залишився після Вільгельмового невдалого плану захоплення большевицької Росії. Вільгельм намагався стати посередником у наданні позики для побудови греблі в Австрії, та безуспішно. Разом із Нандо він зацікавився авіаційною промисловістю, намагаючись стати посередником в обладдці, за якою німецькі інженери в Іспанії переробляли б німецькі цивільні літаки для військового вжитку. Такий задум дозволив би Німеччині обійти обмеження щодо озброєнь, які на неї накладав Версальський договір. Крім цього, Вільгельм намагався добитися іноземних інвестицій для іспанських доріг, шахт і розвитку нерухомості.⁵

Однак більшість угод не були реалізовані. Переважно проблема полягала в самому Вільгельмі. Його єдиними бізнесовими перевагами були врода, вміння одягатися і прізвище. Єдиний його діловий навик полягав у здатності знайомити капітал з інвестиційними пропозиціями. Як правило, він був неспроможний формалізувати власну роль у будь-яких подальших трансакціях. Його листи не виказують схильності робити обчислення чи зважати на ризик; людей він поділяв на багатих і дуже багатих, пропозиції – на перспективні і дуже перспективні тощо. Як особі, якій ніколи раніше не доводилося думати про гроші, йому бракувало фінансової розсудливості, а навіть розуміння того, що, крім законів особистих людських стосунків, в економіці є ще якісь закони.

Бізнесові методи Вільгельма гучно промовляли про його пріоритети. Так, якимось він привіз до Мадрида групу багатих американських спекулянтів, які мали інвестувати в проєкт щодо нерухомості. Він із надзвичайною ретельністю поставився до влаштування їх помешкання (у готелях Рітц та Савой) але був цілком ненадійний у

всіх інших питаннях. Найпершим його пріоритетом після прибуття до Мадрида з групою було проведення часу із Марією-Крістіною та Нандо. Згодом він несподівано вирушив до Барселони з низкою друзів, подав хибну адресу для листування і залишив своїх партнерів самим давати собі раду з американцями.⁶

На кінець 1920-х років Вільгельм снував між Мадридом та Анг'єн-ле-Бен, курортним містечком поблизу Парижа. 1926 року він купив собі невеличку віллу під номером 5bis на rue Pélégot – вочевидь, за гроші, позичені в заможних угорських аристократів, братів Томаса та Моріса Естергазі. Моріс, колишній прем'єр-міністр за правління цісаря Карла, був монархістом. Брати, можливо, думали, що підтримують майбутнього кандидата на якийсь трон. Насправді вони, принаймні тимчасово, оплачували комфортне життя габсбурзького політичного вигнанця.⁷

В Анг'єні Вільгельм жив «incognito», як його навчив батько. У спілкуванні з французькими владцями він користувався своїм українським іменем, однак телеграми до Мадрида підписував таки власним, оскільки на людей треба було справляти враження; відтак працівники пошти знали, хто він, а отже, знала й поліція. Хоча його офіційні документи (австрійський паспорт і французька віза) видано на українське ім'я, Вільгельм був знаний французьким владцям як габсбурзький ерцгерцог. Величезну насолоду черпав із невеликого авта. Хоча він і не спілкувався з батьком, автівка, певно, нагадувала йому про Штефанові захоплення та власне дитинство. Місцева поліція час від часу стежила за ним під час його розвагових поїздок до Парижа.⁸

Вільгельм не покидав контактів з паризькими українцями, серед яких мав доволі велику популярність. Особливо близькі стосунки він підтримував з Едуардом Ларищенком, своїм особистим секретарем з 1918 року. У Відні Ларищенко був причетний до дій українського синдикату, а потім – до мадрридських справ Вільгельма. Він був одним із двох важливих чоловіків у Вільгельмовому житті. Іншим був Вільгельмовий камердинер, латвієць на ім'я Констант Кроль, який служив у Анг'єнському помешканні Вільгельма з 1926 по 1928 рік. За більш чи менш тактовними словами французької поліції, до Кролля Вільгельм виказував «симпатію, що не залишала сумніву щодо стибу їхніх стосунків». Коли Вільгельм приїхав до Іспанії, найпершим його клопотом було запевнити, що його готельний покій безпосередньо з'єднано з сусіднім, а також, що в обох кімнатах є ванна. Це було зроблено, щоб мати зручний

доступ до свого секретаря. У подорож Вільгельм завжди брав чоловіка – або Ларищенка, або Кролля, а часом обох.⁹

У якийсь момент Вільгельм порвав із цими двома чоловіками. На це у нього були підстави: Кролля ввіймано на зберіганні вкрадених товарів, а Ларищенко зізнався у чимраз більшій приязні до Советського Союзу. Вільгельм продав свій будинок в Анг'єні (не повертаючи боргів угорським братам Естергазі) і в жовтні 1931 року винайняв помешкання в сімнадцятому районі Парижа, в будинку під номером 45 на rue des Acacias. Після того, як його полишили його прислужники, він жив тут зі своїм обожнюваним котом.

То був чудовий район. Від дверей свого помешкання Вільгельм проходить лише декілька кроків праворуч, щоб потрапити на rue Carnot, а тоді на цьому обсадженому деревами бульварі повертає ліворуч до Arc de Triomphe та Champs Elysées. Вільгельм мешкав поруч із найвишуканішими районами правобережного Парижа, де справити на когось враження було нелегко. Париж тих часів повнився різноманітними князями та претендентами, тож прибуття ще одного з них практично нічого не міняло. Так, чудово проводив час у Парижі Вільгельмів зять Геронім Радзивил. Його присутність була для Вільгельма щастям. Коли Вільгельмові брати перейняли від хворого батька контроль над родинною пивоварнею, вони надали Вільгельмові щодвотижневу стипендію у розмірі близько 2 500 французьких франків. Гроші для нього переказували через Радзивила – можливо, через те, що знали, що батько не схвалить такого кроку, а може, тому що Вільгельм у Парижі жив під прибраним іменем.¹⁰

Як і Вільгельм, численні з цих осіб королівського рангу перебували в екзилі. З часом до них приєдналися й інші монархи. Радзивил провадив час у Франції за грою в поло з королем Альфонсо, який покинув Іспанію після проголошення республіки у квітні 1931 року. Альфонсо прибув до Парижа приблизно в той же час, що і його двоюрідний брат Вільгельм, і посів неабияке становище серед іноземних королівських осіб, що мешкали в місті. Російський великий князь назвав його «мужнім володарем у Європі». До цієї ж думки схилився і Вінстон Черчилль. Альфонсо справді був чудовим спортсменом (не лише у поло, а й у гольфі та тенісі) і спонсором футбольних клубів (серед яких був і мадридський «Реал»); до того ж, він був батьком десятиох дітей (сімох у шлюбі) і спонсором трьох фільмів (порнографічних). Як і його кузен Вільгельм, він полюбляв, як казали його сучасники, моторувати.¹¹

Контраст між гетеросексуальністю іспанського короля та поширеною серед видатних парижан гомосексуальністю часом

спричинявся до кумедних ситуацій. Одного разу Альфонсо сидів у театральній ложі зі своєю дружиною та Сержем Дягілевим, головою трупі Ballets Russes і осередком гомосексуального культу палких прихильників. Альфонсо дав Дягілеву сигару, та балетмейстер, як виявилось, не вмів курити. Він підпалив сукню королівської дружини.¹²

Історію сигари переповів неймовірно продуктивний французький журналіст Мішель Жорж-Мішель. Мандрівник та боніван Жорж-Мішель знав Вільгельма змалку і причисляв його до десятків своїх видатних друзів. Він товаришував із найрізноманітнішими паризькими знаменитостями, аристократами та *arrivés*, чоловіками й жінками, гомосексуальними й не дуже. Він був автором зчислених пліткарських статей у газетах, часто написаних із наміром посприяти політичній чи мистецькій кар'єрі своїх фаворитів, а також десятків книжок. Серед назв його романів були такі, як *Перська троянда*, *На вечірці у Венери*, *Богемія опівночі*, та *П'ятий шлюб Княжни Соні*. Ця ж чуттєва тональність була притаманна його писанням як журналіста й автора подорожніх нотаток.

Жорж-Мішель був надзвичайно втішений Вільгельмовою присутністю в Парижі. Він всіляко підтримував Вільгельма, знаного у Франції як «Archiduc Guillaume de Habsbourg-Lorraine». Можливо саме під впливом Жоржа-Мішеля, чи принаймні з огляду на славу, яку могла принести преса, Вільгельм дозволяв згадувати своє габсбурзьке ім'я у таких статтях. У Анг'єні він бодай удавав, що живе «incognito», під українським іменем Василь Вишиваний. У Парижі він знову дозволив собі бути Габсбургом, якого Жорж-Мішель та інші власне під цим іменем ввели в новий світ пресових знаменитостей. Саме Жорж-Мішель 1934 року написав зворушливу статтю про татування свого приятеля.¹³

Близькість блакитного якоря і голубої крові, нерозривність між низькими вподобаннями й високим народженням і вихованням – ці риси були притаманні Вільгельмові та його Парижу. Поливши спроби зберегти політичну анонімність, він дозволив собі сексуальні необачності нового стибу, чи принаймні нового масштабу. Вільгельм завжди любив чоловіків – можливо, ще в школі, ймовірно, в окопах і безперечно – у випадку зі своїм секретарем та камердинером. Та в Парижі він ризикував видати себе за того, ким насправді був.

У деяких із його сексуальних ескапад були задіяні інші аристократи, з якими його бачили, коли він увечері виходив із rue des

Асасіас одягненим у жіночий одяг (принаймні так повідомляла преса). Поліція завважила, що частим соратником у нічних походеньках Вільгельма був член королівського дому Іспанії, який називав себе Фернандо Дукалем – і майже з певністю був доном Фернандо де Борбоном і де Маданом, графом Дуркальським. Хоча гомосексуальні зв'язки у Франції не були заборонені законом, щодо дона Фернандо однаково вдалося добитися вигнання з країни. Однак найчастіше Вільгельм полюбляв вирушати на походеньки міськими нетрями. Схоже, він не вчашав до краще знаних гомосексуальних клубів у Парижі, таких як Carrousel чи Madame Arthur's на Монмартрі. Натомість, за повідомленнями паризької поліції, він був «habitué» у «maisons spéciales» (чемний французький термін на означення гомосексуальних борделів).¹⁴

Вільгельма вабила посполита манера, причому східна. Заклади, що їх він, за повідомленням поліції, «ретельно» відвідував, мали арабські імена на кшталт Халіфа. «Халіф» зручно лежав на лівобережній rue de Vaugirard, де вона огинає Люксембурзькі Сади – десь на середині шляху між Сенатом та перехрестям із rue Monsieur le Prince. У тогочасній Франції назви на кшталт Халіфа відсилали не лише до пригод та імперії, а й до переступу класових та расових меж. Вільгельм, здавалося, не просто полюбляв перетинати ці межі, а вважав свої сексуальні пошуки серед нижчих класів виявом людської щедрости. У цих закладах Вільгельм був знаний як Робер. У «Халіфі» він познайомився із сином робітника, з яким не припиняв зустрічатися. Крім цього, він найняв собі новим прислужником алжирця. Поліція вважала цього Моріса Нешаді «педерастом, що має великий вплив на свого хазяїна»¹⁵.

Це, мабуть, було правдою. Вільгельм завжди прагнув чоловіків – або в ролі батьківських постатей над собою, або в ролі слуг чи солдатів під собою. Він хотів бунтувати проти патріархів і коритися лакеям, що неабияк ускладнювало життя. Однак він знав, як поводитися з жінками. Якось одна журналістка відвідала його, поки він позував для портрету, і вирішила описати цей досвід. Її стаття «Спостереження за Його Цісарською Величністю Вільгельмом фон Габсбургом, який позує» була нічим іншим як суцільним затяжним сексуальним підкоренням. Авторка цитувала власні запитання до ерцгерцога, який був змушений нерухомо сидіти, поки вона на нього дивилася. Одне із запитань лунало так: «Чи ви колись наказували, мій пане, самим лише поглядом, не промовляючи ані слова? У ваших очах відчувається така сила». Таким був вплив Вільгельма на жінок. Він рідко

прагнув цього впливу і ніколи його не коментував; але слід визнати, що часом він ним користувався.¹⁶

Автор портрету зробив невелику кар'єру, малюючи коханців Полетт Куйба. До цієї групи належав і Вільгельм. Полетт і Вільгельм знайшли одне одного десь у Парижі на початку 1930-х років, можливо, у Монмартрському напівсвіті, де бував Вільгельм і де сходила зоря Полетт. Вона була ошуканкою, пройдисвіткою, коханкою, у ній було щось геніальне. Один спостерігач уловив два переважні погляди на неї, обидва слухні: «Одні вважають, що вона причинна, чи принаймні страждає на мегаломанію, тоді як інші бачать у ній особу, обдаровану вищим розумом». Вільгельма приваблювали обидві ці іпостасі, й він бував із нею на людях, навіть дозволив зловити себе на тому, як цілує її. Вона стала називати себе його нареченою.

Вільгельм відзначався цілковитою наївністю щодо людей – такою, що властива лише пещеним аристократам. Полетт була надзвичайно винахідливою, у такий спосіб, що дозволяв їй знайомитися з людьми, подібними до Вільгельма. Його походження було відоме всім, вона про своє розповідала цікаву історію. Стверджувала, що є племінницею французького політика Шарля Куйби, сенатора, міністра праці й міністра комерції. Попри політичну кар'єру, яка тривала не одне десятиліття, Куйба провадив друге життя під іншим іменем – як Моріс Букай, лівацький співець любовних пісень. Його молодеча книжка «Пісні кохання» вийшла у світ із передмовою поета-символіста Верлена. Крім «Пісень кохання», він був знаний за свої «Червоні пісні», «Аравійську симфонію», «Останні діви» і, нарешті (та, мабуть, найменше), за його «Прекрасні любовні походеньки Казанови».

Захопливе життя Шарля Куйби поєднало високе з низьким, політику французького Сенату в Люксембурзьких Садах із крикливою монмартрських барів. Таке життя склало б цікавий спадок для його племінниці Полетт – якби Полетт справді була його племінницею. Однак вона нею не була – її сходження до вершини скандальної слави Парижа підштовхувала ще більш займиста суміш державної влади та романтичної експресії. Дівчиною з робітничого класу вона 1920 року пішла працювати на пошту, а потім обіймала низку секретарських посад у кабінетах урядових служб. Десь із 1927 року вона працювала приватною секретаркою низки заможних чоловіків – принаймні так описувала свою посаду, коли в неї про це питано. Вона друкувала, причаровувала і зваблювала, таким чином прокладаючи собі шлях до влади і багатства.¹⁷

Першим її завоюванням став Жозеф Кайо, французький політик, пов'язаний зі скандалами, що вразили навіть Париж. Цей запальний бабій гордо походжав під час дебатів щодо тарифів на шовк, оскільки так багато знав про жіночу білизну. Він хизувався своїми численними коханками, а з деякими навіть одружився. За якісь п'ятнадцять років до того, як він зустрів Полетт, його перші дві дружини створили один із найперших крупних скандалів у мас медіях. Після того, як одна газета опублікувала листа від Кайо до його коханки, що згодом стала його першою дружиною, інша коханка, що тим часом стала другою, відомстила – не йому, а газеті. Анрієтта, друга дружина Кайо, вбила редактора *Le Figaro* шістьма пострілами з бравнінга.

Суд над Анрієттою Кайо, що розпочався у липні 1914 року, у той час називали справою століття. Він відволік увагу французької громадськості від кризи на Балканах, що вела Францію до війни. Мадам Кайо не заперечувала, що вбила редактора, але виправдовувалася тим, що не могла контролювати власної пристрасти. За її словами, від неї не можна було за таких обставин чекати самоконтролю. Суддя погодився з її аргументацією. Анрієтту Кайо виправдано 28 липня 1914 року, у день, коли Габсбурзька монархія оголосила війну Сербії. Не можна сказати, щоб Жозеф Кайо був обдарований почестями на початку Першої світової війни, але навіть так він спромігся ще погіршити свою репутацію. Його засудили за завдання шкоди державній безпеці Франції через те, що він передавав інформацію німцям. Та невдовзі його було амністовано – а тоді настановлено на чолі міністерства фінансів.¹⁸

Таким було високе суспільство міжвоєнного Парижа, і таким був світ, із яким Кайо познайомив Полетт. Він навчив її чимало з того, що жінці треба було знати про цинізм, лукавство та слабкість сильних чоловіків. Вона для нього була одним із пунктів невичерпного списку коханок; він для неї став першим прикладом досвіду, який вона відтак могла повторювати. Завершивши свою науку в Кайо, Полетт, за інформацією французької поліції, розпочала стосунки ще з двома французькими політиками, її вважали секретаркою і коханкою Анатолія де Монзі, лівого політика, приятеля Советського Союзу, на початку 1930-х років міністра освіти. Крім цього, вона, як гадають, була асистенткою й коханкою Моріса де Ротшильда, видатного члена французької гілки тієї надзвичайно багатой родини.¹⁹

У якомусь сенсі зв'язки Полетт стали Вільгельмовими зв'язками. Для того, щоб дістати те, чого він хотів, вона послуговувалася методами, яких він не зміг би собі уявити. Вільгельм, який сподівався

здобути право постійно жити у Франції, тричі намагався отримати французьке громадянство. У всіх трьох випадках відповідні органи отримували листи або телефонні дзвінки підтримки начебто від де Монзі чи Кайо. Така підтримка була, можливо, не найкращою, з огляду на те, що перший був відвертим симпатиком Советського Союзу, а другого вважали прибічником пронімецьких поглядів. Та, зрештою, такими вже були урядові міністри в міжвоєнній Франції. Принаймні жінкою, яка назвалася секретаркою обох політиків і доправила листи та здійснила дзвінки, була, без сумніву, Полетт. Поліція була змушена досліджувати минуле Вільгельма в умовах, що чимось нагадували політичний тиск. Голова поліції постановив собі дізнатися «правду про ерцгерцога, його роль та його сантименти» – непросте завдання! На щастя голови поліції, у справу втрутилося міністерство закордонних справ, яке порекомендувало не надавати Вільгельмові громадянства. Поліційні справи виказують довге розслідування минулого Вільгельма й містять як правдиві, так і неправдиві звіти інформаторів. Вільгельмові зашкодило те, що під час Першої світової війни він воював у Габсбурзькому війську. Найімовірніше, французьке міністерство закордонних справ, із його чіткою антиреставраційною політикою щодо Габсбургів, не хотіло створити видимости офіційної підтримки з боку Франції для Габсбурга з можливим політичним майбутнім.²⁰

Отже, Вільгельм залишався іноземцем у добу все активнішого шовінізму. Та його ім'я і походження давали йому певний престиж, принаймні серед членів високого світу Парижа, які тішилися славою і багатством та, на відміну від нього, не мали королівського минулого. Однією з таких шанувальниць Вільгельма була співачка і танцюристка Містінгетт, на той час усе ще найпопулярніша виконавиця у Франції і найбільш високооплачувана у світі. Її привабливість залежала від тілесних жестів і тонів голосу, що в її час були майже невідтворюваними, а отже, коли вона припинила виступати, практично втратилися. Вона була однією з останніх великих артисток того віку, коли для слави було достатньо живих виступів. Жанна Буржуа, дівчина з Анг'єну, вперше виступила під іменем Містінгетт 1895 року, коли народився Вільгельм. 1919 року, коли Вільгельм виношував свої плани щодо України, вона застрахувала свої ноги на суму в півмільйона франків. Тепер, на початку 1930-х років, вони з Вільгельмом зустрілися.²¹

Вільгельма та Містінгетт поєднало містечко Анг'єн, де вона народилася, а він вирішив на якийсь час оселитися. Вони мали певне королівське оточення, у яке Вільгельма ввело його народження і

до якого Містінгетт дійшла, користуючись іншими засобами. Вільгельм був знайомий із королем Едвардом VII Англійським із дитинства. Містінгетт стверджувала, що була однією з коханок цього короля. Вона приятелювала з королями Іспанії та Швеції, які надали своє заступництво Вільгельмовому батькові у справі збереження його польського маєтку.

Спільним другом Вільгельма і Містінгетт був також Фрідріх-Вільгельм фон Гогенцоллерн Пруський. Тимчасом як Вільгельм був членом королівського дому Австрії, якого зрікся його батько, Фрідріх-Вільгельм був членом правлячої династії Німеччини, на очах у якого батько розтрачав родинний скарб. Траплялося, що цей батько годував своїх собак солодощами з кремом, водночас змушуючи слуг повзати й гавкати. Якщо його дружина дозволяла собі скарги на гарем акторок, то отримувала канчука. Хоч і з різних причин, та Вільгельм і Фрідріх-Вільгельм перебували в значною мірою однакового становищі осіб знаменитих, але бідних. На одній вечері вони всілися обабіч Містінгетт, змагаючись за її прихильність. Вона, здавалося, надавала перевагу Вільгельмові й розмірковувала над шлюбом із габсбурзьким ерцгерцогом.²²

Князі та співачка разом були на морському узбережжі влітку 1932 року, коли ширилися чутки про те, що Фрідріх-Вільгельм має одружитися з багатою американською вдовою. Після смерти батька-марнотратника у володінні Фрідріха-Вільгельма не залишилося нічого, крім невеличкого замку в Швейцарії. Американська вдова Лусієн Свінберн була колись дружиною мильного магната й мала мільйони доларів. Того ж дня, коли у французькій пресі повідомлялося про його смерть, писали також, що він подарував замок на шпиталь для бідних дітей. Такий шлюб міг видаватися ідеальним (принаймні для Мішеля Жорж-Мішеля, який поширив чутку). Зрештою, у Лусієн Свінберн було багато грошей, до того ж, за нею стояла родинна традиція доброчинства, а гаданий її наречений мав у грошах страшенну потребу й походив із родини, чия традиція мала кепську славу.²³

Та коли одного чудового дня вдова врешті вийшла у світ, вона з'явилася в товаристві Вільгельма, а не Фрідріха-Вільгельма. Вона познайомила його з репортерами, вживши всіх його титулів; він, користуючись нагодою, заохотив усіх звертатися до нього на ім'я. Сказав, що «люди ще послуговуються своїми титулами хіба в любовних романах». На двадцять років старша за нього Містінгетт знову почала вголос розмірковувати про одруження з «гарним» габсбурзьким ерцгерцогом. Їй подобалося те, що вона побачила у Вільгельмові. Та її ставлення до вродливих очей ерцгерцога було,

можливо, ще більш цинічним, ніж ставлення літописця цих подій Жорж-Мішеля. Той зробив відступ, аби завважити, що очі Вільгельма «надзвичайно сині». Вона була жінкою, цілком переконаною в значимості штучного, й почала свої мемуари із заяви про те, що «море ніде не буває таким синім, як на театральних задниках». У товаристві таких жінок як Полетт та Містінгетт, що всього досягли самотужки, Вільгельм був озброєний привабливістю, але поза тим майже цілком беззахисний.²⁴

Габсбурзьке прізвище Вільгельма, про яке на Рив'єрі велися хіба легковажні розмови, у 1930 роках ще мало більшу вагу, принаймні на переконання самого Вільгельма. Він підтримував зв'язки з цісаревою Зітою, найупливовішою представницею династії, ще задіяною у політиці. Вона була із Вільгельмом у Мадриді; коли Вільгельм обрав своїм місцем постійного екзилу Францію, вона переселила свою велику родину до Бельгії. Єдиним, у чому Вільгельм виявляв хоч якусь обережність, були його відвідини Зіти в тій країні. Тепер, на початку 1930-х років, вона задумувала габсбурзьку реставрацію. Здавалося, що в її планах було місце і для Вільгельма. У свою чергу, Вільгельм досі прагнув бути королем України і вважав відновлення Габсбургів першим кроком до здійснення своєї мрії.²⁵

У той час ціла Європа гула від чуток про повернення Габсбургів. Зіта, яка досі носила жалобу за Карлом та імперією, втримала родину тісним гуртом, давши строге виховання усім вісьмом дітям. Її найстарший син, кронпринц Отто, якому на час падіння монархії було лише шість років, 20 листопада 1934 року мав досягти габсбурзького повноліття (йому мало виповнитися двадцять років). Як будь-який Габсбург з амбіціями, Вільгельм із надією чекав цього дня. Наприкінці 1932 року Отто був у Берліні, де провадив дослідження для докторської дисертації. Що важливіше, тут він укладав знайомства з німецькими політиками. У німецькій столиці Отто звернув на себе увагу висхідної зірки правиці Адольфа Гітлера. Гітлер бачив у Отто потенційного маріонеткового монарха, який міг допомогти йому приєднати Австрію до Німеччини.

Однак Отто прагнув дечого іншого: Австрії, що збереже свою незалежність, відновить монархію і стане відправною точкою для загального відродження Габсбургів у центральній та східній Європі. Досягши двадцятиліття, Отто почав вчашати до Парижа, де у світ ввів його дядько Сикст із Бурбонів-Парма. Ще не минуло й десятиліття з того часу, як Карл зробив дві спроби поновити себе на габсбурзькому престолі, і в Угорщині були ще люди, що покла-

дали надії на його сина. Угорська преса декілька разів писала про можливість реставрації.²⁶

Дуче фашистської Італії Беніто Муссоліні намагався переконати Зіту та Отто в тому, що габсбурзька реставрація може стати їхнім спільним проектом. 1932 року італійська преса почала непрямо підтримувати габсбурзьку реставрацію, пишучи в передовицях, що Габсбурги були б кращими хазяями центральної Європи, аніж Гітлер. Муссоліні запросив Зіту до Риму, де сказав їй, що хотів би, щоб кронпринцеса Італії одружилася з Отто. Про такий шлюб навіть регулярно (хоч і помилково) повідомлялося у європейській пресі початку 1930-х років. Мусоліні також повідомив Зіті, що сподівається на габсбурзьку реставрацію. Імовірно, він передбачав союз між Габсбургами та королівською родиною Італії, що надало б Італії монархічної легітимності у цілій південній та центральній Європі – й залишило б справжню владу йому.²⁷

Зіта з Отто вважали, що реставрація розпочнеться у самій Австрії – у серці старої Габсбурзької монархії. На початку 1930-х років Австрія була краєм політичних суперечностей; місцем, у якому модерна політика, як видавалося, зайшла в глухий кут. Політики крайньої правиці, австрійські нацисти, вважали, що їхня країна не повинна існувати самостійно і що її слід приєднати до нацистської Німеччини. Ліві, соціал-демократи, теж сумнівалися в доречності існування Австрії, воліючи об'єднання в майбутньому із Німеччиною соціалістичною. Єдиною крупною партією, яка стояла за австрійську незалежність, була правоцентристська Християнсько-Соціальна партія. Та підґрунтям цієї партії був німецькомовний християнський робітничий клас, що відзначався традиційною лояльністю до династії Габсбургів. Таким чином на 1933 рік Австрія була незалежною республікою, у якій жодна з великих політичних сил не прагнула водночас незалежності та республіканського устрою. На початок 1930-х років країна загрузла в економічній депресії, даючи соціал-демократам надію на перемогу на виборах. Гітлер повністю прибрав німецьку державу під свій контроль навесні 1933 року, даруючи нацистам надію на німецьке захоплення Австрії. Така ситуація не могла тривати довго.

Отто, Зіта й Вільгельм вважали, що вихід із цього патового становища може запропонувати габсбурзька реставрація. Отто прагнув встановлення певного штибу соціалістичної монархії, що приваблювала б робітничий клас системою соціального захисту та ностальгійними згадками про славу історію Габсбургів. У березні 1933 року австрійський канцлер Енгельберт Дольфус при-

йняв інший варіант дій, що призвів просто до громадянської війни. Він розпустив парламент і створив так званий Фронт Батьківщини із власної Християнсько-Соціальної Партії, низки інших організацій правого крила та чільного воєнізованого утворення з правих, Гаймверу. Таким чином Фронт Батьківщини поєднував у собі традицію з модерністю; була це організація католицька, яка однак відігравала вагомий роль у суспільстві. Вона прихильно ставилася до габсбурзького минулого, проте не конче прагнула габсбурзької реставрації.

Габсбурги, що спостерігали за ходом подій із заходу, вважали, що Фронт Батьківщини не зможе досягти такого об'єднання народу, яке до снаги монархії, – і, мабуть, мали рацію. Новий режим негайно призвів до двох великих суспільно-політичних конфліктів. Отримавши владу, військово-об'єднання Гаймвер зробило спробу роззброїти Шутцбунд, ліве військово-об'єднання соціал-демократів. Шутцбунд дав відсіч, і 12 лютого 1934 року соціалісти оголосили у Відні загальний страйк. Тепер уряд був на боці правих, ставши проти лівиці, тимчасом як столичне місто швидко стало чільним майданчиком соціалістичного опору. Відень був електоральною базою соціалістів; низка соціалістичних муніципальних урядів побудувала тут гідний подиву «Червоний Відень» із громадським житлом, громадськими службами та громадськими парками. Тепер соціалісти стали до останнього бою у житлових комплексах на кшталт Karl-Marx Hof, а урядові сили обстрілювали їх із навколишніх пагорбів. У цьому конфлікті між селом та містом перемогло село. Населення Червоного Відня було підкорене, його пам'ятки знищено, його Соціал-демократичну партію заборонено.

Невдовзі після того, як Канцлер Дольфус придушив загрозу зліва, він зазнав приголомшливого нападу справа. 25 липня 1934 року банда нацистів пробралася в його кабінети і вчинила спробу захопити владу. Вони вистрелили в Дольфуса й залишили його стікати кров'ю, відмовивши в медичній допомозі й останніх обрядах. Їх невдовзі подолали сили місцевого уряду.

Фронт Батьківщини втримався при владі рік, але після громадянської війни і фатальної спроби перевороту його важко було назвати успішним. По цій хвилі гвалту наступний канцлер Курт фон Шушніг питав себе, як можна було керувати Австрією. Фронт Батьківщини відстоював австрійську незалежність, але про якого штибу Австрію ішлося його представникам? Шушніг та його міністри говорили про католицизм, про згуртованість народу з його чільниками, про духовне переозброєння, про історію. Багатьох

австрійців ця пропаганда наводила на думку про габсбурзьке минуле, і деякі з них почали уявляти собі габсбурзьке майбутнє. Австрійські містечка почали надавати Отто почесне громадянство. Канцлер Шушніг навіть розпочав перемовини з Отто. Умови його повернення ще мали обговорюватися, але саме повернення мусило – принаймні Отто й Зіті – видаватися просто справою часу.²⁸

Бузок цвіте на старому дереві; династії вміють чекати. Плануючи грандіозне повернення до Відня, Зіта й Отто либонь бачили у Вільгельмові вигідного союзника габсбурзької справи. Складалося враження, що він міг сприяти Зітиним намірам поновити Отто на габсбурзьких тронах родинних, фінансових та політичних активів. Він був одним із небагатьох габсбурзьких ерцгерцогів, який не уклав нерівного шлюбу. Так, двоє його братів одружилися з жінками некоролівського походження, а отже, не могли привести на світ спадкоємців габсбурзьких престолів. Фактично вони усунули себе з майбутнього династії. Таким чином вони не мали особливого зацікавлення в тому, щоб долучитися до будь-яких династичних спроб, навіть якби Зіта з відчаю звернулася до них по допомогу. Вільгельмове безтурботне життя бісексуального гульвіси вберегло його від буржуазної пастки шлюбу заради кохання. Якщо не одружуватися, то не можна одружитися з нерівною собі.²⁹

Крім цього, Вільгельм не зробив нічого такого кричущого, що вимагало б його виключення з родинного кавалерського ордену Рицарів Золотого Руна. Стандарти кричущості тут були високими, та деяким Габсбургам вдалося їх переступити. До прикладу, ерцгерцог Леопольд в Америці розбагатів на підтвердженні автентичності родинних ювелірних прикрас, яких ніколи не бачив і власником яких не був. Самого цього могло виявитися замало. Тоді він розтратив свої шахрайські набутки на гучні розваги у Відні. Цього теж могло не вистачити. Але після балу в січні 1932 року він подався у бар Брістоль, де продовжував пити і танцювати, у якийсь невідомий, але обурливий спосіб повісивши на тіло комір Ордену Золотого Руна. Коли Отто досяг повноліття, він відрахував Леопольда з Ордену.³⁰

Вільгельм до того ж справляв враження особи фінансово здорової, особливо після смерти свого батька 7 квітня 1933 року. Родинна пивоварня мала в незалежній Польщі неабиякий успіх, і родина досі володіла десятками тисяч гектарів прибуткових лісових угідь. Попри розбіжності зі своїми братами Альбрехтом та Лео, він, здавалося, пристойно уживався з ними, чи принаймні бдив у них інстинкт, що спонукав їх захищати найменшого брата.

Його найстарший брат Альбрехт став поляком до тієї міри, до якої поляком не став навіть їхній батько, і до якої Вільгельм став поляком ніколи не прагнув: із польським акцентом, польською дружиною та польськими дітьми. Його дружина Аліса, звісно, з народження була шведкою. Аліса стала полькою заради свого першого чоловіка і залишилася полькою заради Альбрехта. Та в ній жила таємна туга за Україною. Її перший маєток лежав на землях, заселених українськими селянами, яких їй бракувало. Може, не випадково одна з кухарок у родинному замку походила з Києва. Чи причарував Алісу її український зять і родинний шибеник Вільгельм? Чи могла вона замовити добре слово за нього перед своїм чоловіком, який тримав у руках мотузки родинного гаманця?³¹

Альбрехт, безперечно, повівся з Вільгельмом щедро. Хоча їхній батько зрікся наймолодшого сина, Альбрехт запевнив своєму братові його уділ – регулярну грошову субсидію від родини. Поставання її почалося, мабуть, у кінці 1920-х років, коли їхній батько був надто тяжко хворим, аби про це знати. Тепер, після смерті Штефана, Альбрехт заходився повертати Вільгельма до стану фінансового здоров'я. Адвокати Альбрехта докладно вивчили Вільгельмові борги і сплатили їх кредиторам. У квітні 1934 року Вільгельм заборгував значну на той час суму у дев'яносто чотири тисячі доларів і дві тисячі сто фунтів (близько півтора мільйона доларів і ста тисяч фунтів за мірками 2008 року). Із власної ініціативи Альбрехт також погодився й далі підтримувати Вільгельма. Той мав отримувати близько шістдесяти тисяч франків щорічно.³²

Коли кредитори Вільгельма раптово відступили, Зіті й Отто мусило здаватися, що Вільгельм розбагатів. Брати Естергазі, яким зненацька повернуто увесь борг, могли поширити цю новину серед інших монархістів. Враження багатства міг лише посилити одноразовий грант на подорожі, що його Вільгельм отримав від своєї родини в травні 1934 року і витратив на мандрівку задля втіхи до Марокко й Тунісу. Вільгельм був позірно багатим, та це було багатство людини, якій ледве вистачає грошей, щоб сплатити борги.³³

Зіта й Отто також знали, що Вільгельм має певний український профіль, зв'язок із великою європейською країною, що могла б долучитися до габсбурзької реставрації. Навіть володіючи австрійським паспортом і намагаючись отримати паспорт французький, навіть називаючи себе Габсбургом серед французів, Вільгельм далі жив під своїм українським іменем і говорив українською до товаришів у французькому екзилі. Його володіння письмовою українською за час вигнання навіть покращилося. У 1918 році він пи-

шався кількохрядковою телеграмою до свого наставника Андрея Шептицького. У тридцятих роках він міг писати довгі листи, які, хоч і не позбавлені помилок та полонізмів, надавали доволі ясного виразу його думкам та почуттям.

Адресатом листів часто був інший український аристократ, Ян Токажевський-Карашевич, знаний в українських колах, де він називав себе князем, як Токарі. Ці двоє чоловіків мали різні погляди щодо певних речей, як-то бажаности союзу з Польщею. Однак вони стали близькими друзями. Зрештою, обоє прагнули незалежної України – такої, що вважала б їх шляхтою. Обоє тішило мати приятеля, який знав, як і коли застосовувати шляхетських і королівських титулів у розмові та листуванні. Разом вони терпіли жахливі звістки із Советської України, наприклад про голод, що у 1933 році вбив принаймні три мільйони українських селян. На той час то було найбільше жакіття двадцятого століття. Це, здавалося, зміцнило приязнь між Вільгельмом і Токарі.

Українська ідентичність Вільгельма все ще викликала довіру серед українців загалом, а не лише серед тих, що прагнули бути українською аристократією. Він усе ще вмів бути своїм хлопцем. Відвідував сходи українських вигнанців і давав гроші на українські починання, а також підтримував збір коштів для жертв голоду. Він зблизився з Організацією Українських Націоналістів – конспіративною терористичною організацією, яка домагалася створення незалежної України. У її проводі були інші колишні офіцери габсбурзького війська, зокрема й ті, які служили разом із Вільгельмом чи під його началом. Двоє з чільників організації, Євген Коновалець та Андрій Мельник, служили з Вільгельмом в Україні 1918 року, де обговорювали проведення перевороту на його користь. Тепер вони користали з Вільгельмових зв'язків, щоб здобути дипломатичну підтримку для України. У їхніх справах Вільгельм їздив до Лондона, де часом бачився з прекрасною дружиною Токарі, Оксаною. У червні 1934 року Гітлер сказав Муссоліні, що Вільгельм був зв'язковим між українськими націоналістами та австрійськими військовими об'єднаннями.³⁴

Того ж літа, через дванадцять років після поразки його останнього українського задуму, Вільгельм постановив повернутися в українську політику. Він почав нараджуватися з давнім спільником Василем Панейком щодо своїх задумів на реставрацію. Панейко був українським журналістом і колишнім українським дипломатом, що походив із давньої габсбурзької землі Галичини. Вільгельм зазнайомився з ним у Буковині в жовтні 1918 року, коли розпадалася Габсбурзька монархія. Панейко, знаний навіть тоді як українець із незвичайними про-

російськими симпатіями, тим не менш став однією з довірених осіб Вільгельма. Тепер, улітку 1934 року, Вільгельм дав йому зрозуміти, що триває розробка спроби габсбурзької реставрації.

Вільгельм сказав Панейкові, що здійснив декілька подорожей до Бельгії, де відвідував Зіту. Польська розвідка, яка співпрацювала з низкою джерел, вважала, що Вільгельм із Зітою обговорювали його роль у габсбурзькій реставрації: роль монарха незалежної України, підпорядкованої оновленій монархії. Така перспектива не могла здаватися надто далекою. Монархісти вважали, що зведення Отто на австрійський чи угорський трон покладе початок ланцюговій реакції, яка переминить центральну та східну Європу. На той час демократія вже зазнала поразки у кожній країні (за винятком Чехословаччини). Габсбурги цілком могли вважати, що їхнє правління було б кращим за правління розмаїтих військових режимів та квазімонархій, які переважали в ті роки. Безперечно, воно було б кращим за поневолення з боку гітлерівської Німеччини чи сталінського Советського Союзу. У таку мить перетворення українцям, які так багато страждали під польським і особливо під советським правлінням, можна було запропонувати габсбурзьку Україну.³⁵

Вільгельм декілька разів відвідав Берлін, коли Отто був там студентом, наприкінці 1932 чи на початку 1933 року. Можливо, його метою справді було перелетіти з Німеччини до Америки дирижаблем, як пізніше стверджував Вільгельм. Але він мав нагоду говорити в Берліні про Отто. Безперечно, можливим видається й те, що він спілкувався і з самим Отто. Вони, поза сумнівом, мали спільні політичні переконання. Ці двоє Габсбургів вважали Європу єдиною переконливою альтернативою майбутній хвилі тоталітаризму. Обидва були шоковані нацистським путчем у Відні в липні 1934 року, і обидва дійшли висновку, що наближався час дій. Після того невдалого перевороту Вільгельм писав приятелеві, що «стосовно нещодавніх подій, я маю деякі вельми цікаві подробиці, які кидають ганьбу на уряд Гітлера, цього сучого сина». Ще одним знаком їхньої близькості була постать, яку Отто обрав очолити реставраційний рух в Австрії. Цю місію він довірив Фрідріхові фон Візнеру, особі, яка понад десять років була Вільгельмовим союзником і, до речі, мала єврейське походження – черговий знак протиставлення нацистам у середовищі монархістів. Візнер швидко розбудував організацію із десятків тисяч членів.³⁶

Улітку 1934 року Вільгельм, крім того, здавалося, планував поїти до Риму, де мав зустрітися з Муссоліні. Він узяв із собою Полетт Куйба, яку повів у фешенебельні магазини, щоб купити сукні

для зустрічі з дуче. У Парижі він винайняв їй помешкання в будинку поруч зі своїм на rue des Acacias. Саме тут його і впіймано на тому, як він цілував її в коридорі. Полетт, мабуть, думала, що для неї є якесь місце у політичних планах Вільгельма. Якщо вона, за її словами, а може, навіть на її переконання, була його нареченою, то зрозуміло, що одного дня мала стати і його королевою. Звісно, жоден Габсбург, який хотів посісти трон із родинним благословенням, не міг одружитися з колишньою працівницею пошти. Якщо Вільгельмові судилося брати участь у реставрації, то йому довелося б стати вірним слугою Зіти й лише Зіти.

Можливо, Вільгельм вважав, що Полетт нічого не знає про Зіту. Можливо, він мав рацію. А може, й ні. Хоч як не різнилися між собою ці двоє жінок, зв'язки між ними були доволі тісні. Один із коханців Полетт, Анатоль де Монзі, був одним із політичних контактів Отто у Франції. Оним із сусідів Полетт на rue des Acacias і частим учасником нічних розваг Вільгельма був Граф Коллоредо, Зітин посланець до Муссоліні.³⁷

Хоч як Вільгельм не прагнув тримати ці частини свого життя окремо, та вони помалу зближались.

Увечері 10 листопада 1934 року Вільгельм перетнув Place de Vendôme дорогою на вечерю в готелі Рітц. Place de Vendôme збудовано на те, щоб навіювати трепет. У центрі площі стоїть колона, що зображає Наполеона цезарем. Зовнішній бік колони виготовлено із розтопленої бронзи гармат, що їх Наполеон відібрав у своїх ворогів, серед яких були й Габсбурги. Вільгельм, безперечно, і не глянув на колону, коли проходив повз неї того вечора. Слава Бонапартів була в минулому, а слава Габсбургів могла ще мати майбутнє. Думки Вільгельма полонила реставрація. Бракувало йому лише трохи грошей. Він ішов на зустріч із кимось, у кого, на його переконання, грошей не бракувало.

Вільгельм прийшов вечеряти з Анрі Детердінгом – засновником компанії Royal Dutch Shell, чоловіком, якого в ті часи називали «Наполеоном нафти». В очах його численних недоброзичливців Детердінг був натхненником зустрічі зі своїми британськими та американськими супротивниками, що мала на меті створити все-світню нафтову картель. Вільгельм був у своїй стихії – принаймні так він скоріш за все гадав. Хоча шляхи капіталу були для нього загадкою, із промисловцями Вільгельм мав справу впродовж усього свого дорослого життя. Він був знайомий із Генрі Фордом та Дж. П. Морганом. До того ж, він мав запрошення від Детердінга,

чи радше від такого-собі Паркера, який назвався Детердінговим особистим секретарем. Вочевидь, Детердінг захоплювався Вільгельмом і хотів із ним познайомитися.³⁸

На цій вечері чекали ще одного дуже багатого чоловіка – Моріса де Ротшильда, вільнодумця найбагатшої родини у Європі. Він обирався до французького парламенту, стверджуючи, що оскільки уряд завдячує грошам його родини, то, може, одному з цієї родини варто вже писати закони. Він був раннім колекціонером Пікассо. Та, як було відомо Вільгельмові, Пікассо був низькорослим іспанцем, який ілюстрував пліткарські книжки, де він, Вільгельм, виступав одним із героїв. Пікассо малював карикатури для Мішеля Жорж-Мішеля, і малоймовірним видається те, що Вільгельм бачив його творчість у будь-якому іншому контексті. У досвіді Вільгельмової родини Ротшильди були людьми, які не тямали в мореплаванні. Штефанові якось довелося рятувати декількох Ротшильдів після того, як вони потопили власну яхту *Eros*.³⁹

Вільгельм увійшов у призначену залу для вечері у готелі Рітц, але застав там особу, якої не сподівався. Андре Емар був власником *Établissements Pernod* – мережі дистилерій, що виробляли абсент і низку його заміників. Сам Емар був винахідником заміника абсенту, що називався *L'Amourette*. Фірмі його велося якнайкраще: того року *Établissements Pernod* втретє поспіль виплатили своїм акціонерам стовідсотковий дивіденд. Попри те, Емар, як і Вільгельм, мав підстави для занепокоєння. Вільгельм сподівався побачити Детердінга, який, як він думав, його запросив. Водочас Емар вважав, що його запросив Моріс де Ротшильд.

Двоє добре вихованих чоловіків зустрілися в Рітці, кожен чекаючи когось іншого. Поки ерцгерцог і алкогольний магнат помалу отямлювалися від незручного зняковіння, у кімнату вбігла Полетт Куйба, аби зменшити напругу і пояснити ситуацію. Тоді як Вільгельма на зустріч із Детердінгом напозір запросила людина на ім'я Паркер, зв'язковою між Емаром та Ротшильдом, схоже, була Полетт. Вона повідомила Емарові, що Ротшильд мав пильні справи з представниками французького уряду й перебував на зустрічі з державними міністрами в іншій обідній залі того ж готелю. Після цього з'явився прислужник із візитівкою Ротшильда. Ніхто не пояснив відсутність Детердінга. Вільгельм мусив відчувати збентеження, але, мабуть, не вперше. Він умів причаровувати людей – як бідних, так і багатих, – і знав, як змусити їх виконувати його прохання. Але він не відчував структури будь-якого суспільства і не мав уявлення, що такі ситуації, як ця вечеря, можна було зоркеструвати. Найімо-

вірніше, він зрозумів, що у Полетт був якийсь план, і що йому найкраще тихо сидіти з гідним виглядом.

Полетт мала до Емара ділову пропозицію. Вона стверджувала, що володіє заблокованим рахунком у банку Ротшильдів, який мають розблокувати наступної весни. Якби Емар зараз дав їй чотириста тисяч франків, вона могла б за декілька місяців гарантувати йому пристойний прибуток. Більше того, вона радо надасть йому датований пізнішим часом чек. Вона натякнула, що й сама за той час заробить дуже великі гроші внаслідок майбутньої габсбурзької реставрації. За її твердженнями, у випадку надання їй грошей, на Емара чекав «королівський» прибуток. У ту мить, наче за сигналом, з'явився ще один прислужник із документом, що скидався на лист від банку за підписом Ротшильда. Емар видавався переконаним. Він пообіцяв Полетт її чотириста тисяч франків за умови, що вона згодом того вечора зустрінеться з ним у його кабінеті. У таких пропозиціях для неї не було нічого незвичного, отже, вона погодилася.⁴⁰

Та Емар і сам розставляв на неї пастку. Він пішов із Рітцу і зв'язався з банками. Упевнившись, що пропозиція Полетт була фальшивою, він викликав поліцію. Коли згодом того ж вечора Полетт з'явилася у *Établissements Pernod*, її було заарештовано й доставлено до в'язниці.

Вільгельм, що був присутнім при спробі шахрайства, ще ніколи в житті не був таким вразливим. Спершу його коханка зберігала йому вірність. Спочатку Полетт сказала поліції, що діяла сама. Пізніше вона змінила свої свідчення і заявила, що співпрацювала з Вільгельмом із метою зібрання коштів на реставрацію Габсбургів.⁴¹

Такий перегляд свідчень стався, мабуть, із напучування її справжнього змовника й удаваного приятеля Вільгельма, Василя Панейка. Саме Панейко написав Вільгельмові фальшиве запрошення від Детердінга, під яким підписався як «Паркер». Не цілком зрозуміло, чи Полетт із Панейком зрадили Вільгельма ще до вечері, втягнувши його в ситуацію, до якої він не був готовий, а чи зрадили вони його згодом, намагаючись перекласти на нього всю провину. Ясно лише те, що вони його зрадили.

Зненацька Вільгельм опинився в осерді скандалу з міжнародними імплікаціями. Французька преса, не гаючи часу, охрестила справу «обманом, спрямованим на поновлення Габсбургів». Пошитий у дурні Вільгельм з'явився у австрійському посольстві в Парижі з проханням про допомогу. У звіті від грудня 1934 року один дипломат надав справі делікатного виразу: «Ерцгерцог Віль-

гельм був достатньо необачним, аби мати справу із пані з сумнівним минулим». Справді. До посольства прийшла ціла низка інших відвідувачів, якимось пов'язаних із справою. Австрійські шляхтичі, що спілкувалися з Вільгельмом, запропонували гроші, щоб стишити галас. Адвокати, що представляли обдурених Полетт людей, вимагали плати від родини Габсбургів. Імплицитна погроза, звісно, полягала в тому, що суд і ув'язнення знищать Вільгельма, а отже, і цілу родину. Усіх таких прохачів посольство завершило геть.⁴²

Скандал зачіпав ідеологічні питання, щодо яких Франція та Австрія не погоджувалися. Австрійський режим був вельми консервативним – тією мірою, що монархічні переконання Вільгельма були для нього майже прийнятними. Франція, натомість, була республікою, чия політика здійснювала лівий поворот. Влітку 1934 року, коли Вільгельм та Зіта планували свою реставрацію, французькі партії лівого крила постановили укласти новий союз. Великі соціалістичні партії та Французька Комуністична партія погодилися утворити Народний Фронт і висунути на наступних виборах єдиний список кандидатів. Участь у справі комуністів була дуже значущою, оскільки відображала зміну партійної лінії, що її в Советському Союзі встановлював Сталін. Дотепер комуністичним партіям велілося вважати соціалістів класовими ворогами, які прагнули лише збереження експлуатативного капіталістичного ладу. Після сходження до влади Гітлера Сталін змінив курс. Тепер комуністи мали приймати соціалістів як товаришів і гуртуватися з ними, аби попередити зростання фашизму. Комуністична партія Франції розпочала співати «Марсельєзу» і представляти себе партією національних інтересів Франції.⁴³

То був п'яний момент. Партії Народного Фронту вважали, цілком слушно, що представляють більшість – але в кінці 1934 та на початку 1935 років владу у Франції ще тримала правочентристська коаліція зі старших політиків. Популярний жарт стверджував, що Францією правлять сімдесятилітні чоловіки, оскільки всі вісімдесятилітні вже померли. Отож за ці місяці Народний Фронт тішився як великою впевненістю у майбутньому, так і цілковитою відсутністю відповідальності у сьогоднішній. Залучення комуністів природно додало гостроти ідеологічним поділам та політичній риторичі. Народний Фронт заміряв зупинити фашизм, який для комуністів, та й для численних соціалістів, був дуже широкою категорією. Містила ця категорія, звісно, національний соціалізм Гітлера з італійським фашизмом Муссоліні; та розумівся під нею і католицький авторитаризм Австрії, і, можливо, навіть Габсбургів. Із цього погляду, незважаючи

навіть на те, що австрійські чільники противилися Гітлерові, а один із них загинув від рук нацистів, Австрія була лише черговою фашистською країною. Народний Фронт не міг бачити в ній союзницю.

Вільгельм, хай ким він не був на додачу, був послідовним супротивником комунізму й Советського Союзу. Місія його життя – коли він не був у борделі чи на березі моря – полягала в порятунку стражденного українського народу від большевицького правління. За його візією габсбурзької реставрації, українці мали обрати монархію саме через те, що так багато настраждалися за советів. Попри всю свою легковажність і немічність, він, поза сумнівом, мав рацію щодо природи комунізму в Україні. Коли 1918 року він мусив покинути Україну, то передбачив триумф большевиків і вбивчий режим їхньої Советської України. Його передбачення справдилося, і через п'ятнадцять років Вільгельм мав відвагу вголос говорити про негуманність комунізму у Франції, де комуністи мали велику вагу в громадському житті.

Відтак Вільгельмів скандал став наче стравою, приготованою спеціально на замовлення цієї роздратованої, упевненої в собі й заїдеологізованої лівиці. Часописи лівих партій скористалися з неї вповні. Так, *Le Populaire* від 15 грудня 1934 року писала: «Високий блондин, видатний танцюрист, гравець у гольф, що був запанібрата із королями, погрожував своїм лакеям побиттям і вмів говорити з жінками. Як могла колишня працівниця пошти з Кагору встояти проти таких чарів?».⁴⁴

То був зубатий сміх. Преса висувала поважний юридичний аргумент ще до того, як докази розглянув будь-який суд, до того, як Вільгельму висунуто будь-які звинувачення. Сюжет оповідав про жінку, яка не встояла перед «чарами» чоловіка. Відтак остаточною відповідальність ніс чоловік. Слідом за цим ішов ще один жарт: «Королі більше не одружуються з пастушками, але ерцгерцогів підтримують молоді панни з Поштової служби. Це прогрес. Що ж! Нам залишається крокувати слідом за ним». Знову ж таки, тут крився юридичний аргумент. Якщо Полетт фінансово підтримувала Вільгельма, тоді її шахрайства чинилися від його імені. Таку лінію висували п'ятеро адвокатів Полетт, усі пов'язані з політичними партіями, які входили до складу Народного Фронту. Зливаючи репортерам інформацію, вони прагнули створити загальне враження – принаймні серед певного кола читаючої публіки, – що скоєно злочин, що скоєно його від імені Габсбургів, і що в остаточному рахунку відповідальним за нього був Вільгельм.⁴⁵

Вільгельмів дядько Ойген звернувся до австрійського міністра закордонних справ із проханням про офіційне втручання, але отримав відмову. Граф Колоредо, друг Вільгельма і союзник Зіти, зголосився

допомогти посольству заплатити всім потрібним людям для уникнення скандалу, та його відговорили. Українські ветерани в Парижі підписували петиції, ручаючись за Вільгельма, але їх ігнорували. Вільгельмові друзі зробили спробу дослідити минуле Панейка, та їм забракло часу.⁴⁶

Упродовж весни 1935 року Вільгельм міцнів у переконанні, що владці, які розслідували його справу, притримувалися тієї версії подій, що виставляла його у найгіршому світлі. Крім цього, він вважав, що ці владці недолюбливали його як іноземця, австрійця та Габсбурга. Послухавши поради своїх друзів, які попередили, що його можуть засудити до ув'язнення, Вільгельм покинув країну. Він пробрався через Швейцарію до Австрії і прибув до Відня в середині червня.⁴⁷

Слухання справи проти Вільгельма фон Габсбурга (псевдо Василь Вишиваний) та Полетт (псевдо Поль, псевдо Олімпія) Куйби відбулося 27 липня 1935 року в шістнадцятому кримінальному суді Парижа, що засідав у Palais de Justice.⁴⁸

Суддя, який головував на засіданні, розпочав слухання з наголошеного нагадування про відсутність Вільгельма. Він стверджував, що Вільгельм залишив у суддівських покоях візитку зі скороченням «р.р.с.» – «pour prendre congé», або «на прощання», ввічливий спосіб відлучитися і попрощатися. Це нагадало всім, що Вільгельм утік, остерігаючись судового вироку. Державний захисник Вільгельма заперечував правдивість цієї історії, кажучи, що візитку задля жарту підкинув клерк.⁴⁹

Так було задано тон. Вільгельма та Полетт тепер звинувачували в шахрайстві, спробі шахрайства, співучасті в шахрайстві та підписуванні фальшивих чеків. Серед обвинувачувачів, окрім Французької Держави, були і приватні особи, які називали себе жертвами шахрайства. Одною із цих осіб був Панейко, який таким хитрим чином спромігся увійти у справу. Йому довелося розповісти, ймовірно, вигадану історію про те, як він позичив Полетт двадцять тисяч франків, а згодом побачив ті ж банкноти у валізі Вільгельма. До того ж у нього була нагода обзивати Вільгельма і всіляко знижувати рівень риторики в залі суду. Він назвав Вільгельма сутенером, хоча насправді мав на увазі, що Вільгельм був звідником, утриманцем і розпусником: людиною, яка відсилала Полетт виконувати за нього його роботу, кохалася з нею, щоб отримати гроші, тоді витратила ці гроші на статеві зносини з моряками. У такий спосіб Панейко перевів власну особу з ролі змовника на роль жертви.

Саме в цьому світлі суддя зважував інші звинувачення. Вільгельм справді збирав у Британії гроші на те, щоби розширити поле для гольфу в Каннах із дев'яти лунок до вісімнадцяти. Він дав ці

гроші Полетт, після чого вони безслідно зникли. Полетт одного разу переконала торговця деревиною дати їй сто сорок тисяч франків, обіцяючи повернути йому сто вісімдесят чотири тисячі. (Емар, виробник абсенту, відхилив подібну пропозицію). Тут ішлося про звинувачення у спробі шахрайства. Портъє з будинку, в якому мешкала Полетт, довірив їй усі свої заощадження, яких відтоді більше не бачив. Нарешті, належної плати не отримала крамниця суконь, у якій Полетт замовляла одяг для своєї подорожі до Італії. За свідченням власника крамниці, Вільгельм справді висловив міркування щодо суконь, але Полетт підписала рахунки. Могло скластися враження, що в кожному випадку ініціатива походила саме від неї.⁵⁰

Полетт оповіла свою версію розвитку подій у власному стилі. Вона була закохана. Вона була бідною наївною француженкою. Їй було не розгледіти підступи вродливого габсбурзького князя. Вона не усвідомлювала, що коїть, і все, що чинила, чинила заради свого коханого. Вона віддала йому всі гроші, за винятком невеликої частки, потрібної їй для того, щоб подбати про стареньку матір. Вона мусила мати наготові стофранкові купюри, якими він міг розплачуватися з моряками за секс. Звісно, це краяло їй серце.⁵¹

Висновки вивів адвокат Панейка. Якщо Полетт не була винною у злочинних намірах, то винним був Вільгельм. «На щастя, – завершив він, – ми можемо засудити цього коронованого злочинця, перш ніж в Австрії відбудеться реставрація». Як із певністю гіркої перспективи завважили австрійські дипломати, заключні аргументи адвоката «почерпнуто з середовища, знаного лише з оперет та дешевого читива».⁵²

Суддя, що головував на слуханні, прийняв розповідь Полетт, яка змальовувала її жертвою. «Найбільша частка відповідальності, – стверджував він, – припадала на Вільгельма». Полетт у своїх діях мотивувалася «обставинами, що не залежали від її волі», і поставала особою, яка «заслужувала на співчуття». Вільгельма засуджено до п'ятирічного ув'язнення. Вирок Полетт призупинено, і вона не втратила волі.⁵³

Якою б не була роль Полетт у цій інтризі, вона аж ніяк не була невинною жертвою Вільгельмових підступів. Полетт була дуже розумною жінкою, і її оборонна стратегія чудово спрацювала. До її жертв слід зарахувати суддю, та й цілу залу суду (яка вся складалася з чоловіків). Стратегію захисту вона позичила в Анріетти Кайо, жінки, у якої перед тим позичила теж чоловіка. Вбивши журналіста, який опублікував любовного листа від її чоловіка Жозефа, Анріетта стверджувала, що не може відповідати за свої дії, оскільки була жінкою пристрасною. Ця ідея жіночого «зло-

чину пристрасті» врятувала Полетт 1935 року так само, як колись, у році 1914-му, врятувала Анріетту.⁵⁴

Чим насправді займалася Полетт? Чи здобувала вона гроші для Вільгельма, знаючи, що він витратить їх на одностатевий секс, та однаково ідучи на цю жертву з великої любови до нього? Одностатевий секс був тим елементом історії, на якому охоче наголошували Панейко і його адвокат. Як Панейко писав у листі до знайомого, Вільгельмові «завжди потрібна була велика кількість грошей, не так для життя, як для утримання і обдаровування найрізноманітніших хлопчиків, арабів, негрів, моряків, різних покидьків із суспільного дна». За Панейком, Вільгельм провадив «подвійне життя: одне удень – княже, політичне, а інше вночі – з найгіршою потолочкою великих міст та портів». У такому змалюванні була якась частка правди, хоча Панейко перебільшував подробиці задля власних цілей і використовував неспростовні факти приватного життя Вільгельма, подаючи їх як стереотипи. Австрійські дипломати нарікали на те, що французька преса наголошувала на сексі задля того, щоб виставити династію Габсбургів як звироднілу. Вільгельм справді витрачав немало грошей на сексуальні втіхи – але ніколи не витрачав більшого, ніж мав чи міг позичити.⁵⁵

У країні, в якій часописи були пов'язані з політичними партіями, габсбурзька реставрація лежала в осерді скандалу. Сексуальні та фінансові подробиці могли збільшувати показники продажу, але, у виконанні репортерів, їхня політична вага полягала в розпаді Дому Габсбургів. Журналісти спершу потрактували реставрацію як справжню причину шахрайства, тоді виставили шахрайство як причину, з якої реставрація була б сміховинною. Наприкінці вони могли протиставити Вільгельмову «картонну корону» з його «справжньою ганьбою». Це перетворення було наслідком роботи власне журналістів. Мабуть, найбільш грубого і чіткого виразу бажаному образу Вільгельма надала *Le Populaire*: «Габсбург! Ница істота, спадкоємець видатного імени, народжений для багатства, почестей, солдатів, престижу; що закінчив як наймерзенніший із монмартрських звідників, який жив із грошей бідної та невіршованої дівчини, яку відряджав робити свої огидні діла замість себе!». Та, можливо, творіння *Le Populaire* перевершила *L'Oeuvre*: «Кров родини Габсбургів, цієї фатальної родини, випадки божевілля в якій були незліченні, де убивства траплялися так само часто, як і природна смерть, де нещасним жінкам роками поспіль не давали спати! Ця кров 1914 року впала на цілий світ. Вчора вона захопила лише шістнадцятий карний суд у Палаці Правосуддя».⁵⁶

Оскільки у залі суду Полетт постала «бідною дівчиною» або «двогетерпимою жінкою», а не досвідченою ошуканкою, то по завершенні суду її можна було використовувати як доказ того, що будь-яка ідея реставрації є абсурдною. Вона свідчила, що «ерцгерцог займав вигідне становище для поновлення Габсбургів», яке за наявних обставин було сміхотворним. Із неї сміялися, особливо коли вона розповідала про те, як годувала Вільгельма. Один репортер поважно підсумував здібності Полетт: «Була вона розумною, винахідливою, мала багату уяву. Нахвалюючись своїм майбутнім сходженням у ранг ерцгерцогині, вона могла на значні суми ошукувати людей, піддатливих на шляхетські титули і королівський пурпур». Та навіть цей журналіст не міг встояти перед спокусою зробити комічний висновок, за яким Полетт «більше нагадувала ошалілу кухарку, аніж ерцгерцогиню».⁵⁷

Засоби масової інформації мали силу звести роялістську політику до абсурду. Постаті Вільгельмового калібру це могло зашкодити. Для низки видатних знайомих Вільгельма, таких як Містінгетт, будь-яка преса була доброю пресою. Вона попросила Мішеля Жорж-Мішеля надрукувати чутку про те, що вона збирається вийти заміж за Вільгельма, бо для неї кожна нагода наступного дня потрапити в газетні заголовки була чимось схвальним. Та Вільгельма така настанова не стосувалася. Його світ не був – чи ще не став – тим світом, у якому для особи королівської крові будь-яке висвітлення є добрим знаком. Вільгельм обертався в колах нових ідолів медій, серед нового класу знаменитостей, та не був одним із них. Його ім'я давало йому доступ до клубів та курортів, але могло і змусити забиратися звідтіля. Ім'я це не було більше запорукою успіху, а було натомість валютою, що могла здешевіти. Він був вразливий щодо впливу медій і громадської думки настільки, наскільки щодо них перед 1918 роком не був вразливий жоден із Габсбургів. До того ж він був вразливий у той спосіб, у який вразливими не були його багаті друзі в Парижі у 1935 році. Скандал виявив цю істину якнайболючішим чином.

Найімовірніше, Вільгельм справді прагнув зібрати гроші для здійснення плану Зіти щодо габсбурзької реставрації. Така мета, та й природа шахрайства узгоджувалися з його діяльністю 1921 року, коли він востаннє був задіяним у політиці. Як особа, що не отримала жодної освіти щодо тонкощів права чи фінансів, та й не цікавилася ними, Вільгельм, мабуть, не бачив нічого недоречного у власних діях. Жертвам Полетт, як і вкладникам українського синдикату тринадцять років перед ними, обіцяно прибутки внаслідок політичного перетворення, на здійснення якого і потрібні були їхні гроші. Скидається на те, що в

1934 році, як і в році 1921-му, Вільгельм не усвідомлював подробиць задуму. Він знав, що його присутність будила в людях бажання ширше відкривати свої гаманці – і, може, й не хотів розуміти більше.

Для того, щоб не розчарувати Зіту, Вільгельмові потрібні були гроші. Вона мала у грошах потребу і, мабуть, перебувала під враженням, що ці гроші у Вільгельма були. Щоб перетворити враження на дійсність, він мусив швидко зібрати великі суми – перед реставрацією і перед тим, як Зіта дізнається правду. Спонукаючи одну жінку збирати гроші для того, щоб потім витратити їх на іншу – завжди нелегка справа. Вільгельм, хоч і не усвідомлював наміри Полетт, безперечно, розумів це. Після втечі з Парижу найпершою у його думках була Зіта. Він просив своїх друзів розраджувати її: «Бідолашна нічого про це не знала і тепер напевно страждає».⁵⁸

Остаточна істина щодо політики за цим скандалом, як і найглибша правда щодо романтичного боку справи, назавжди залишиться незвіданою. Полетт зрадила Вільгельма, і це змусило Вільгельма зрадити Зіту. Панейко і Полетт знали про Вільгельмову співпрацю із Зітою в намірах відновлення Габсбургів і знищили його політичну кар'єру, відібравши в нього будь-який шанс на славу. Але чому?

Безперечно, можливим є те, що вони працювали на іноземну державу: Польщу, Чехословаччину або ж Советський Союз. Варшава знала про Вільгельма найбільше. Польська розвідка знала зміст Вільгельмових розмов із Панейком, що наштотує на думку про те, що джерелом був сам Панейко, який працював на Польщу, а зрада Вільгельма могла бути польською провокацією. Сам Вільгельм вважав, що за його катастрофою стояли чехословаки. Виходячи з його розуміння становища, найбільше від габсбурзької реставрації втрачала саме Прага. Чехословаччину вирізано із серця давніх габсбурзьких володінь, і її чільники вороже ставилися до реставрації у будь-яких формах. Звісно, не можна відкидати советів. Саме їх звинувачував Вільгельмів дядько Ойген. Сталін дуже успішно позбавлявся українських політиків на еміграції, хоча, як правило, він просто давав вказівки їх убити. Через три роки така доля зустрине колегу Вільгельма, чільника українських націоналістів Євгена Коновальця, якому агент Сталіна підкладе бомбу, замасковану під коробку шоколадних цукерок.⁵⁹

Цілком можливо, що представники державного апарату Франції співпрацювали з котроюсь із цих держав. Франція була союзницею Польщі й Чехословаччини, а також у травні 1935 року підписала пакт про взаємодопомогу із Советським Союзом. Більшість французьких чільників не підтримували ідею габсбурзької реставрації. У липні 1935 року, коли Австрія скасувала свої антигабсбурзькі за-

кони, реставрація видавалася цілком можливою. «Чи повернуться Габсбурги до Австрії?» – запитували французькі часописи. Скандал із Вільгельмом знизив імовірність їхнього повернення.⁶⁰

Жодна змова не є повною без любови, рівно ж як і жодне кохання не може розцвісти без елементу змови. Полетт зрадила Вільгельма, та це не означає, що вона його не любила. Можливо, у неї були свої підстави. Можливо, вона розуміла, що якби відбулася реставрація, то найважливішою жінкою в житті Вільгельма стала б Зіта. Можливо, вона усвідомлювала, навіть називаючи себе його нареченою, що він не міг водночас одружитися з колишньою працівницею пошти і заснувати велику династію. Таке усвідомлення пояснило б нашарування приязні та зради, що його преса воліла висміяти. Можливо, велич та блиск, які так надавалися до пародіювання в суді чи у пліткарській колонці, на rue des Acacias виявлялися чимось справжнім і ніжним.⁶¹

На час суду Полетт було тридцять сім років, до того ж, вона вже провела декілька місяців у в'язниці. Певно, вигляд вона мала не найкращий. Французькі журналісти старанно висміювали її вигляд і одяг. Одна репортерка писала про «обличчя трохи заважке, але окреслене в найкращих традиціях Великого століття». Великим у Франції було століття сімнадцяте, коли ідеал жіночої краси був дещо ширшим, аніж у двадцятому. Піднімаючи закутий у залізо кулак удаваної галантності, репортер-чоловік описав її риси як «енергійні, але дещо пролетарські». Крім того, він звернув увагу на те, що Полетт була одягнена у невідповідний капелюшок.⁶²

Певно, що так. Полетт вибилася з соціальних низів у такий час і в тій країні, де просування в суспільстві було майже неможливим, особливо для жінок. Тих із них, які все ж здійснили стрибок від бідності до багатства, як Полетт, часто можна було виявити за браком виховання. Коко Шанель, яка розпочала власне сходження з виготовлення капелюхів, була одним із украй рідкісних винятків. Ще однією із таких рідкісних райських птахів була Містінгетт. Як свідчив один із її виступів, вона розпочала квіткаркою. Можливо, саме вихід із бідності приваблював Вільгельма у Полетт, та й у Містінгетт. Навіть Зіту – як мав знати колишній католик Вільгельм – названо на честь святої-покровительки хатніх слуг.⁶³

Вільгельм справді привселюдно цілував Полетт. Ніщо не вказує на те, що таку особливу честь він колись подарував ще комусь, крім неї.

Державний адвокат Вільгельма стверджував, що «він був маріонеткою у руках мадмуазель Куйби». Один із адвокатів Полетт відповів, що якщо вона «скоїла злочин, то це був злочин надмірної

і сліпої любові до чоловіка, який поводився з нею як із іграшкою». Обидва адвокати казали правду. Люди, які є маріонетками в руках одне одного, люди, що тягнуть за ті ж нитки, які їх пов'язують, – це люди закохані.⁶⁴

Полетт справді плакала впродовж останньої половини судового засідання. Навіть ошуканці найвищого ґатунку нелегко півдня проливати вдавані сльози.

А коли все завершилося, коли вже було винесено вирок, вона знову прийшла по нього.

Примітки до розділу «БУЗКОВЕ: ЖИТТЕРАДІСНИЙ ПАРИЖ»

¹ Armie, *Maria Cristina de Habsburgo*, 200, 205; Brook-Shepherd, *The Last Empress*, 219.

² Тут традиційна ідея диктатури зустрілася з модерною: перехідний період для відновлення встановленого політичного порядку та постійний стан одноосібного правління.

³ К. Фукс до Луїзи Енгелер, 20 жовтня 1931 р., ВК 22/70, fiche 2, 62–63; Vogt, *Oberst Max Bauer*, 406–408; Вільгельмові листи до Пірля можна знайти у ВК 22/71, fiche 2.

⁴ Пірль до Вільгельма, 14 березня 1929 р., ВК 22/71, fiche 4, 138; Vogt, *Oberst Max Bauer*, 422, 432; Wasserstein, *Secret Lives*, 214ff.

⁵ Й. Пірль до Вільгельма, 23 червня 1927 р., ВК 22/71, fiche 2, 42; Пірль до Вільгельма, 17 січня 1928 р., там само, 60, 102–103; Пірль до Вільгельма, 21 червня 1928 р., ВК 22/71, fiche 3, 102–103; Пірль до Палліна, 8 лютого 1929 р., ВК 22/71, fiche 4, 131–132; Вільгельм до Пірля, 16 лютого 1929 р., там само, 133. Щодо Альфонсо, див. Gortazar, *Alfonso XIII*.

⁶ Вільгельм до Пірля, 25 травня 1928 р., ВК 22/71, fiche 2, 69.

⁷ Позика: «A. S. de l'archiduc Guillaume de Habsbourg», 2 серпня 1935 р., APP, В А/1680; Карл Шульофф, Відень, 12 січня 1934 р., копія листа, АРК-ОŽ DDŽ 753. Брати: цю інформацію надав Штван Деак, який посилається на: József Kardos, *Legitimismus: legitimista politikuskok Magyarországon a két világháború között*, Budapest: Korona, 1998, 280, 303, 571.

⁸ A. Bonnefoy-Sibour, Le Préfet de Seine-et-Oise до Ministre de l'Intérieur, 24 квітня 1929 року, АС, Fonds de Moscou, Direction de la Sureté Générale, 19949484/154/9722.

⁹ Контакт: Вільгельм до Шептицького, 14 лютого 1927 р., ЦДІАЛ, 358/Зт/166/26. Поліція: «A. S. de l'archiduc Guillaume de Habsbourg», 2 серпня 1935 р., APP, В А/1680. Мандрівки: Вільгельм до Пірля, 2 червня 1928 р., Вільгельм до Пірля, 9 червня 1928 р., Пірль до Вільгельма, 13 червня 1928 р., всі листи у ВК 22/71, fiche 3, 85–92.

¹⁰ Кроль: «L'archiduc Guillaume de Habsbourg condamné par défaut à cinq années de prison», *Le Populaire*, 28 липня 1935 р., 1, 2; Осташко, «Польська військова спецслужба». Записи про перекази можна знайти у АРК-ОŽ DDŽ 753, 894.

¹¹ Romanov, *Twilight of Royalty*, 27; щодо поло, див. Georges-Michel, *Autres personnalités*, 122.

¹² Georges-Michel, *Autres personnalités*, 130–131. Іноді сигара – лише сигара.

¹³ Michel Georges-Michel, «Une histoire d'ancre sympathétique», *Le Jour*, 25 липня 1934 р.

¹⁴ «A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsbourg», 23 січня 1935 р., APP, В А/1680. Пор. Brassai, *Secret Paris*.

¹⁵ «A. S. de l'archiduc Guillaume de Habsbourg», 2 серпня 1935 р., APP, В А/1680.

¹⁶ Вирізка з газети, Raiymonde Latour, «En regardant poser S. A. I. l'archiduc Guillaume de Lorraine-Habsbourg», 28 жовтня 1931 р., HURI, Folder 2. Щодо наближеності аґане та філії у практиці життя у нетрищах, див. Koven, *Sexual and Social Politics*, 276–277, а також passim.

¹⁷ «A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsbourg», 23 січня 1935 р., APP, В А/1680.

¹⁸ Мадам Кайо: Berenson, *Trial of Madame Caillaux*. Полетт та Кайо: [Legionsrat] Wasserbäck, Österreichische Gesandtschaft, Pressedienst, Париж до Eduard Ludwig, Vorstand der Bundespressediensts, Відень, 22 грудня 1934 р., AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalia Geh. A–H. Монзі: «A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsbourg», 23 січня 1935 р., APP, В А/1680; «Bericht in der Sache gegen Erzherzog Wilhelm und Paule Couyba» [серпень 1935 р.], AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalia Geh. A–H.

- ¹⁹ Ротшильд: «A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsbourg», 23 січня 1935 р., APP, В А/1680; Germaine Decaris, «L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison», *L'Oeuvre*, 28 липня 1935 р., 1, 5; Georges Oubert, «La 'fiancée' de l'Archiduc Guillaume de Habsbourg est en prison depuis d'un mois», *Le Populaire*, 15 грудня 1934 р.
- ²⁰ Préfecture de Police, Cabinet du Préfet, 7 липня 1932 р., APP, В А/1680. Усі документи, що стосуються трьох спроб отримати натуралізацію, містяться у цій папці.
- ²¹ У Парижі початку двадцятого століття для чоловіків із Вільгельмовими смаками не було нічого дивного в тому, щоб приятелювати з акторками та іншими знаменитостями. Пор.: Vicinus, «Fin-de-Siècle Theatrics», 171–173.
- ²² Королі: Mistinguett, *Queen of the Paris Night*, 60–63. Фрідріх-Вільгельм: «Friedrich Leopold, Kin of Kaiser, Dies», *New York Times*, 15 вересня 1931 р., «Potsdam Sale Fails to Draw High Bids», *New York Times*, 21 лютого 1931 р.
- ²³ «Michael Winburn Dies; Paris Soap Firm Head», *New York Times*, 14 листопада 1930 р.
- ²⁴ Цитати взято відповідно з: Michel Georges-Michel, «Ou l'Archiduc Guillaume unit Mlle Mistinguett et l'Archiduc Rodolphe» [літо 1932 р.], HURI, Folder 2; та Mistinguett, *Queen of the Paris Night*, 1.
- ²⁵ Brook-Shepherd, *The Last Empress*, 215ff.
- ²⁶ Andics, *Der Fall Otto Habsburg*, 67, 74; Vasari, *Otto Habsburg*, 150–151; Інтерв'ю: *Die Presse*, 10 листопада 2007 р., 2.
- ²⁷ Vasari, *Otto Habsburg*, 125–126.
- ²⁸ Габсбурзьке майбутнє: Binder, «Christian Corporatist State», 80. Містечка: Vasari, *Otto Habsburg*, 109. Труднощі, з якими стикався Шушнір обговорюються у: Goldinger und Binder, *Geschichte der Republik Österreich*.
- ²⁹ Лео пізніше стверджував, що його було вигнано з родини. SS Rechtsabteilung, «Volkstumszugehörigkeit der Familie des verstorbenen Erzherzogs Leo Habsburg in Bestwin», Kattowitz, 19 квітня 1941 р., BA R49/37.
- ³⁰ Freiherr von Biegeleben, Kanzlei des Ordens vom Goldenen Vlies, Відень, 1 червня 1934 р., 22 травня 1934 р., 10 грудня 1934 р., APK-OŽ DDŽ 1. Розгойдування: Brook-Shepherd, *The Last Empress*, 243–244.
- ³¹ Кухарка: Chłopczyk, «Ostatni właściciele», 23.
- ³² Stefan Habsburg, «Mein Testament», 12 червня 1924 р., APK-OŽ DDŽ 85; «Układ spadkowy», 4 травня 1934 р., APK-OŽ DDŽ 753.
- ³³ «Wykaz wypracowanych i przekazanych aranażów dotacji i spłaty na rach. Kasy Dworskiej», 15 травня 1934 р., APK-OŽ DDŽ 894.
- ³⁴ Доброчинство: A. S. de l'archiduc Guillaume de Habsbourg, 2 серпня 1935 р., APP, В А/1680; Андрей Шептицький до Іларіона Свенціцького, 5 квітня 1933 р., у: Дяків, *Листи Митрополита Андрея Шептицького*, 50. ОУН: «Знаний Василь Вишиваний», 1 липня 1934 р., РГВА, 308к/7/322/4; Вільгельм до Оксани де Токарі, 20 листопада 1933 р., HURI, Folder 1. Див. також ПДГ, 26 вересня 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/54; Терещенко та Осташко, *Український патріот*, 58. Гітлер: Winter, *Die Sowjet union*, 146.
- ³⁵ Польське Міністерство внутрішніх справ, Wydział Narodowościowy, Komunikat Informacyjny, 7 червня 1933 р., AAN MSW 1041/68; «Знаний Василь Вишиваний», 1 липня 1934 р., РГВА, 308к/7/322/4. Щодо інших зв'язків Панейка, див. розсіяні згадки у праці *Життя і смерть Полковника Конавальця*.
- ³⁶ Дирижабль та Отто: «Робыт Otty Habsburka v Berlíne», 6 лютого 1933 р., AUTGM, fond TGM, R-Monarchie, к. 1; ПДГ, 5 вересня 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/27. Гітлер: Вільгельм до Токарі, 8 серпня 1934 р., HURI, Folder 1. Візнер: Вільгельм до Токарі у Парижі, 21 грудня [1934 р.?], HURI, Folder 1; Vasari, *Otto Habsburg*, 114.
- ³⁷ Brook-Shepherd, *Uncrowned Emperor*, 83, 85.
- ³⁸ Hendrix, *Sir Henri Deterding*; ПДГ, 14 квітня 1948, ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/82.

³⁹ Порятунком Ероса: Schmidt-Brentano, *Die Österreichische Admirale*, 474. Ротшильд: Ferguson, *World's Banker*, 971, 992.

⁴⁰ У розповіді про вечерю я посилаюся на: «Bericht in der Sache gegen Erzherzog Wilhelm und Paule Couyba» [серпень 1935 р.], AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A-H; «A.S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsbourg», 23 січня 1935 р., APP, B A/1680; Germaine Decaris, «L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison», *L'Oeuvre*, 28 липня 1935 р., 1, 5.

⁴¹ Österreichische Gesandtschaft, Париж, до [Generalsekretär] Franz Peter, Bundeskanzleramt, Відень, 5 грудня 1943 р., AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A-H.

⁴² «Une escroquerie au rétablissement des Habsbourg», *Matin*, 15 грудня 1934 р. Шахрайство: [Legionsrat] Wasserbäck, Österreichische Gesandtschaft, Pressedienst, Париж, до Eduard Ludwig, Vorstand des Bundespressediensts, Відень, 22 грудня 1934 р. Шляхтичі: Österreichische Gesandtschaft, Париж, до Generalsekretär Franz Peter, Відень, 28 грудня 1934 р., Місія: Maurice Bourgain, Париж, до Légation d'Autriche, 26 червня 1935 р. Усі три листи можна знайти у: AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A-H.

⁴³ Burrin, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, 202, 209.

⁴⁴ Georges Oubert, «La 'fiancée' de l'Archiduc Guillaume de Habsbourg est en prison depuis d'un mois», *Le Populaire*, 15 грудня 1934 р.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Ойген: Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, «Erzherzog Wilhelm», 15 липня 1935 р.; Колоредо: Österreichische Gesandtschaft, Париж, до Generalsekretär Franz Peter, Відень, 28 грудня 1934; обидва листи у: AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A-H. Ветерани: Union des Anciens Combattants de l'Armée de la République Ukrainienne en France до Georges Normand (Juge d'Instruction), 20 травня 1935 р., HURI, Folder 1. Друзі: Tokary до Le Baron de Villanue, Посла Угорщини у Римі, 6 квітня 1935 р., там само.

⁴⁷ Він прибув до Відня не пізніше 19 червня. Вільгельм до Токарі, 19 червня 1935 р., HURI, Folder 1.

⁴⁸ Суд розпочався з пісні. Palais de Justice розташований на острові – ані на лівому, ані на правому березі Сени. Він є пам'яткою, що лежить на проході з лівого берега (від, скажімо, Сенату) до правого берега (скажімо, Монмартра) – проході, може, з нечистим сумлінням увечері або з легкою душею вранці. Цілком пасувало, отже, те, що першою особою, яку в цій справі захищали, був віднедавна покійний сенатор Шарль Куйба, знаний теж як барний співак Моріс Букай, чоловік, який не раз пройшовся цією дорогою. Суддя, що головував на слуханні, дозволив адвокату, який представляв його родину, зробити спеціальну вступну заяву. Родина сенатора Куйби хотіла, щоб до протоколу було внесено те, що звинувачувана особа Полетт не була з ними пов'язана жодними родинними зв'язками. Адвокат родини процитував декілька рядків із найвідомішого шлягера Куйби-Букай, пісні «Maçon», і завершив своє звернення проханням про те, щоб «неторкнута слава» пісні залишилася незап'ятованою. Germaine Decaris, «L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison», *L'Oeuvre*, 28 липня 1935 р., 1, 5.

⁴⁹ «Bericht in der Sache gegen Erzherzog Wilhelm und Paule Couyba» [серпень 1935 р.], AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A-H.; Geo. London, «Il fallait d'abord faire manger le prince», *Le Journal*, 28 липня 1935 р.

⁵⁰ AP, D1U6 3068, case 299814, Seizième Chambre du Tribunal de Premier Instance de Département de la Seine séant au Palais de Justice à Paris, «Pour le Procureur de le République et Pour Paneyko Basile et Edvard Charles contre Couyba Paule et De

Habsbourg-Lorraine Archiduc d'Autriche Guillaume François Joseph Charles»; «Bericht in der Sache gegen Erzherzog Wilhelm und Paule Couyba» (серпень 1935 р.), AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A–H.

⁵¹ Її коханий: Germaine Decaris, «L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison», *L'Oeuvre*, 28 липня 1935 р., 5.

⁵² Цитати взято із: «Bericht in der Sache gegen Erzherzog Wilhelm und Paule Couyba» [серпень 1935 р.], AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A–H.

⁵³ AP, D1U6 3068, справа 299814, Seizième Chambre du Tribunal de Premier Instance de Département de la Seine séant au Palais de Justice à Paris, «Pour le Procureur de la République et Pour Paneyko Basile et Evrard Charles contre Couyba Paule et De Habsbourg-Lorraine Archiduc d'Autriche Guillaume François Joseph Charles».

⁵⁴ Berenson, *Trial of Madame Caillaux*, 1–42.

⁵⁵ Панейко до Л. Беберовича, 30 квітня 1935 р., HURI, Folder 1; [Österreichische Gesandtschaft, Paris], липень 1935 р., AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A–H. Це був типовий французький стереотип щодо німців: Murat, *La loi du genre*, 294–295.

⁵⁶ «L'archiduc Guillaume de Habsbourg est condamné par défaut à cinq années de prison», *Le Populaire*, 28 липня 1935 р., 1, 2; *L'Oeuvre*, 28 липня 1935 р., 1.

⁵⁷ Geo. London, «Il fallait d'abord faire manger le prince», *Le Journal*, 28 липня 1935 р.

⁵⁸ Вільгельм до Токарі, 22 червня 1935 р., HURI, Folder 1.

⁵⁹ Чехословаки: Вільгельм до Токарі, 18 серпня 1935 р., HURI, Folder 1. Статтю у бельгійській пресі надав Ойген. У липні 1935 р.: «Une Machination Bolchevique», AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalialia Geh. A–H. За зізнанням у вбивстві Коновальця, див. Sudoplatov and Sudoplatov, *Special Tasks*, 7–29.

⁶⁰ «Les Habsbourgs vont-ils rentrer en Autriche?» *Le Figaro*, 4 липня 1935 р., 1.

⁶¹ «A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsburg», 23 січня 1935 р., APP, B A/1680.

⁶² Століття: Germain Decaris, «L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison», *L'Oeuvre*, 28 липня 1935 р., 1, 5. Капелюшок: Georges Claretie, «La fiancée d'un prétendant du trône d'Ukraine», *Le Figaro*, 28 липня 1935 р., 1, 3.

⁶³ Соціальне сходження: Weber, *Hollow Years*.

⁶⁴ Обидві цитати взято з: Germaine Decaris, «L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison», *L'Oeuvre*, 28 липня 1935 р., 1, 5.

КОРИЧНЕВЕ Аристократичний фашизм

Коли 1 квітня 1936 року прес-аташе австрійської дипломатичної місії в Парижі отримав телефонний дзвінок від княгині Бурбон-Парма, він очікував доброї звістки. Із Вільгельмовим скандалом, а потім приходом до влади у Франції Народного Фронту таких добрих звісток для дипломатів правого режиму Австрії останнім часом дуже бракувало. Отже, дзвінок дав сподівання. Бурбон-Парми були гілкою королівської родини Франції, спорідненої з Габсбургами через шлюб. Цісарева Зіта, вдова цісаря Карла, теж була представницею цієї родини. Прес-аташе, такий собі доктор Васербек, сподівався якоїсь ініціативи, що покращила б жахливий стан австро-французьких стосунків. Жіночий голос із телефону справді передав привабливу пропозицію, яка промовляла просто до клопотів Австрії в непростій Європі 1936 року.

Австрія тяжко постраждала від Великої депресії. Фабрики країни були закриті, а поля лежали під паром; Австрія мала величезну потребу в туризмі. Альпи приваблювали лижників і мандрівників, сільські місцевості були відсталими й прекрасними, а роздута космополітична столиця пропонувала більше мистецтва, театру й музики, ніж міг витримати внутрішній попит. Та Адольф Гітлер знищив туристичну індустрію Австрії. Щоб виразити своє невдоволення забороною нацистської партії в Австрії, фюрер зобов'язав усіх німців, які прагнули мандрувати до Австрії, сплачувати податок у тисячу марок. Тепер замість того, щоб зупинятися в Австрії, німецькі туристи через Бреннерський перевал в Альпах мандрували до Італії. Щоб компенсувати втрату німецького туризму, австрійські дипломати мусили подвоїти свої зусилля щодо приваблювання відвідувачів з інших європейських країн. Відтак Васербек дуже зрадів, почувши, що княгиня Бурбон-Парма мала приятельку, графиню де Ріва, яка прагнула розгорнути за Австрію «велику пропагандистську акцію». Чи погодився би прес-аташе прийняти графиню в місії? Звісно, погодився б.¹

Графиня де Ріва справила яскраве перше враження. Була в капелюшку і мала на обличчі багато макіяжу. У швидкому темпі вона

говорила про своє прагнення покращити образ Австрії у Франції. Стверджувала, що має численних друзів серед австрійських аристократів і бажає їхній країні процвітання. Так, вона була дуже добре знайома з нещасливим ерцгерцогом Вільгельмом і висловила розчарування з того приводу, що австрійські дипломати нічого не вдіяли, аби допомогти йому під час розслідування та суду. Внаслідок цієї бездіяльності, вела далі графиня, бідолашна мадемуазель Куйба була змушена пожертвувати собою заради свого коханого Вільгельма, і тепер була цілковито знищена.

Мабуть, відчуваючи, що Васербек навряд чи підтримав би таку версію подій, графиня поспішила оголосити свою пропозицію. Вона сказала, що була доброю приятелькою французького журналіста Мішеля Жорж-Мішеля. Разом із ним вона хотіла б приїхати до Австрії за офіційної підтримки дипломатичних служб країни. Тут Жорж-Мішель писатиме прихильні статті в пресі, а також видасть одну-дві пропагандистські книжки, щоб заохотити французів податися їхніми слідами. Вона запропонувала привести до місії Жорж-Мішеля, і прес-аташе погодився. Васербек провів її до дверей.

У присутності графині Васербекові було складно зберегти ясне мислення. Тепер у нього була нагода все обдумати. Відколи навколо Вільгельма вибухнув скандал, який став справжнісінькою медійною катастрофою для Австрії, за якою Васербек спостерігав у своїх офіційних повноваженнях, – він мав Полетт Куйбу за безсоромну ошуканку. Він був здивований тим, що така світська дама як графиня де Ріва була з нею знайома, та ще й захищала її.

Підозри його підтвердилися під час наступної зустрічі. Жорж-Мішель назвався автором вісімдесятьох чи дев'яноста книжок і згадав, що Муссоліні нагородив його за те, що він заохотив французьких туристів відвідувати Італію. Він стверджував, що особисті зв'язки з міжнародною фірмою Wagons-Lits звільняли його від витрат на квитки на потяги. Графиня додала, що Жорж-Мішель був такий багатий, що не було жодної потреби обговорювати фінансову винагороду за його пропагандистські зусилля. На думку Васербека, то був дуже дивний спосіб порушити питання грошей – і дуже дивний спосіб його відкинути.

Тоді знову постала тема Вільгельма, так наче їй годі було опиратися. Журналіст і графиня сказали, що прагнуть агітувати за реставрацію Габсбургів у Австрії. Вони висловили жаль із того приводу, що справа Вільгельма так нашкодила гідним монархістським починанням. Від австрійського дипломата ця по-

літична тема вимагала делікатности. Австрія 1935 року справді стала значно гостиннішою до Габсбургів, а декілька з них навіть повернулися туди, хоча, як правило, з менш яскравих причин, ніж Вільгельм. Того вересня австрійський канцлер провів таємну зустріч із Отто фон Габсбургом, претендентом на трон. Та офіційної політики щодо реставрації, як у слухний момент пояснив Васербек, країна не мала.

Графиня спробувала досягти компромісу на легкій ноті. Вона сказала, що від місії їй та Жорж-Мішелю потрібне тільки запрошення до Австрії. Васербек відповів, що Австрія їх радо прийме, але надання запрошень у таких випадках не практикується. Йому у вічі кинулася певна неприємна річ – прагнення де Ріва ототожнювати Австрію з габсбурзькою реставрацією, а реставрацію – з Вільгельмом. Це знову нагадало йому про справу Вільгельма, у якій вороги ерцгерцога намагалися довести, що австрійська держава підтримувала його починання. Оскільки графиня не припиняла згадувати Вільгельма й повторювати, що хоче супроводжувати Жорж-Мішеля у подорожі до Відня, він відчув, що справжня її мета полягала в тому, щоб зустрітися з ерцгерцогом. Чого б це?

Тоді у якусь мить Васербек усе зрозумів. Жінка, що стояла перед ним, жінка, що її він уже вдруге вітав як графиню де Ріва, була насправді ніким іншим як самою Полетт Куйбою, лише замаскованою. Поза сумнівом, саме вона здійснила перший телефонний дзвінок, у якому представилась як княгиня Бурбон-Парма. Він розпрощався з двома своїми відвідувачами, а тоді став вичікувати.

Через декілька днів до Васербека в австрійську місію з'явився збентежений Мішель Жорж-Мішель. Відвідувач мав жахливий вигляд. Відбувалося щось дивне. Йому в різні години дня й ночі телефонували особи, які стверджували, що представляють австрійську місію. Голосів було декілька, і вони не були схожі на дипломатів. Жорж-Мішель запитав у Васербека, чи він знав, ким насправді була графиня де Ріва. Коли Васербек відповів на це запитання ствердно і сказав, що графиня була маскою, за якою ховалася Полетт Куйба, Жорж-Мішель хотів знати, чому той його не попередив. Васербек правдиво відповів, що вважав Жорж-Мішеля змовником Полетт. Жорж-Мішель захищався, кажучи, що сам лише недавно усвідомив правду. За його словами, детективне агенство надало йому докази того, що Куйба вже якийсь час видавала себе за графиню де Ріва. Вона пообіцяла йому сто тисяч франків за те, щоб він звернувся з клопотанням до посоль-

ства і відвідав Австрію. Тоді він додав, що Куйба наполягала, щоб у подорожі їх супроводжував Василь Панейко, який, за її словами, мав усі потрібні для них у Австрії зв'язки.

Пазл склався. Панейко, звісно, був колишнім політичним радником Вільгельма, який, імовірно зоркестрував цілий скандал 1934-1935 років. Він поширив чутки про гомосексуальність Вільгельма; після цього Вільгельм, забуваючи своє виховання, називав Панейка «дурником». Скидалося на те, що тепер, навесні 1936 року, Панейко та Куйба хотіли податися за Вільгельмом до Відня – бажано з австрійськими грошима й австрійським запрошенням, – щоб завдати ще більшої шкоди йому і монархістській справі загалом. Австрійська преса не надрукувала ані слова про паризькі клопоти Вільгельма. Панейко і Полетт привезли би скандал до нього і, безперечно, привернули б до справи увагу австрійців.²

Полетт ще й додала особливий штрих, коли представилася спершу (телефоном) як людина з роду Бурбон-Парма, родичка Зіти, а потім особисто як представниця французької аристократії. Якби її задум спрацював, то вона спромоглася б на символічну помсту: цісаревій, яку вона, поза сумнівом, вважала іншою жінкою Вільгельма, а також французьким журналістам, які висміювали її класове походження. Як могла вона бути немодною і повною особою з робітничого класу, якщо переконливо грала осяяну і звабливу графиню? Та її план спрацював не до кінця.

Другий набір шахрайств і обманів, що його здійснила Полетт, потверджує її вину в першому і натякає на тривалу співпрацю з Панейком. Якою була роль Мішеля Жорж-Мішеля, ще одного колишнього Вільгельмового приятеля? Чи могло маскування Полетт і справді ввести його в оману? Журналіст був добре знайомий із Вільгельмом, а отже, мусив знати і Полетт. Значну частину свого життя він проводив у покоях видатних жінок, у паризьких салонах і на пляжах Рив'єри. Йому до вподоби були тверді жінки, і кар'єру собі він зробив на тому, що оцінював їх. Він цілком достатньо знав про любов навіжених французьких жінок до багатства, змов і тронів, аби написати про це книжку.³

Але й Полетт була непростою. Васербек стежив за справою Вільгельма від її початку й до завершення і був на засіданні суду. Цей скептичний та інтелігентний чоловік також знав Полетт. Він бачив її в суді й на світлинах у часописах. І все-таки, він повірив у її гру, принаймні спочатку. Тож, можливо, Жорж-Мішель казав правду і справді був невинним дурнем. Можливо, він таким не був,

але вирішив, що з нього досить співпраці з доволі непростою жінкою. Якою б не була в цій справі роль Жорж-Мішеля, до Австрії він не вирушив. Хай яким був початок справи, в її останньому акті Полетт і Панейко залишалися у Франції.

Після того, як Васербек попередив своїх зверхників, австрійські прикордонники отримали наказ не пропускати через кордон нікого, хто мандрував би під прізвищами Ріва, Куйба або Панейко. Наскільки це було можливо, Вільгельм був захищений від свого колишнього товариства.

Почувши звістку про це у Відні, Вільгельм відчував лють із того приводу, що Куйба і далі тішилася волею у Франції, а також вдячність до австрійської влади за вчасні та ретельні дії. Зустріч із Панейком чи Полетт могла знищити його становище в Австрії, де про французькі походеньки Вільгельма майже ніхто нічого не знав. Поза тим, ця зустріч могла знищити і його самого. Париж був його домівкою; хай якими неприємними були обставини, що змусили його полишити місто, він тужив за тим, що незворотно втратив. Тікаючи, Вільгельм полишив не лише Полетт, а й свого арабського прислужника та коханця Моріса Нешаді. Та більше за коханку чи коханця йому бракувало свого kota. «Той кіт, – писав він, – був мені милішим за ціле людство». Вільгельм втратив рештки довіри до людей. Його нерви були «цілковито знищені».⁴

Із Відня Вільгельм намагався боронити своє добре ім'я в Парижі. Консервативний часопис *Le Figaro* опублікував його версію подій, зредагувавши її так, щоб захистити його. Вільгельм писав, що Панейкові не можна було довіряти, оскільки той змінив свою вроджену національність – а це хіба не найкращий аргумент для когось, хто народився Габсбургом, виріс поляком, прагнув стати королем України, добивався громадянства Франції, а тепер хотів здобути право мешкати в Австрії? Вільгельм, що навіть у найкращі хвилини не відзначався надзвичайною чіткістю розуму, здавалося, не володів власними чуттями. Редактори *Le Figaro* мали достатньо такту, щоб вирізати з листа той фрагмент. Узагалі, надрукувавши листа, вони вже виявили Вільгельмові ласку. Зрештою, його кохана Полетт була, до того ж, коханкою чоловіка, чия дружина застрелила головного редактора газети. Але такою вже була Франція у двадцятих-тридцятих роках двадцятого століття; та й ці подробиці, можливо, було вже забуто. Можливо й те, що *Le Figaro* вважало за краще приховати їх, подібно до того, як приховувало деталі Вільгельмового скандалу, а також нерозсудливі уривки з Вільгельмової оповіді про нього.⁵

Вільгельмові більше не довелося повернутися в Париж. Ступивши на французьку землю, він виставляв себе на ризик арешту і п'ятирічного ув'язнення. Отже, він знову ставав австрійцем, і в цьому починанні теж отримав підтримку. Десь за рік перед ним до Австрії повернувся його дядько Ойген, брат батька. Ойген був у певному сенсі людиною Ренесансу, спонсором музики й мистецтва, а також колишнім командувачем габсбурзьких військ на Балканах та в Італії. Як великий магістр Тевтонських рицарів, він будував шпиталі й докладався до перетворення цього колись грізного ордену хрестоносців на об'єднання суто духовне, яке не мало б військової місії. Одна з обітниць Тевтонських рицарів вимагала «збереження чистоти, наскільки це можливо». Це формулювання члени ордену, звісно, могли інтерпретувати по-різному, але Ойген сприймав його цілком поважно, принаймні в стосунку до жінок. Коли у вересні 1934 року він по довгому екзилі у Швейцарії повернувся до Австрії, за ним ходила слава людини такої чистоти, що йому дозволено оселитися в монастирі.⁶

Хоча Ойген був уособленням слави старої династії в серцях австрійців, він допоміг Вільгельмові, провівши його через складнощі нового режиму в Австрії. Як вдумливий чоловік і Габсбург, що й сам повернувся з екзилу, Ойген був спроможний пояснити відповідні закони. Вільгельм був вдячний за те, що його дядько «поговорив із усіма необхідними людьми» і здобув для свого племінника дозвіл мешкати в країні. Пощастило Вільгельмові і з часом. Через декілька тижнів після його повернення до Австрії тамтешній уряд прийняв нову конституцію, яка цього разу не містила положень, що вимагали від Габсбургів зректися своїх претензій на престולי. Закони, які цього вимагали, ще були чинні, але зміна конституції надсилала виразний сигнал. Вільгельм отримав австрійські документи, і йому так і не довелося зрікатися свого права на спадкоємство Габсбурзьких володінь. Тепер він офіційно називався Вільгельмом Габсбургом, а не Василем Вишиваним.⁷

Взамін за офіційну ідентичність і захист від скандалу Вільгельм подарував австрійському режимові свою лояльність і вступив у Фронт Батьківщини. Коли у 1936 році поновлено військовий обов'язок, він знову проходив тренування як офіцер австрійського війська.⁸

Хоча, з юридичного погляду, Вільгельм знову носив прізвище Габсбург, та імперія вже не була його долею. Династія Габсбургів, на чолі із Зітою та Отто, знала, як дати йому зрозуміти його виключеність. Так, коли Вільгельм покинув Париж, він усе ще був рица-

рем Ордену Золотого Руна, рицарського товариства родини Габсбургів. Але орден, що його тепер очолював Отто, дослідив справу Куйби, звернувшись до австрійського дипломатичного листування, до якого члени ордену мали неофіційний доступ. У березні 1936 року керівництво Ордену конфіденційно повідомило його членам, що Вільгельм «добровільно склав із себе честь Рицаря Ордену Золотого Руна».⁹

Імовірнішим видається, що цю честь він склав із себе під тиском. Слово Отто в ордені більш чи менш прирівнювалося до закону, і легко собі уявити, чому він хотів застосувати до Вільгельма санкції. Вільгельм зганьбив Отто і його мати Зіту, у критично важливий момент скомпрометував реставраційний проєкт. Та навіть зважаючи на це, такому суворому покаранню не бракувало лицемірства. Так, Оттового діда і тезку, Отто-Франца не вигнали з ордену, попри те, що він допустився значно більших необачностей. Можливо, мотивація була частково політичною. Отто прагнув створити нову репутацію Дому Габсбургів, менш позначену загальним ототожненням родини із розпадом, гомосексуалізмом та війною. Із часом це йому вдалося, завдяки тому, що себе він завжди представляв респектабельним джентльменом. Зіта виховала його добре. Після Вільгельмового знеславлення єдиним членом династії, в якого ще був сильний політичний профіль, залишався Отто.

Поки Отто далі думав про корону, Вільгельм мусив повернути свій золотий комір, знак лицарства й належності до ордену. То був комір номер вісімдесят вісім із близько ста, що тоді існували у світі. Вільгельма стерто із габсбурзької легенди про самих себе, з лінії цивілізації, що сягала від грецьких мітів аж до сучасних монархів. Його більше не запрошували на таємні зустрічі з іншими ерцгерцогами. Цілком імовірно, що Орден впродовж років дозволяв Вільгельмові підтримувати зв'язок зі своїми братами Альбрехтом та Лео. Тепер йому доведеться терпіти той факт, що його брати досі рицарі, на відміну від нього. Відкинутий Габсбургами, Вільгельм мусив шукати розради в аристократії іншого стибу.¹⁰

Вільгельм зберіг близькі стосунки з одним паризьким приятелем, українським аристократом Токарі. За роки, що передували Вільгельмовому від'їзду з Парижу, Токарі став для нього джерелом авторитету і розради. Так, навесні 1933 року Токарі втішав Вільгельма після смерті його батька Штефана. Після цього Токарі, хоч і був лише на десять років старшим за Вільгельма, почав грати в його житті роль ідеалізованого голови сім'ї. Вільгельм уже не міг

помиритися зі Штефаном, але міг обіцяти вірність і посвяту своєму другові. Намагаючись створити з Токарі такі стосунки, яких від часу Першої світової війни не мав із власним батьком, Вільгельм частково позбувся гніву юних років. Найвиразніше це простежувалося в тому, що Вільгельм втратив свою відрухову ненависть до Польщі та всього польського. Ця зміна зблизила його з Токарі, який підтримував ідею польсько-української співпраці проти Советського Союзу; до того ж, вона усунула (хоч і запізно) політичне джерело суперечки з батьком. У 1935 і 1936 роках Вільгельмова туга за батьківським авторитетом вилася у листах до його приятеля. Пишучи з Відня до Парижа, він благав Токарі не забувати свою «дитину» і просив дозволу «сповідатися тобі як батькові».¹¹

Самотній і розгублений Вільгельм відчував потребу в комусь, на кого можна було покластися. Жажливий шок паризького скандалу навчив його недовіри. Ціле своє життя він був надзвичайно довірливим – у цьому він слідував за колоподібною логікою, що була притаманна Габсбургам, та й багатьом особам, народженим для життя владного й забезпеченого. Будь-яку наближену до себе людину він вважав належною до зачарованого внутрішнього кола, котре априорі повниться доброю волею і перебуває поза підозрою. Він ніколи не розважав над засобами, до яких мусили вдаватися люди, що змагалися за місце в його оточенні. Його товариші були славними, його радники – мудрими, а друзі – вірними. Такий світогляд приніс йому немало лиха – від його прислужника Кролля, секретаря Ларищенка, радника Панейка і коханки Полетт. Коли 1935 року Вільгельм нарешті опанував цю науку, то засвоїв її аж надто добре. Тепер світ можна було сприймати лише як змовницьку мережу, а кожна особа, з якою він коли-небудь був знайомий, опинялася під підозрою. Будь-яка політична діяльність у такому світі мусила бути таємною.

Вільгельм і Токарі мали щось на кшталт власного таємного товариства – український Орден Святого Юра. Орден Святого Юра, офіційним членом якого Вільгельм у якусь мить вважав і себе, підтримував його занепалий дух. Перед тим, як покинути Орден Золотого Руна, Вільгельм вважав себе лише союзником Ордену Святого Юра. Можливо, він вважав, що вступити до будь-якого іншого рицарського товариства йому не дозволяє статут Золотого Руна. Відтак вихід із габсбурзької змови відкрив йому шлях до певного зближення з іншою ієрархією, до відновлення старих зв'язків з українською владою. Окрім Токарі, у справі, ймовірно, був задіяний і митрополит Андрей Шептицький; Вільгельм регулярно писав

Токарі про певного неназваного «церковника». Шептицький був українським наставником Вільгельма впродовж Першої світової війни. Хоча Шептицький і не був першим українським радником Вільгельма, але був, мабуть, першим чоловіком, чий вплив на Вільгельма за своєю вагою перевищував вплив батька. Отже, Вільгельм обмінював одну родину на іншу. Після травми виключення з Ордену Золотого Руна Вільгельм, певно, плекав відчуття повернення до світу батьківського тепла. Можливо, його тішило й те, що він був наймолодшим серед обраних. У той час йому було лише сорок років – на десять менше, ніж Токарі, й на три десятиліття менше, ніж Шептицькому (хоча й на сімнадцять років більше, ніж дратівливо молодому і здібному Отто).¹²

Крім цього, Вільгельмові потрібна була підстава вірити, що його життя не позбавлене перспектив на владу. У незнаності ордену він міг вбачати не втечу з політики, а таємничість, що її потребувала група елітарних змовників. Зрештою, орден був таємницею, яку плекала жменька українців, що вважала себе національною аристократією. Ця організація запропонувала Вільгельмові таку форму діяльності, пов'язаної з Україною, яка не виставляла його на нестерпний публічний суд інших українців – у тому часі, коли Вільгельм почувався дуже вразливим. Крім цього орден подарував йому нагоду жити певною сповненою надії, а може, навіть відчайдушною політичною фантазією. Про себе і Токарі Вільгельм говорив як про «рицарів». Ці двоє чоловіків листувалися сумішшю української, німецької та французької мов; французьке ж слово на означення рицаря – «chevalier» – натякає на ідею лицарського благородства, що мала для Вільгельма немалу вагу. Почуваючи себе оточеним змовами, він писав Токарі, що їхні вороги не могли перемогти, оскільки не вміли битись «як лицарі», «з відкритими заборонами».¹³

Вільгельмова освіта, як і саме його існування, була під багатьма оглядами архаїчною. Та навіть для нього образ лицарів, які в обладунках виступать один проти одного з піднятими заборонами, не ховаючи очей, лежав на багато століть поза межами досвіду і був цілком безпідставним. Тут Вільгельм піддавався низці романтичних уявлень: про історію середньовіччя як час гармонії і про внутрішню духовну перемогу, що долає зовнішню фізичну поразку на полі бою. Такі уявлення не зворушували його 1918 року, коли він порівнював середньовічних засновників габсбурзької династії з буйними анархістами. Та 1918 рік лишився в минулому. Україна народилася з болю, що не припинявся, посеред зажерливого

насильства світової війни, громадянської війни, революції та погромів, і так аж до голоду й терору советської України. Вільгельм бачив схід і захід своєї зорі не раз, а двічі – як український Габсбург у 1918 році, а потім як габсбурзький українець у році 1935-му. Тепер він скуштував зраду і мусив протиставитися відчайдушній поразці. У такому становищі ідеї родини, ієрархії і таємниці слугували певній меті. Вони повертали йому цінності, над якими він рідко замислювався і часом висміював, але яких, мабуть, завжди потребував.

Вільгельма відлучено від габсбурзького міту, але він знайшов повернення до мрій про імперію. Молодим хлопцем він, мабуть, сміявся з того, як середньовічну історію зображено в *Цісаревому сні*, а пізніше, коли домагався власного королівства в Україні, висміював ідеалізацію його габсбурзьких предків; утім, вічна слава, що її представлено в п'єсі, належала йому за правом народження, як і схильність бачити себе майбутнім королем. Український орден із його власними уявленнями про рицарство і давню аристократію, допоміг йому повернути собі якусь частку гордості. Хоч орден становив із себе не набагато більше, ніж зменьку українців, які писали одне одному заплутані майже не до прочитання листи, і вимагав від Вільгельма не набагато більшого, ніж створити і замовити у Відні рицарські інсигнії, він, тим не менш, дозволив Вільгельмові знову думати про посідання українського трону – без допомоги інших Габсбургів і озоружного Отто.

Тепер Вільгельм міг оцінити своє становище. Досягнувши делікатного моменту самостворення, він через рік-другий після своєї ганьби міг знову розважати над тим, як здійснити мрію про владу. Втративши невимушену певність імперської юности і наївну віру в добру волю своїх дорослих товаришів, він почав переосмислювати Європу, з огляду на змовницьку логіку включених і виключених, на досконалі опозиції та абсолютні антимонії. Вважаючи після досвіду з Народним Фронтом у Франції, що європейська лівиця об'єдналася проти нього, він вирішив, що ключ до влади заховано в єдності правиці. Оскільки на той час уся його політика була політикою елітистською і таємною, то він уявляв собі цю єдність у вигляді союзу різних рицарських орденів. Схоже (хоча натяки непевні), до цього союзу мали належати Папський Орден Святого Григорія, баварський Орден Святого Георгія і український Орден Святого Юра. Об'єднання між ними не відбулося, та й не могло відбутися з огляду на різні статuti й місії цих організацій. Тим не менш, Вільгельм повернув собі віру в політичну дію.¹⁴

У мить, коли Вільгельм відступав до таємного світу монархістської ностальгії, політична система Австрії змінювала громадський простір навколо нього в такий спосіб, що теж, здавалося, поривала з модерними політичними ідеями на кшталт демократії та особистих прав. Вільгельм потрапив до Австрії саме в той момент, коли її уряд ставав привітнішим до Габсбургів. Як він, зрештою, зрозумів, ця зміна була частиною ширшого перетворення, за якого австрійський режим, Фронт Батьківщини, намагався створити модель політики, що черпала символи з минулого задля створення народної підтримки для свого нового авторитарного ладу. Фронт Батьківщини домовлявся з Отто й захищав Вільгельма, і, звісно, Габсбурги вітали такі жести. Але Фронт Батьківщини відсилав до минулого, щоб виправдати режим нового стибу. Подібно до нацистів у Німеччині, режим цей пропагував державний герб із зображенням нетрадиційного хреста; так само, як і нацисти в Німеччині, він використовував офіційне привітання, яке передбачало привіт із піднятою рукою.

Іншими словами, Австрія у 1936 році скидалася на фашистський режим. Принаймні з відстані видавалося, що вона долучилася до європейського руху, який відкидав демократію і розум на користь правління Чільника, котрий виставляв себе голосом національної волі. Першим фашистським режимом був режим Муссоліні в Італії; наступним був режим Гітлера в Німеччині. Хоча між цими двома режимами існували значущі відмінності, їх часто трактовано (зліва, як і справа) як такі, що представляють потужну форму масової політики. Лівацький Народний Фронт у Франції, від якого Вільгельм щойно урятувався, змальовував світ як щось поділене між фашистами й антифашистами. Зорієнтувавшись після прибуття, Вільгельм був радий опинитися в країні, що являла собою протилежність тій Франції, яку він щойно мусив покинути. «Тут у нас усе гаразд, – писав він до Токарі в листопаді 1935 року, – і фашистський лад, і порядок, й ідеологічно дуже приємно».¹⁵

Вільгельм доволі швидко почав синтезувати фашизм у тому вигляді, у якому спостерігав його навколо, із власною, особистою українською місією. Він слушно розумів фашизм як заперечення повоєнного порядку в Європі. Італійські, німецькі та інші фашисти не приймали мирні договори, висвітлюючи їх несправедливими й мерзенними перешкодами на шляху до здійснення національної волі. Іншими словами, вони прагнули змінити мапу Європи за допомогою зброї. Фашисти були ревізіоністами, які вважали, що кордони європейських держав треба було змінити. Як Вільгельм знав із власного досвіду початку 1920-х років, ревізіоністи могли бути союзниками українців.

Оскільки України не існувало, українські націоналісти вважали, що для здобуття державної незалежності їм потрібна загальноєвропейська катастрофа, якою могла бути, наприклад, війна, що її розпочнуть фашисти. Для здійснення такого сценарію потрібні були українські чільники, готові співпрацювати з європейськими фашистами, а також спроможні повернути катастрофу на досягнення власних цілей. Саме в цьому Вільгельм і його аристократичні братове вбачали свою роль. У квітні 1936 року Вільгельм був певен, що незалежною може бути лише фашистська Україна. Як Вільгельм писав до Токарі того жовтня, їхній український лицарський орден «створить кадри, що знадобляться для відбудови Української імперії, суверенної та незалежної, якою правитиме єдина особа». Ймовірно, цією особою мав стати сам Вільгельм.¹⁶

Фашистська ідея Чільника у 1936 році мала для Вільгельма подвійну вагу. Переважно він почувався слабким і сам прагнув провину. Він прагнув захоплюватися Муссоліні й хотів, щоб його напучував Токарі. Але, крім цього, він також плекав фантазії, у яких сам одного дня стане Чільником. Однак перш ніж це могло статися, він мав вирішити, до якої нації належав. Ціле Вільгельмове життя виказувало немалу двозначність у цьому питанні – двозначність, яку фашизм, принаймні на початках, здавалося, дозволяв.

Фашизм двадцятих і початку тридцятих років зберігав у собі щось від братерства патріотичних ідей дев'ятнадцятого століття. Якщо існував фашизм для кожної нації, тоді особа, що любила більш ніж одну націю, могла – хоча й ледь-ледь – бути фашистом-космополітом. Таке охарактеризування пасувало як до Вільгельма, так і до Токарі. Вільгельм був австрійським фашистом і українським фашистом, і не бачив у цьому суперечності. Та поки він призвичаювався до життя в Австрії, яку вважав фашистською, і мріяв про Україну, що мала одного дня, за його сподіваннями, стати фашистською, нацистська Німеччина міняла значення самого поняття фашизму. Гітлер проголошував, що належність до нації визначає кров, а це означало, що фашизм Вільгельмового стибу був неможливий. За расовою логікою нацистів, Вільгельм був або німцем, або взагалі нічим.

Коли 1936 року Вільгельм знову починав мислити політично, він мусив зважати на німецьку ідеологію, оскільки мусив мати справу з німецькою владою. Впродовж перших місяців Гітлерового правління, навесні і влітку 1933 року, він приборкував німецьку державу. У березні 1935 року Німеччина порушила мирні договори, поновивши військовий призов і виготовляючи зброю. Ще через

рік німецькі війська увійшли в Райнську область – зону поблизу французького кордону, що мала на невизначений час залишатися демілітаризованою. Тим часом німецька економіка оговталася від наслідків Депресії, а торгівельна політика німців притягнула в їхню орбіту східних сусідів.

Так нацистська Німеччина стала суперницею муссолінівської Італії у змаганні за роль зразка європейського фашизму. Токарі, який переселився з Парижу до Риму, і далі вважав італійський фашизм взірцем для фашизму українського. Як ревний католик, нацистську Німеччину він вважав язичницькою. До того ж, він уявляв собі, що Італія якимось чином допоможе Австрії та Україні стати незалежними фашистськими державами. Вільгельм, що жив у Австрії й походив з родини історичних німецьких князів, мусив реагувати на расистське потрактування нації, що його дотримувався Гітлер. На відміну від Токарі, його самого можна було вважати німцем. Австрію, його найновішу батьківщину, можна було трактувати як німецьку країну, оскільки її населяли носії німецької мови. Сам Гітлер був за походженням австрійцем, і завжди вважав свою батьківщину частиною розрослої майбутньої Німеччини.

Вільгельм спостерігав, як Фронт Батьківщини, який прийняв його і який він вважав привабливим зразком фашизму, протиставив себе агресії, расизмові та силі нацистської Німеччини з її майже неприхованим прагненням поглинути Австрію. Щоб пережити злет нацистської Німеччини, австрійський режим потребував допомоги ззовні. Впродовж декількох років вірною його союзницею була Італія. У 1934 році, коли нацисти зоркестрували у Відні переворот, Муссоліні відрядив до Бреннерського перевалу елітарні загопи піхоти, щоб таким чином виразити свою підтримку австрійській незалежності. Але на рік 1936-й, коли Вільгельм ствердив свою підтримку ідеї фашистської Європи, ситуація змінилася. Поки гітлерівська Німеччина піднімалася із становища переможеної держави до держави, що переозброювалася, муссолінівська Італія відштовхнула від себе можливих союзників і виказала військову слабкість, зірвавши захоплення Абіссинії. Коли у жовтні 1936 року Муссоліні уклав союз із Гітлером, він покинув австрійську союзницю, яку вже не міг захищати.

Як розумів Вільгельм, Австрія не могла захистити себе без допомоги Італії. У липні 1936 року Австрія та Німеччина підписали угоду про невтручання, яка, на лихо австрійців, насправді узаконила для Німеччини ключову роль у австрійських справах. Таємне положення зобов'язувало австрійський уряд призначити на

владні посади двох нацистів. Цей крок додав нацистам у Австрії хоробрости, незважаючи на те, що їхня партія і далі технічно перебувала поза законом. Фронт Батьківщини не знав, як згуртувати австрійське населення на підтримку незалежності країни. Режим не міг покластися на лівицю, оскільки Соціал-Демократичну Партію заборонено ще 1934 року. Не міг режим покластися і на нацистську правицю, оскільки австрійські нацисти прагнули об'єднання з Німеччиною. Низка патріотично налаштованих австрійців почала висувати думку, що країну зможе врятувати лише габсбурзька реставрація. Австрійські містечка і села почали надавати Отто почесне громадянство.¹⁷

Так Вільгельм зіткнувся не лише зі свідченнями сили нацистів, а й зі знаками популярності Отто. Відновлена монархія на чолі з Отто багатьом австрійцям видавалася найнадійнішим захистом від німецької агресії. Німецька міць надала Вільгельмові поважні причини прийняти німецьку версію фашизму, а заздрість щодо Отто відштовхнула його від власного толерантного минулого. Тією мірою, як ставки зростали, а зіткнення Австрії з нацистською владою ставало дедалі невідворотнішим, Вільгельм уже не міг бути фашистом-космополітом. Він міг або втримати якусь частину історичної габсбурзької аури толерантності, із її прийняттям рівності націй і присутності єврейського життя в Європі, або ж прийняти той расизм, за яким нацисти бачили майбутнє. Расизм нацистів дав би Вільгельмові змогу виразити свій гнів на Отто за те, що той, на його погляд, вилучив його з планів габсбурзької реставрації.

Із початком 1937 року Вільгельм зробив свій вибір. У січні в листі до Токарі він завважив, що очільник реставраційного руху в Австрії був із народження євреєм. Це, писав Вільгельм, означало, що сам рух був морально занепалим і політично приреченим. То було дивне твердження. Чоловік, про якого йшлося у листі, був Фрідріхом фон Візнером, якого Вільгельм знав понад п'ятнадцять років. У 1921 році вони обидва були задіяні в реставраційній політиці Відня, а також в українському синдикаті – схемі, що мала використати баварський капітал на фінансування вторгнення в большевицьку Росію. Вільгельм підтримував із Візнером зв'язки, коли був у Мадриді у 1920-х роках. 1934 року Вільгельм із задоволенням відзначив, що Отто довірив Візнерові провід реставраційного руху. Та й загалом будь-чиє єврейське походження ніколи раніше не турбувало Вільгельма. Замолоду він захоплювався викладачами-євреями у своїй військовій академії і єврейськими лікарями у війську. Влітку 1935 року він вирішив оселитися у переважно єврейському

районі Відня. Він добре знав місто і, безперечно, мусив розуміти, ким будуть його сусіди. Він навіть вбачав щось єврейського у мандрівному пліні власного життя. Восени 1935 року, розважаючи над своїми численними подорожами, він назвав себе «Вічним Жидом на подорожі».¹⁸

Габсбург, навіть якщо він фашист, міг бути толерантним щодо євреїв; антисемітизм був ознакою нациста. Звідки така раптова і рішуча зміна життєвих настанов? Можливо, відповіді слід шукати у грошах. Восени 1936 року Вільгельм вперше зазнав фінансового приниження. Тієї осені він три місяці поспіль не отримував належної йому фінансової підтримки з Польщі. У той час Польща з Австрією не тішилися добрим стосунками, і пересилати до Австрії польську валюту було складно. Платежі від Вільгельмового брата Альбрехта затрималися на клірингових рахунках. Оскільки у Вільгельма не було ані заощаджень, ані схильности до роботи, він досить швидко дійшов бідности. Як він писав Альбрехтові: «Тоді я питаю себе, що робити в такій ситуації – і знання моє вичерпується». Він мусив писати благальні листи до управителя родинної фірми і закласти свою жменьку коштовних речей, аби сплатити ренту й газовий рахунок. Людину, яка звикла отримувати гроші, просто попросивши їх, і якій ніколи нічого по-справжньому не бракувало, це принижувало. Можливо, він якимось чином пов'язував своє відчуття безпомічности з євреями.¹⁹

Та найімовірніше, щоб зробити з Вільгельма прибічника нацистів, цілком вистачило міркувань влади і заздрощів щодо Отто. Нацисти видавалися єдиними можливими союзниками України, а також єдиною силою, яка могла ще раз зрушити Вільгельма до трону. Він знову почав розважати над тим, як Німеччина могла б відродити Україну. Хоча, схоже, він так і не приєднався до нацистського руху в Австрії; за пізнішою інформацією, він почав схвально відгукуватися про Гітлера.²⁰

У лютому 1937 року Вільгельм знайшов собі спільника з подібними думками і походженням. Іван Полтавець-Остряниця, ще один український полковник, що захоплювався націонал-соціалізмом, був чоловіком, чиє життя було моторошним чином подібне на життя самого Вільгельма. У 1918 році, коли Вільгельм здійснював свою спеціальну українську місію в окупаційному війську Габсбургів, Полтавець у Києві працював ад'ютантом гетьмана Скоропадського, чільника уряду, що його підтримувала Німеччина. Коли 1920 року Вільгельм та Скоропадський намагалися узгодити спільну монархістську позицію, Полтавець був між ними посередником.

Після цього він вступив до Вільгельмового українського синдикату. Коли 1922 року баварські гроші перестали надходити, а Вільні Козаки розкололися на різні групи, Полтавець проголосив себе їхнім очільником. Хоча спершу Полтавця вважали людиною Скоропадського, у 1926 році він порвав зі своїм покровителем і оголосив себе гетьманом України.

Поки Вільгельм в Іспанії та Франції гаяв двадцяті й тридцяті роки – власні й свого століття – Полтавець залишався в Баварії. Він зблизився з нацистами, які вважали його одним із перших українських фашистів. У роки, що передували нацистському приходу до влади, Україна відігравала в їхніх суперечках про майбутній лад у Європі значну роль. Усі вони вбачали в Советському Союзі ворога, якого слід було знищити, а деякі вважали, що ключем до його знищення був націоналізм. Частина нацистів була безперечно зацікавлена в Україні, великій советській республіці, яка зазнала надзвичайних страждань за Сталіна, тож її відтак можна було повернути проти Росії і, як вважали нацисти, єврейського проводу Советського Союзу. Один зі спонсорів Полтавця, Альфред Розенберг, вважав, що Німеччині варто вербувати українців на боротьбу проти Советського Союзу. У травні 1935 року Полтавець написав Гітлерові й запропонував йому послуги, свої і своїх Вільних Козаків.²¹

Отож, Полтавець, як і Вільгельм, був бунтівним українським монархістом та фашистом, що шукав тепер способу повернутися до влади й до України, і найімовірнішим своїм союзником бачив нацистський рух. Коли двоє чоловіків зустрілися знову, з часу розвалу українського синдикату минуло достатньо часу, щоб зустріч їхня була радісною – особливо тому, що відбувалася вона на тлі відпочинку на лижах. Вільгельм із гордістю розповів Полтавцеві про Орден Святого Юра і його місію – побудувати фашистську Україну.

Від лютневої зустрічі 1937 року Вільгельм відійшов із дещо конкретнішими політичними ідеями щодо просування української справи в Європі, у якій домінувала Німеччина. Полтавець мав свіжіший досвід спілкування з нацистами, аніж Вільгельм, чий період співпраці з німецькою правицею завершився у 1922 році. Найімовірніше, Полтавець дав Вільгельмові уявлення про те, хто з нацистів може співчувати українській справі й цікавитися контактами з видатними українцями. Вільгельм написав до Токарі, що їхній Орден муситиме проникнути в середовище Ганса Франка, нациста, який колись служив міністром юстиції в Баварії, а тепер був міністром уряду. Грандіозніші плани в уяві Вільгельма стосувалися його допомоги німцям у вербуванні «Українського Легіону».²²

Послугуючись цим терміном у березні 1937 року, Вільгельм пригадував березень року 1918-го, коли цісар Карл викликав його очолити Український Легіон під австрійським командуванням і воювати проти большевиків. Мабуть, він уявляв собі, що одного дня Гітлер викличе його для здійснення такого ж завдання у майбутній війні проти Советського Союзу. Якщо це справді так, то він був далеко не єдиним українцем із подібними думками. Різні українські політичні організації числили на якогось штибу військову співпрацю з нацистською Німеччиною. Вільгельм і Токарі погоджувалися, що ніхто, крім їхнього власного ордену, насправді не заслуговував на німецьку підтримку. Токарі в листі до Вільгельма писав, що українські політики-суперники були «дурнями», вживаючи тут німецького слова. Через свою давню співпрацю з німецькою правницею, Вільгельм міг думати, що має якийсь упривілейований доступ до нацистів.²³

Нацисти не сприймали Вільгельма поважно. Коли у березні 1937 року він мріяв про другий Український Легіон, нацистська преса таврувала його як декадентського паризького покидька. Вільгельм не був надто завзятим читачем; якщо він бачив відповідну статтю, то міг слушно зінтерпретувати її як складник загального анімуса Гітлера, спрямованого супроти Австрії та Габсбургів. Вільгельм, мабуть, вважав, що зможе пояснити Гітлерові, що й сам повернувся проти Отто, і тому опирався ідеї габсбурзької реставрації в Австрії. У той час Вільгельм бачив цю реставрацію значною мірою крізь призму нацистських кольорів – як проект єврейський, нелегітимний і приречений на поразку. Будь-яка реставрація, як він писав до Токарі у грудні 1937 року, відбудеться «з ласки євреїв і масонів». Сама Габсбурзька династія стала «єврейською справою». Вільгельм переконав себе в тому, що це він порвав з Отто, «впертим і сліпим», а не навпаки. Якщо для Вільгельма не було місця в реставрації, то він не хотів, щоб ця реставрація вдалася хоч комусь. Вільгельм бундючився у королівському пурпурі – обрамленому коричневою барвою нацистів.²⁴

Із початком 1938 року Вільгельм вирішив, що австрійський різновид тоталітаризму був незадовільним. Де, врешті-решт, була австрійська нація? Єврей, на думку Вільгельма, принаймні мав якийсь надійний національний характер – навіть якщо той і полягав у бутті «посередині червоним», тобто в запереченні національних прагнень усіх інших в ім'я комунізму. Австрієць, як тепер вважав Вільгельм, не мав узагалі ніякого характеру, оскільки не мав нації. Вільгельм прийшов до переконання, що австрійці були

просто собі німцями. Заново переосмисливши себе як австрійця, Вільгельм переглянув австрійську ідентичність як питання належності до німецької раси. Якщо в політиці йшлося про націоналізм, а націоналізм був питанням раси, то в існуванні самої Австрії не було жодного сенсу. Її слід було підігати під великий Німецький Райх, як і хотів Гітлер.²⁵

Справжнє значення його особистої поразки у Франції, вважав тепер Вільгельм, полягало в його участі у великій війні за цивілізацію. Те, що на нього нападали сили зла, додавало йому балів серед сил добра. Понад те, він вважав, що тепер стоїть на боці переможців. Потрійну Вісь (яку він передбачив – бо її ще не створено), що складалася з Берліна, Риму і Токіо, Вільгельм вважав «найважливішою справою нашого віку». Вона мала принести оточення і знищення Советського Союзу. Слідом за цим ішла велика перемога: «ліквідація комуністичної ідеології та зцілення усього світу!». Таке всеосяжне бачення єдиного і вирішального триумфу протиставило Вільгельма щодо Токарі, який досі надавав перевагу Італії над Німеччиною, а до того ж, більше переймався «зціленням України». Вільгельм дотримувався власних уявлень про політичну гігієну. Коли він прибув до Австрії, то скаржився на те, що його нерви знищено. Тепер вони були «як канати».²⁶

Частково за його оздоровлення відповідав націоналізм. Також доклалися сніг і статеві розваги. Завжди, коли у Вільгельма були гроші, як узимку 1937 та 1938 років, він вирушав до Зальцбурга, а звідти – на схили. Світлини показують нам його ошатно одягненим і красивим, в оточенні вродливих молодих чоловіків.

Поки Вільгельм заспокоював нерви, чільники Австрії не на жарт розхвилювалися, і небезпідставно. 12 лютого 1938 року Гітлер висунув канцлерові Курту фон Шушнігові ультиматум. Австрії надавався триденний термін для того, щоб узгодити власну політику з політикою Німеччини, узаконити нацистську партію і надати нацистам контроль над поліцією. У випадку невиконання цих умов Гітлер погрожував німецьким вторгненням. Шушніг пристав на його умови.

Проте не виконав їх. Хоча Шушнігів Фронт Батьківщини так і не створив переконливого бачення австрійської нації, його чільники вірили в Австрію і принаймні якусь мить намагалися її боронити. Коли Гітлер оголосив у найближчому майбутньому об'єднання чи *Anschluss*, Шушніг закликав австрійців боронити свою країну на смерть. Він оголосив референдум щодо незалежності, питання в якому сформулював (а голоси підбив) таким чином, щоб загаран-

тувати перемогу. Крім цього, він звернувся по допомогу до іноземних держав. Та допомоги чекати було нізвідки. Італія, колишня союзниця, покинула Австрію напризволяще. Лівацький уряд Франції на початок 1938 року почав бачити в Австрії можливу перешкоду експансії Гітлера і намагався налаштувати британців на таку ж думку. Лондон відмовився підтримувати демарш, вважаючи долю Австрії вирішеною.²⁷

Австрійський референдум підготували, але так і не провели. Гітлер наказав розпочинати інвазію, а Шушніг велів австрійським військам не чинити опору. 12 березня 1938 року німецька армія вступила до Австрії; наступного дня Гітлер оголосив, що Австрія припинила своє існування. Шушніг, зрештою, не став захищати її на смерть, але заслужив собі місце в лавах ворогів Гітлера. Після німецького вторгнення його заарештовано та ув'язнено. Після допитів його вислано в німецькі концтабори – спершу в Дахау, потім у Заксенгаузен.

Після *Аншлюсу* на долю значного єврейського населення Австрії випали обмеження значно гірші, ніж за правління Фронту Батьківщини. Хоча єврейські квоти у професіях та університетах у тридцятих роках змусили тисячі австрійських євреїв покинути країну, Шушніг не був Гітлером, а Фронт Батьківщини – нацистами. Євреям дозволялося вступати у Фронт Батьківщини, і багато євреїв у нього вступили. Німецьке правління було цілком іншим. Євреї втратили свою працю і майно. Погроми Кришталевої Ночі, що відбулися трохи пізніше, 1938 року, досягли у Відні небаченого насильства. Чоловіків, жінок і дітей вбивали після жадливих прилюдних принижень.

Гітлер не лише знищив Австрію, а й поклав край будь-яким найближчим сподіванням на габсбурзьку реставрацію в Європі. Він так ненавидів Габсбургів, що план вторгнення в Австрію звався «Операція Отто». Отто справді намагався запобігти *Аншлюсові*. Наприкінці 1937 і на початку 1938 року він казав усім, хто його слухав, що реставрація була єдиним способом не допустити Гітлера до Відня. 21 листопада 1937 року, на двадцять п'ять уродини Отто, Відень вбрався у чорне й золоте, давні імперські кольори. 17 грудня австрійський уряд повернув власність, що її конфісковано в Габсбургів після війни. Отто став одним із найзаможніших чоловіків у цілій країні. Того місяця він закликав канцлера Шушніга готувати військовий спротив Німеччині й натякнув, що тільки легітимний монарх (тобто він сам) зможе повести народ до перемоги. Відразу після Гітлерового ультиматуму Отто запропонував свої

послуги у ролі голови уряду. Шушніг чемно відмовився відступити йому власну посаду. Шушніг завжди повторював – і, мабуть, щиро вірив у те, що йому сказали німці, – що реставрація буде самовбивчим кроком, оскільки спровокує негайний німецький напад. Зрештою, Отто так і не попросили повернутися, але німці однаково здійснили своє вторгнення.

Отто, інший Габсбург, суперник Вільгельма, зазнав поразки. Насправді скидалося на те, що нацистська влада здійснила всі найтемніші бажання Вільгельма. Німеччина поглинула Австрію, австрійці-неєвреї стали громадянами Німеччини, а євреї тікали з країни. Після *Аншлюсу* Німеччина почала розчленовувати Чехословаччину – єдину демократичну країну в Європі на схід від Франції, союзницю Франції і державу, яку Вільгельм вважав відповідальною за його падіння в Парижі. Вільгельм жив відповідно до духу часу. Його винахідливе повернення в політику, аристократичний фашизм, що напозір не мав жодного зв'язку з дійсністю, дозволив йому передбачити саме те, що сталося насправді. Наступний крок німців, на думку Вільгельма, полягатиме в тому, що вони знищать большевиків і відродять Україну.

Звісно, між нацистською Німеччиною та Советським Союзом лежала важлива європейська країна – Польща. Перш ніж Гітлер міг напасти на Сталіна, він мусив знищити Польщу, обрану батьківщину Вільгельмових братів Альбрехта й Лео. Для того, щоб здійснилися українські мрії Вільгельма, його польській родині доведеться пережити жах німецького правління.

Примітки до розділу «КОРИЧНЕВЕ: АРИСТОКРАТИЧНИЙ ФАШИЗМ»

¹ Цей інцидент переповідається на підставі документа: Österreichische Gesandtschaft, Париж, до Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Відень, «Betrügerische Maneuver der im Prozess gegen Erzherzog Wilhelm verurteilten Mlle. Couyba», 19 травня 1936 р., AR, Neue Politisches Archiv, AA/ADR, Karton 416, Folder: Liasse Personalia Geh. A–H.

² Вільгельм до Токарі, 19 червня 1935 та 27 листопада 1935 р., HURI, Folder 1.

³ Georges-Michel, *Folles de Luxes et Dames de Qualité*, Paris: Editions Baudinière, 1931.

⁴ Кіт: Вільгельм до Токарі, 27 серпня 1935 р., HURI, Folder 1. Нерви: Вільгельм до Токарі, 19 червня 1935 р., HURI, Folder 1.

⁵ Пор. [Вільгельм], Звернення до французької преси, 1935 р., HURI, Folder 1 із «Une letter de l'archiduc Guillaume Habsburg-Lorraine d'Autriche», *Le Figaro*, 13 серпня 1935 р., 3.

⁶ Чутки про чистоту: Gribble, *Life of the Emperor Francis-Joseph*, 279. Щодо Ойренового повернення: «Viennese Nail Archduke», *New York Times*, 11 вересня 1934 р. Загалом: Namann, *Die Habsburger*, 101.

⁷ Необхідні люди: Вільгельм до Токарі, 27 листопада 1935 р., HURI, Folder 1. Ім'я: Bundesministerium für Inneres, Abteilung 2, «Wilhelm Franz Josef Habsburg-Lothringen», 29 листопада 1952 р., AR GA, 69.002/1955.

⁸ Тренування: Gauleitung Wien, Personalamt, до NSDAP, Gauleitung, 8 травня 1940 р., AR GA, 170.606.

⁹ Freiherr von Biegeleben, Ordenskanzler, Kanzlei des Ordens vom goldenen Vlies, Відень, 26 березня 1936 р., APK-OŽ DDŽ 1.

¹⁰ «Es existieren laut Inventar 89 Collanen des Ordens vom goldenen Vlies», Відень, 26 травня 1930 р., APK-OŽ DDŽ 1.

¹¹ Вільгельм до Токарі, 27 серпня 1935 р., HURI, Folder 1; Вільгельм до Токарі, 18 жовтня 1935 р., HURI, Folder 1.

¹² Вільгельм до Токарі, 18 жовтня 1935 р., HURI, Folder 1.

¹³ Вільгельм до Токарі, 7 жовтня 1936 р., HURI, Folder 1.

¹⁴ Вільгельм до Токарі, 24 жовтня 1936 р., HURI, Folder 1.

¹⁵ Вільгельм до Токарі, 27 листопада 1935 р., HURI, Folder 1. Щодо аристократичних адаптацій до націонал-соціалізму, див. загалом Burrin, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*.

¹⁶ Квітень: Вільгельм до Токарі, 22 квітня 1936 р., HURI, Folder 2. Цитату взято з: Вільгельм до Токарі, 7 жовтня 1936 р., HURI, Folder 2.

¹⁷ Goldinger und Binder, *Geschichte der Republik Österreich*, 246. Австрійська влада не могла числити навіть на вірність правих оборонних воєнізованих утворень, чиїх представників щойно виключено зі складу уряду.

¹⁸ Приреченість: Вільгельм до Токарі, 27 січня 1937 р., HURI, Folder 2. 1934: Вільгельм до Токарі, 21 грудня 1943 р., HURI, Folder 1. Мандри: Вільгельм до Токарі, 18 жовтня 1935 р., HURI, Folder 1.

¹⁹ Вільгельм до Альбрехта, 15 липня 1936 р., APK-OŽ DDŽ 894; Вільгельм до Нерпіуша, 31 жовтня та 1 грудня 1936 р., APK-OŽ DDŽ 894.

²⁰ Gauleitung Wien, Personalamt, до NSDAP, Gauleitung, 8 травня 1940 р., AR GA, 170.606.

²¹ Цей огляд Полтавцевої кар'єри почерпнуто із: Кентій, *Нариси*, 30; Боляновський, *Українські військові формування*, 177; Torzecki, *Questia ukraińska*, 119, 125; Lacquer,

Russia and Germany, 156; а також Осташко, «Польська військова спецслужба». Лист: Полтавець-Остряниця до Гітлера, 23 травня 1935 р., BA R43I/155.

²² Вільгельм до Токарі, 25 лютого 1937 р., 19 березня 1937 р., HURI, Folder 2.

²³ Токарі до Вільгельма, 23 листопада 1937 р., HURI, Folder 2, «Trottel».

²⁴ Стаття: «Habsburger Kriminalgeschichte», *Völkischer Beobachter*, 11 березня 1937 р. Справа: Вільгельм до Токарі, 19 грудня 1937 р., HURI, Folder 2. Ласка, впертість: Вільгельм до Токарі, 19 березня 1937 р., HURI, Folder 2.

²⁵ Цитату і контекст взято із: Вільгельм до Токарі, 27 січня 1937 р., HURI, Folder 2.

²⁶ Вік: Вільгельм до Токарі, 19 грудня 1937 р., HURI, Folder 2. Ліквідація: Вільгельм до Токарі, 19 грудня 1937 р., HURI, Folder 2. Зцілення: Токарі до Вільгельма, 2 березня 1938 р., HURI, Folder 2. Канати: Вільгельм до Токарі, 25 лютого 1937 р., HURI, Folder 2. Німеччина, Італія та Японія підписали військову угоду 18 січня 1942 року.

²⁷ Див., наприклад: Hills, *Britain and the Occupation of Austria*, 18.

ЧОРНЕ

Проти Гітлера та Сталіна

У 1939 році Альбрехт залишався слухняним сином. Поки Вільгельм дрейфував від однієї нації до іншої, його старший брат залишався вірним польським громадянином і шанованим польським бізнесменом. Польська Республіка помирилася з живецькою гілкою родини Габсбургів, а Альбрехт віддячив за цю послугу відверто патріотичною посвятою своїй обраній батьківщині. Альбрехт і його дружина Аліса хотіли, щоб їх та їхню родину вважали поляками. Їхні діти вчили англійську, французьку і польську мови – але не німецьку.

Старша донька Марія-Кристина провадила у родинному замку в Живці щасливе життя. Вона перебиралася через замкові покої, перескакуючи з однієї білої мармурової плитки на іншу, завжди оминаючи чорні. Наставники вчили її мов і ознайомлювали з вимогами світського життя, яке їй ще, можливо, судилося вести. Вона любила передражнявати свого вчителя французької мови, який погано говорив польською. Їздити верхи її вчив польський офіцер. Кінь її був такий спокійний, що дозволяв воронам дзьобати себе за хвіст.

Для Марії-Кристини, якій того року виповнилося шістнадцять, літо 1939 року не надто відрізнялося від будь-якого іншого літа. У повітрі витала війна з Німеччиною, але, на переконання її батька та інших поляків, у цій війні Польща мала перемогти. Альбрехт робив щедрі внески у фондування для польських протиповітряних батареї. Коли частини польського елітарного корпусу прикордонного контролю відряджено до Живця, що лежав близько від німецької границі, Альбрехт розпорядився, щоб їх розквартирували на території його замку.¹

Німецьке військо увійшло на польські землі 1 вересня 1939 року, без провокацій і без оголошення війни. На відміну від Австрії та Чехословаччини, Польща боролася; Франція і Великобританія пообіцяли свою підтримку й оголосили війну Німеччині. Із початком на польсько-німецькому кордоні війни у Європі, населення Живця

розпочало втечу на схід. Альбрехт і Аліса вже відіслали своїх доньок до Варшави декількома тижнями раніше. Їхній син перебував на відпочинку з Алісиною родиною у Швеції.

Безперечно, за напучуванням Аліси, Альбрехт спробував прислужитися Польщі в скрутну годину. Хоча його на багато років раніше звільнено від військової служби за станом здоров'я, 1 вересня Альбрехт знову одягнувся у форму польського офіцера й вирушив у пошуках частини. Його жестові не бракувало символізму, але боротьба була безнадійною. Хоча польський спротив біля Живця був упертим, а німцям завдано немалих втрат, Альбрехт долучався до відступу. Німці захопили місто за три дні.²

Тоді Альбрехт наввипередки з німецьким бомбардуванням вирушив до Варшави, щоб забрати звідти своїх дівчаток. У польській столиці його донька Марія-Кристина дивилася на літаки у ясному синьому небі. «Наші», – казали люди на вулицях. Та вони помилялися. Військово-повітряні сили Польщі були знищені на землі. У небі літали німецькі літаки, які від самого початку війни бомбардували цивільне населення.

Поки німецькі бомби забирали десятки тисяч польських життів, Альбрехт рятував своїх доньок. Він намагався випереджувати німців. Замість повернення до Живця, він повіз дівчат на південний захід, до маєтку Аліси. Це була мандрівка до іншої частини Польщі, а також до іншого габсбурзького минулого. Маєток належав колись першому чоловікові Аліси, габсбурзькому дипломатові; він успадкував його від батька, який за Габсбургів був прем'єр-міністром. Маєток лежав у східній частині давньої габсбурзької землі Галичини, на землях, де більшість населення становили українці, а не поляки.

Альбрехт і дівчата втекли від війська однієї тоталітарної держави лише для того, щоб застати військо іншої тоталітарної держави. 17 вересня Червона армія вторглася в Польщу зі Сходу, теж без провокацій і так само без оголошення війни. Нацистська Німеччина і Советський Союз підписали були того серпня договір про ненапад із доданим таємним протоколом, що поділяв східну Європу на сфери впливу. Польщу вони мали розділити між собою, тож Сталін забирав свою половину.

Перед лицем неочікуваного советського нападу Альбрехт і його доньки вирушили назад на захід, до Живця. Як польський аристократ і польський офіцер, Альбрехт мав вагомий підстави боятися советів, які захочували українських селян мститися на польських землевласниках. Самі совети уб'ють понад двадцять тисяч

польських офіцерів – зокрема й офіцера кінноти, який вчив Марію-Кристину їздити верхи. Зона німецької окупації була так само страшною. За їх відсутності Живець приєднано до складу Німецького Райху. У відчаї наклав на себе руки один із наставників дітей.³

Тієї жахливої осені 1939 року польські громадяни тікали туди й назад, на схід і на захід, ґрунтуючись на здогадках щодо особистої безпеки або ж намагаючись віднайти членів родини. Польські Габсбурги не були винятками. 25 вересня, не отримавши звісток від Альбрехта, Аліса відважно вирушила з Живця на схід у пошуках чоловіка і доньок. Вона знала, що ту частину Польщі, де лежав її маєток, захопили совєти. Це її не стримало; більше того – вона, мабуть, думала, що Альбрехтові й дівчатам потрібна її допомога.

Поки совєти закликали українців до класової війни в селі, до східної Галичини прибула Аліса – місцева землевласниця, шведська шляхтянка, дружина двох польських аристократів, Габсбург у заміжжі. Однак ще раз, як і двадцять років перед тим, місцеві українці згадали в ній добру сусідку і не хотіли її кривдити. Не знайшовши Альбрехта і доньок у своєму маєтку, вона пробралася назад до Живця. Її чоловік і доньки повернулися до замку лише за чотири дні після її від'їзду. Та поки вона в середині листопада дісталася додому, його там знову не було. Вона знайшла лише прощальну записку, написану французькою. Решту їй розповіли слуги.

Садівник намагався попередити Альбрехта: «Німці йдуть, вони шукають офіцерів». Німецькій державній поліції, або Гестапо, було відомо, що Альбрехт надавав фінансову підтримку польському війську і з'явився служити у його лавах. 9 листопада його із замку вивели двоє поліцаїв. Він, за словами Марії-Кристини, був «блідий наче привид». У його страху були поважні підстави. Його діти залишалися без батьків. Дружина була десь на сході. Його військо було знищене. Його власну частину Польщі, Живецький район, анексував Райх. Його власність, як він напевно розумів, буде skonфіскована. Частина тієї власності вже пропала – її викрав Ганс Франк, головний службовець Generalgouvernement, окупаційної німецької зони, що складалася з польських земель, які Німеччина відібрала від Польщі, але не анексувала до Райху. Дорогою до свого призначення Франк зупинився у Живці, аби вкрати родинне срібло Габсбургів, що спершу було весільним подарунком від цесаря Франца-Йосифа Штефанові та Марії-Терезії. Це срібло Франк використовує у колишньому замку польських королів у Кракові, де облаштує свій штаб.⁴

У ці дні падіння Польщі Альбрехт довів свою хоробрість. Він міг спробувати врятувати себе і своє майно, заявивши, що він німець.

Замість цього на першому допиті в Гестапо 16 листопада 1939 року він ствердив, що є поляком. Хоча Альбрехт аж ніяк не міг заперечувати правдивість свого «німецького походження», оскільки його предки впродовж декількох століть були цісарями Священної Римської імперії німецької нації, він повторював, що сам він – поляк, бо так вирішив. Він сказав, що любив Польщу. Польща повелася з ним добре. Своїх дітей він виростив поляками.

Гестапо це роздратувало. 8 грудня його офіцери постановили, що Альбрехтове життя «було суцільною зрадою німецькості, яка назавжди виключає його зі спільності німців. Його зрада непростима, а отже, він втратив будь-які права на власність і будь-яке право на життя в Німеччині, навіть іноземцем». Його безстроково ув'язнено у Цешині, польському місті, що його, як і Живець, анексував Німецький Райх.⁵

Постава, що її обрав Альбрехт, була драматичною, але не нетиповою для поляків того регіону загалом. У цих тижнях нова німецька влада проголошувала, що занексований Живецький регіон завжди був німецьким, а його мешканці мали німецьке походження. Та навіть після того, як Живець і навколишні землі уведено до складу Німеччини, місцеві поляки прикрашали могили полеглих польських солдатів, що опиралися німецькому вторгненню. У грудні 1939 року німецька влада провела серед місцевого населення перепис. Лише 818 осіб записалися німцями – проти 148 413 поляків.

Тимчасом як поляків заохочували реєструватися німцями, але вони не хотіли, були євреї, які хотіли зареєструватися німцями, та не могли. Поляки в окремих випадках могли отримувати статус німців; польських Габсбургів могли вмовляти, допитувати й катувати. Польських громадян юдейської віри чи походження просто записували як євреїв, виселяли з Живця на землі Generalgouvernement і поселяли в геттах.⁶

Альбрехтова хоробрість привернула увагу німців до його родини. Його гестапівська справа перерахувала його братів та сестер, разом із Вільгельмом, який мешкав у Відні. У якийсь момент наприкінці 1939 року Гестапо відвідало його там. Чому, питали представники Гестапо, Альбрехт – громадянин Польщі? Чому він зголосився на службу в польському війську? Якщо у Вільгельма були відповіді на ці запитання, він їх не надав. Небагато з того, що він міг сказати, було б зрозумілим для поліцаїв расової імперії. Німецьку поліцію навчено, що родинне походження і національність – речі тотожні. Вільгельм та його брати походили з родини, яка протягом

століть відкидала національну ідентичність, а потім прийняла численні нації водночас. На той час Вільгельм був для них своїм, німцем – принаймні таке враження він справляв.

Невдовзі Вільгельм і сам одягнув офіцерську форму – цього разу німецьку. Навесні 1940 року його призвано на повторний вишкіл у Вінер-Нойштадті. Саме тут – на двадцять п'ять років раніше – Вільгельм був кадетом і проходив тренування для служби у збройних силах Габсбургів. Коли 1915 року він випустився, то не було нікого, більш обнадійливого за нього, і він міг сподіватися таємної місії в Україні. 1940 року все було геть інакше. Хоча йому було лише сорок п'ять, що для офіцера розквіт сил, Вільгельм не справив особливого враження. Його пронацистські симпатії були відомими, однак він, здається, так і не вступив у нацистську партію. Він був Габсбургом. У нього був туберкульоз і хвороба серця. Замість строкової служби в німецькому війську Вільгельма призначено до крайової оборони – туди, як правило, призначали старих чоловіків та хлопчаків. Вільгельм мусив у цю мить усвідомити, що німці не мають намірів просити його зібрати Український Легіон, який бився б у визвольній війні проти Советського Союзу. Видавалося, що вони майже не зважають на нього.⁷

Усвідомлюючи, що його величні політичні плани кінця 1930-х років не призвели ні до чого, Вільгельм звернув свою увагу на справи родинні. Він зголосився на службу у Гаймвері в Бадені – це на південь від Відня, де мешкала його сестра Елеанора зі своїм чоловіком Альфонсом Кльосом. Вільгельм з Елеанорою, наймолодший син і найстарша донька, завжди тишилися близькими стосунками. Елеанора була першою габсбурзькою ерцгерцогинею, яка пішла за покликом серця й одружилася з простолюдином; Вільгельм теж пішов за покликом серця, хоч його серце вело ще більш нетрадиційними дорогами. Обом імпонували моряки – Елеанора навіть узяла собі моряка за чоловіка. Елеанора з Кльосом були австрійською родиною, що стала німецькою. Шестеро їхніх синів служили в німецькому війську. Можливо, Елеанору, чії сини були далеко від неї, на фронті, розраджувала близька присутність її найменшого брата. Можливо, ця розрада зросла після того, як двох її синів було вбито в бою. Що брат із сестрою говорили про війну? Її сини у складі німецького наступального загону щойно доклалися до знищення коханої Польщі їхнього брата Альбрехта.⁸

Та, може, родинний статок ще вдалося б якось урятувати. Якщо Альбрехт постановив розділити долю Польщі, то Вільгельм з Елеанорою могли принаймні спробувати отримати його гроші. Хоча ці двоє були родинними бунтарями, Альбрехт ніколи не відмовляв їм в отриманні щомісячних субсидій. Після Альбрехтового арешту

й конфіскації майна нове німецьке керівництво живецької броварні та маєтку знизило їм платежі. Як Елеанора, так і Вільгельм найняли адвокатів і написали ноти протесту. Молодече зречення польськості тепер зіграло на їхню користь. Вони були підданцями Райху, були за своєю расою німцями, а отже, як стверджували їхні адвокати, не повинні були зазнавати покарань внаслідок того, що Райх конфіскував чиясь власність. Вільгельм написав безпосередньо Гітлерові.

Вільгельм та Елеанора позваилися до Альбрехта; німецькі суди розглядали справу як фінансову скаргу проти німецького керівництва живецького маєтку. Найімовірніше, брат із сестрою знали, що Альбрехта ув'язнено. Подавати в суд на рідного брата, якого катує Гестапо, може здаватися жорстоким кроком, але їхня юридична перемога залишила незначну частку родинного багатства в руках Габсбургів. З огляду на його надзвичайно дбайливу і щедру натуру, до певної міри можливим видається, що Альбрехт сам заохотив їх до таких дій чи принаймні хотів би, щоб вони повелися саме так.

Німецька влада співчутливо відгукнулася на позов Вільгельма та Елеанори. Юридичний відділ державного військового органу німців, SS, вважав їх «Reichsdeutsch» – німцями за расою та культурою, що заслуговували повних громадянських прав. Адвокати SS слушно завважили, що в Елеанори було восьмеро німецьких дітей. Крім цього, вони помилково вважали, що Вільгельм провів цілі двадцяті та тридцяті роки в Австрії, яка на час позовів стала частиною Німеччини. Прикрі статті про Вільгельмів скандал у Парижі в нацистських пресових органах були непрочитані або забуті. На щастя для Вільгельма, українська та французька фази його життя цілком оминули увагу цих адвокатів. Насправді, йому пощастило, що він був змушений покинути Францію. Якби він залишився там і отримав французьке громадянство, як того хотів, тепер було б значно складніше забути про скандальне й позиватись як німець у німецьких судах.

Навесні 1941 року німецька держава, схоже, відкупилася від Елеанори та Вільгельма. Замість звичних щомісячних платежів вони отримали одноразові суми: Елеанорі дісталось 875 тисяч марок, Вільгельмові – 300 тисяч (тобто майже 27 і майже 9 мільйонів нинішніх американських доларів відповідно). Фінансові клопоти для обох скінчилися назавжди.⁹

Ці щедрі виплати, звісно, прийшли з маєтку, що його німці в Живці відібрали від їхнього брата Альбрехта. Вільгельм з Елеанорою були вільними німецькими громадянами у Відні, тоді як їхній найстарший брат перебував у в'язниці в Цешині й уважався ворогом німецького народу.

Аліса залишилася нескореною полькою. Нацистський режим вона назвала «грабіжницькою державою» – просто в очі своєму допитувачеві в Гестапо. Самого його вона назвала «шантажистом і злочинцем». Крім цього, вона пообіцяла німцям «воскресіння Польщі» услід за перемогою «її друзів». Коли вона промовила ці слова – а було це в травні 1940 року, – Польща була окупованою, а німецьке військо наступало на Францію. На заваді німецькому пануванню в Європі стояла лише Британія. Отож пророцтво Аліси було вельми сміливим.

Мислення Аліси було достатньо династичним. Вона думала про Німеччину як про країну, якою Габсбурги правили півтисячоліття. Вона відчувала, що режим Гітлера, так званий «тисячолітній Райх», так довго не проіснує. Враженням її хоробрістю і красою офіцерам Гестапо забракло духу заарештувати Алісу. Натомість вони спробували переконати її, як досконалий жіночий зразок нордичної раси, покинути польську націю і долучитися до звитяжних німців.¹⁰

До місцевого бюро Гестапо почали надходити переслані з Берліна листи, автори яких просили кращого поводження з Алісою та Альбрехтом. Приходили вони з нейтральних держав, таких як Швеція та Іспанія, де в подружжя були королівські й аристократичні зв'язки; а також від Альбрехтових давніх товаришів по зброї з часів Першої світової війни – німців, які тепер займали владні посади в Райху. Гестапо мало на такий тиск готову відповідь: Альбрехта аж ніяк не можна було звільнити, з огляду на його расову зраду, а з Алісою, незважаючи на її нестерпну поведінку на допитах, поводилися дуже чемно.

Улітку 1940 року Алісу з дівчатами заслано в невеличке містечко Вісла, за тридцять п'ять кілометрів на захід від Живця. Відтак родинний замок прикрасили нацистським стягом і передали в розпорядження видатних представників Райху. Аліса була однією з близько сорока тисяч поляків, яких силоміць переселено з Живецької землі, щоб звільнити місце для майже двадцяти п'яти тисяч німців, що приїхали на їхнє місце. Приміром, німців наймали керувати живецькою броварнею замість її звільненого польського персоналу. Виробництво пива потроїлося, однак це позначилося на якості, й горда європейська марка перетворилася на постачальника пійла для німецьких військ.¹¹

Спостерігаючи за подружжям протягом 1940 року, Гестапо зрозуміло, «що в родині Габсбургів рушійною силою є дружина». Вони підставово вважали, що саме їй чоловік має завдячувати своєю безкомпромісною позицією. Вони перехопили листа від Аліси до Альбрехта, в якому вона писала: «Не вір, що я втрачу відвагу; навпаки – вір, що ніколи не втрачу. Не здавайся, не хилися – краще вже бути поваленим».¹²

Аліса не схилилася, ані не була поваленою. Починаючи з кінця 1939 року, вона виступала проти німецької окупації разом із польським підпіллям. Її завербував один із учителів її дітей, і вона прийняла присягу на службу в Таємній Організації Незалежності. Ця група була однією з сотень, що виникли в тогочасній Польщі, й більшість їх згодом об'єднано в рамках Армії Крайової – великої організації антинацистського опору в континентальній Європі. Аліса слухала BBC та інші незаконні радіопередачі й допомагала товаришам передавати послання польському урядові в екзилі.¹³

Аліса мала зв'язки за кордоном і мандрувала. У листопаді 1941 року вона була в німецькому місті Кельн, де радо спостерігала за бомбардуванням. «То було прекрасне видовище, – писала вона, – подібне до феєрверку». Її симпатії були цілком на боці Королівських військово-повітряних сил, чий смертоносний вантаж легко міг позбавити життя і її. Ймовірно, вона знала, що польські пілоти, які втекли від німців, літали з британцями. Про чоловіків у кабінах пілотів вона думала, схоже, так само, як і про чоловіків загалом: як про простих створінь, що потребували трохи жіночої заохоти. Спостерігаючи за тим, як німецька протиповітряна оборона намагалася відбити атаку, вона хвилювалася за пілотів: «Я бачила вибухи в повітрі, й летунам, що зависли десь посередині між небом і землею, було, мабуть, дуже незатишно. Бідні хлопці».¹⁴

Вільгельм, який 1939 року плекав певні ілюзії щодо націонал-соціалізму, в 1940 та 1941 роках значно наблизився в поглядах до Аліси. Після того, як Гестапо навідалося до нього, він мусив упевнитися, що німецька окупація була нестерпною для Аліси та Альбрехта. Можливо, він щось почув безпосередньо від них. Вільгельм підтримував зв'язки зі своїми братами у 1937 та 1938 роках, коли Альбрехт привіз Лео до Відня лікувати туберкульоз. Лео, як і Альбрехт, жив із частки родинного маєтку в Живці, що його брати успадкували від свого батька. Хоча двоє братів не були особливо близькими – частково через те, що Альбрехт був поляком, а Лео виховував своїх дітей німцями – у скрутні часи вони могли одне на одного покладатися. Якби Вільгельм отримував звістки від родини у 1939 та 1940 роках, він довідався б, що його улюблений нацист Ганс Франк викрав їхнє родинне срібло.¹⁵

Уперше в житті Вільгельм був багатшим за старшого брата Альбрехта. Якби він захотів, то міг би поринути у втіхи, які так багато важили для нього в Парижі. Мабуть, він так і зробив. За інформацією німецької поліції, він знайшов собі дівчину й скаржився, що вона тратила всі його гроші. Та з нового становища фінансо-

вої незалежності він також почав критично оцінювати Гітлера та його політику, і тут Вільгельмові погляди суттєво наблизилися до Альбрехтових. Оцінюючи німецьку політику щодо його родини, а тоді щодо України, він прийшов до переконання, що братове рішення опиратися Гітлерові було слушним. Уперше після розпаду Габсбурзької монархії Альбрехт із Вільгельмом опинилися по один бік барикад. Перша світова війна із її обіцянкою незалежності для Польщі та України віддалила братів один від одного. Друга, у якій як Польща, так і Україна зазнали німецького гніту, зблизила їх.¹⁶

Війна була єдиною надією українців на порятунок від жахів советського правління, але Гітлер, здавалося, постановив за всяку ціну цю надію розбити. Німеччина прогавила геть усі нагоди зробити жест у бік України. 1938 року Гітлер віддав відібрані від Чехословаччини східні землі Угорщині, замість того, щоб помістити їх під українською адміністрацією. Наступного року, після того, як Німеччина вторглася в Польщу, Гітлер здав майже всі п'ять мільйонів польських українців Советському Союзу. Коли 22 червня 1941 року Гітлер розпочав інвазію в СРСР, він відмовився створити маріонеткову українську державу, хоча вчинив саме так для двох інших націй із габсбурзькою історією – словаків та хорватів. Коли того літа українські націоналісти зробили спробу створити номінально незалежну державу, яка була б союзницею Німеччини у війні проти Советського Союзу, Гітлер посадив їх у концтабори. У колишній Советській Україні Німеччина встановила бруталну окупаційну зону, Райхскомісаріат Україна, де українців трактувала як недолюдей, а їхні продукти – як ресурс Райху.¹⁷

У війні проти Советського Союзу Гітлер не поклався на жодне українське утворення, а натомість дозволив лише колаборацію окремих українців у злочинах свого режиму. Деякі українські з'єднання приєдналися до Гітлерової інвазії Советського Союзу, расової війни від самого початку, в якій євреїв розстрілювали над ямами смерті, а советських військовополонених морили голодом. Гітлерівська SS завербувала тисячі українців для поліційної праці, яка передбачала зокрема зганяння єврейських жінок і дітей на розстріли. Голокост – німецька політика убивства кожного єврейського чоловіка, жінки й дитини в Європі – розпочалася із вторгнення в Советський Союз. Вільгельм мусив знати про німецькі вбивства євреїв, що їх здійснювано у відкритих полях перед ровами смерті. У кінці серпня німці вбили двадцять три тисячі євреїв у Кам'янці-Подільському, де Вільгельм 1919 року зголосився на службу у війську Української Народної Республіки. У кінці вересня німці розстріляли понад тридцять тисяч київських євреїв у Бабиному Яру. Можливо, ці жахіття спону-

кали Вільгельма, який колись оскаржував погроми, що відбувалися під час попередньої світової війни, застановитися над нещодавно відкритим для себе антисемітизмом.¹⁸

У такій війні колаборація з німцями була жахливою ціною, як розумів Вільгельм. Українці допомагали німцям у здійсненні найстрашніших воєнних злочинів, які лише можна було собі уявити, без обіцянок жодної політичної компенсації. У 1918 році, коли Вільгельм відвідав німецького цісаря наприкінці Першої світової, він попередив того, що експлуатаційна політика окупації може коштувати Німеччині перемоги у війні. Тепер, побачивши значно нахабнішу німецьку політику, він, здавалося, дійшов такого ж висновку. Як друга за розміром республіка ССРСР, що слугувала йому вікном у Європу, Україна була для московського режиму незамінною. Якби Німеччина використала український націоналізм супроти советів, як це 1918 року робив Вільгельм, то вже би здобула перемогу у війні, принаймні на його переконання. Прогавивши цю нагоду, німці вже втратили Україну, а отже, як вважав Вільгельм, програли й цілу війну.¹⁹

На 1942 рік Вільгельм погодився зі своєю невісткою Алісою щодо результату війни. Для Аліси, звісно, остаточна перемога Польщі була від самого початку справою віри. Для Вільгельма, натомість, байдужість німців до нього й до України підважила раніші принади фашизму. Аліса була жінкою надзвичайної витонченості й сили волі, а тому нескладно було б протиставити її шляхетну відданість Польщі та Вільгельмові загравання з нацистською Німеччиною. Однак їхні різні постави впливали також і з різних інтересів обраних ними націй. Польща була бенефіціаркою мирних угод по Першій світовій війні, а отже, зацікавлена в збереженні status quo. Українські патріоти натомість знали, що нагоду на здобуття держави їм може дати тільки ще одна війна. Вони досі перебували в тому становищі, від якого польські патріоти потерпали перед 1918 роком: потребували якогось катаклізму, який знищить усі держави-окупанти й надасть їм шанс проголосити власну незалежність. Для Аліси, як і для поляків загалом, очевидним було те, що німецька потуга була загрозою. Вільгельм, як і численні інші українці, міг із легкістю вбачати в німецькій агресії нагоду. Коли Німеччина не підтримала Україну, Вільгельм приєднався до Аліси в натхненному й ризикованому опорі.

Хоча в ранній момент своїх життів обоє обрали різні нації, спільним для Вільгельма з Алісою було те, що їхня приязнь до обраних народів була значною мірою особистою. Алісіна любов до Польщі була також любов'ю до двох своїх польських чоловіків і своїх польських дітей. Вільгельмів перехід до проукраїнського опору проти

нацистів мотивувала дружба. Він розпочав діяльність важливішу й небезпечнішу за діяльність Аліси тоді, коли знайшов людей, чие товариство його тішило. Найважливішим із цих людей виявився незвичайно вродливий український студент музики.

Роман Новосад, українець і громадянин Польщі, який народився на землях давньої габсбурзької землі Галичини, був молодим чоловіком із неабияким дієвим хистом. Коли його, як і мільйони польських громадян, викликано на вимушену працю в Німецькому Райху, він спромігся переконати німецьких посадовців, що йому натомість слід дозволити вступити в музичну академію у Відні. 1941 року він студював у Відні диригування й композицію, а також укладав до друку збірку українських народних пісень. Він звернув на себе увагу Ганса Сваровського, видатного австрійського диригента, якому чудово велося за Райху.

Одного вечора у лютому 1942 року Роман із українським приятелем вирішили відвідати концерт, а по дорозі зайшли перекусити. Вони обрали ресторан «ОК», розташований у підвалі віденської ратуші – розкішної споруди на Рингу, резиденції мера Відня. То був затишний заклад із ситною їжею і чеськими кельнерами, куди віденці заходили, перш ніж перетнути Ringstrasse по дорозі в оперу.

Шукаючи вільного місця, двоє друзів побачили, що більшість столів займають німецькі офіцери. На їхню втіху, вони знайшли столик біля вікна, за яким сидів самотній чоловік у цивільному вбранні. Він ласкаво всміхнувся і запросив їх приєднатися до нього. Двоє друзі говорили одне з одним українською. За якусь хвилю вони зрозуміли, що їхній сусід слідкує за розмовою. Зрозумівши, що його викрито, він із приємною усмішкою сказав їм: «Я австрієць, але я добрий приятель українців!».

І додав, змовницьки звівши брови: «Я Василь Вишиваний».

Роман зустрів легенду, а в легенди був час. Сталося так, що Вільгельм прямував на той самий концерт української віолончелістки. Зала була майже порожньою, і Вільгельм запропонував їм сісти разом. Після концерту Вільгельм повів Романа за куліси, щоб познайомити з виконавицею. Романа мусила втішити ця мить.

Відтак Вільгельм із Романом подалися в бар, де тихо перемовлялися українською. Вільгельм розповів Романові про своє перше кохання – ще одну українську студентку музики. Ця історія була на свій спосіб правдивою; двадцять років перед тим Вільгельм із його дівчиною Марією разом сиділи у віденських барах, так само, як тепер із Романом. Та в ті часи Вільгельм сумував, а цього вечора в товаристві Романа він видавався щасливим.

На цій найпершій зустрічі Вільгельм висловив дивовижну думку. Коли вони вийшли з бару й ковтнули свіжого повітря, він тяжко зітхнув і мовив: «Десь на сході триває вбивча війна, у якій гинуть тисячі й тисячі здорових чоловіків. А німці вже програли цю війну!». Така думка не була цілком безпідставною. Німецьке військо добилося швидких перемог на сході, але не захопило Москву; вирішальна перемога над Совєським Союзом, що її обіцяла преса й пропаганда, не відбулася. У грудні 1941 року Японія втягла у війну Сполучені Штати, здійснивши бомбардування Перл Гарбор. Роком раніше на дорозі Німеччини стояла лише Великобританія; тепер Німеччині доводилося боротися проти Британії, Совєського Союзу та Сполучених Штатів. Однак пророкувати поразку Німеччини майже цілковитому незнайомцю у Відні в 1942 році було сміливим кроком. Відень належав до Німецького Райху; якби про такі коментарі хтось доповів поліції, дійшло б до допиту і значно гірших речей. Що робив Вільгельм? Безперечно, він висловлював щире переконання. Найімовірніше, він ще й перевіряв Романа.²⁰

На той час Вільгельм, мабуть, уже працював на західне розвідувальне агентство, вербуючи агентів. Цілком можливо, ішлося про Британське Командування Спеціальних Операцій, що організовувало ланки опору в підконтрольних Німеччині районах Європи. Вільгельм був англофілом ціле своє життя; він, мабуть, знав, що британський уряд прихильно ставився до ідеї відновленої Австрії, можливо, навіть у вигляді великої багатонаціональної держави. Прем'єр-міністр Вінстон Черчилль, людина дев'ятнадцятого століття, плакав немало ностальгію за Габсбургами²¹.

Романа Вільгельмова заява заскочила і втішила. Він вважав її знаком Вільгельмової довіри, а отже, у свою чергу, довірився Вільгельмові. Двоє чоловіків почали зустрічатися щотижня – і, схоже, бачилися регулярно впродовж 1943 року. Вони вечеряли в невідомих і дешевих ресторанах, яким, здавалося, надавав перевагу Вільгельм, і разом ходили на концерти. Вони стали друзями.

8 лютого 1944 року Вільгельм поміняв житло у Відні, переїхавши з другого у третій район міста. Його нове мешкання за адресою Fasangasse, 49, винайняте у шкільного вчителя на пенсії, було розташоване значно ближче до тих районів Відня, які він знав змалку. Хоча сама вулиця була доволі скромною, будинок, у якому мешкав Вільгельм, був розташований не далі, ніж за півгодини ходу від давньої резиденції його батька. Стояв він у цікавому сусідстві, в тіні Бельведерських палаців, близько до руху й гамору залізничної станції Зюдбангоф. Тут був непоганий прихисток для друзів, у яких могли бути всі підстави поспіхом покинути місто.

Нове помешкання Вільгельма невдовзі стало центром антинацистського шпигунства. Саме в покоях на Fasangasse він познайомився зі своїм зв'язковим Полем Маасом. Той назвався французом, працював на німецькій фабриці й доповідав британській розвідці. Вільгельм вважав – мабуть, слушно, – що ім'я «Поль Маас» було псевдонімом. Маас – річка, що тече від Льєжу до Антверпену в Бельгії, тож іменем своїм її обрала б особа, яка прагнула зберегти анонімність. Скільки правди було в решті Маасової розповіді, встановити неможливо.

Маас хотів, щоб Вільгельм доповідав про рух німецьких військ і допомагав виявляти слушні цілі для бомбардувань союзників, які розпочалися в березні 1944 року. Вільгельм радо погодився. Він волів допомагати Королівським військово-повітряним силам провадити бомбардування німецьких військових об'єктів. Вільгельм розмовляв із знайомими німецькими офіцерами і здобути з цих розмов інформацію передавав Маасові. Одним із об'єктів їхнього зацікавлення була розташована у Вінер-Нойштадті літакобудівна фабрика Мессершмідта, що її союзники активно бомбардували. Попри те, що Вільгельм сам колись вчився у Вінер-Нойштадті, його симпатії, як і симпатії Аліси, були цілковито на боці летунів, що здійснювали бомбардування. Так було навіть після того, як союзники знищили сусідній із Вільгельмовим будинок на Fasangasse.²²

Вільгельм мав рацію, коли у лютому 1942 року передрік, що війна на східному фронті повернеться проти німців. Німецька капітуляція під Сталінградом роком пізніше стала символічною поворотною точкою. Коли війна почалася, Вільгельм сподівався, що німецька перемога приведе до створення української держави. Коли німці 1943 року відступали перед Червоною армією, він міг лише сподіватися на те, щоб німецька поразка не перетворилася на катастрофу для української нації. У 1944 році українці, які колаборували з німцями, з'явилися у Відні зі звістками про німецькі поразки й проханнями про допомогу. Вільгельм і Роман (який переселився у будинок на Fasangasse) допомагали українським біженцям встановлювати зв'язки з місцевою владою і були за перекладачів.

Управний комбінатор, Роман розумів, що може тепер обирати з багатьох відчайдушних українських жінок, які прибували до Відня зі сходу. У вересні 1944 року він сподобав собі молоду жінку, що називала себе Лідою Тульчин, і обрав її на те, щоб приходити до його помешкання готувати, прибирати і, мабуть, виконувати, крім цих, ще інші обов'язки. Роман знайшов собі більш ніж гідну пару. Ліда жила значно складнішим життям, аніж він спершу усвідомлював. Вона була насправді Анною Прокопович, важливою постаттю в українському

середовищі, кур'єркою для чільників відділу Організації Українських Націоналістів. Упевнившись у її зв'язках із націоналістами, Роман розповів захопленому Вільгельмові про своє відкриття.²³

Тепер, восени 1944 року, Вільгельм отримав великий шанс знову увійти в українську політику, в час, коли українським націоналістам потрібна була допомога. Він втратив зв'язок із українським національним рухом після свого скандалу 1935 року, а його головну контактну особу в середовищі українських націоналістів у 1938 році вбили совети. Тепер він міг запустити в дію свій ширший план, який полягав у зміні образу та розширенні політичних можливостей України шляхом перетворення українців, що колаборували з німцями, на цінний здобуток для західної розвідки. Вільгельм розумів, що єдина надія на іноземну підтримку для українських націоналістів після поразки німців полягала в тому, щоб якнайшвидше перейти на інший бік. Їм доведеться знайти собі покровителів серед американців, британців або французів; совети, що прибрали Україну собі, катували і вбивали би впійманих українських націоналістів. Вільгельм мав необхідні зв'язки серед представників західної розвідки; Ліда була тією особою, якої йому бракувало для здійснення свого плану.

Допомагаючи людям, що покинули німців, зав'язати контакти з ворогами Німеччини, Вільгельм ставив власне життя у велику небезпеку. Та 1944 року він, здавалося, повернув собі молодечий спокій і такт. Він попросив Романа познайомити українку з французом. «Я хотів би, – сказав він своєму приятелю, – щоб ти познайомив Ліду Тульчин із Полем Маасом. Але треба розважити над тим, як це краще зробити. Можливо, ти міг би запросити їх, разом із твоєю подругою Бірутою, на концерт? Такий крок був би цілком природним і не викликав би підозр». Бірута, одна з численних колежанок Романа, була балериною, володіла французькою мовою, а отже, за необхідності могла перекладати. Маас прибув із невеликим запізненням і сів у порожнє крісло поруч з Лідою. Знайомство відбулося. Вільгельм повернувся в українську політику з музикою.²⁴

Маас дав Ліді складне завдання. Він повідомив, що разом зі своїми спільниками надає притулок британському летуну, чий літак збито. Чи не могла б Ліда знайти для нього якісь німецькі посвідчувальні документи? Вона виконала це завдання успішно й доправила Маасові посвідчувальні папери українця, що покинув німецькі збройні сили²⁵. Цілком можливо, що це завдання було випробуванням, яке Ліда витримала. Може, збитий летун існував насправді, а може, й ні. Ліда довела, що має справжні зв'язки з українцями, які колись носили зброю, про що і йшлося.

Ліда, безперечно, розуміла Вільгельмові плани; як і для тисяч українських націоналістів, що колаборували з німцями, її єдиною надією тепер був Захід. Вона звела Вільгельма й Мааса із Мирославом Прокопом, чільником відділу Організації Українських Націоналістів. Вільгельм знову опинився в гущі української політики, допомагаючи націоналістам у перших незручних розмовах із західними державами. Хоч якими приреченими не були ці зустрічі, вони все ж виявилися доволі перспективними, принаймні з одного боку. Як пам'ятав Вільгельм, 1918 року українці не мали зв'язків із західними державами-переможницями війни. Україна тоді сприймалась як примара німецького імперіалізму і не мала майже жодної підтримки в Парижі, Лондоні чи Вашингтоні. Цього разу, сподівався Вільгельм, українцям не доведеться гинути разом із німцями.²⁶

Ризикуючи у Відні своїм життям заради візії України в союзі із західними державами, Вільгельм знову ставав українцем. Відклавши набір расистські ідеї, що спонукали його ототожнити свою долю з Німеччиною, він повернувся до свого обраного народу – а отже, й до ідеї, що належність до нації була справою вибору.

У Живці Альбрехт з Алісою від самого початку відкидали ідею раси. Альбрехт залишився поляком, а тому сидів у тюрмі. Допитувана Гестапо в січні 1942 року Аліса говорила про свою польську національність як про питання особистої політичної моралі. «Я нині, як і раніше, вважаю себе, – казала вона, – належною до спільноти поляків і можу лише висловити свою шану відважній поставі поляків». Її ставлення до нацистського режиму було категорично негативним. «Коли мене питають про націонал-соціалізм, я можу лише відповісти, що відкидаю його. Підставою для цього є брак особистої свободи».²⁷

Політика німців ґрунтувалася на протилежному принципі: нація – це раса, а раса є ознакою біологічною, отже, визначає її наука (що на практиці означало – держава). У 1940 році німці уклали расовий реєстр населення, так званий Volksliste. Перша категорія цього реєстру – Reichsdeutsch – містила осіб, що їх вважали німцями за расою, культурою і політикою. Альбрехт і Аліса відмовилися від внесення до Volksliste. Оскільки поляки не мали права на власність, то їхню відмову від німецької національної належності можна було використати для націоналізації їхнього майна. Гайнрих Гімmlер, голова SS і Міністерства із зміцнення німецькості, побачив свою нагоду. Крім цього, він хотів, щоб цілу цю родину заслали в табір примусової праці десь у глибині протестантської Німеччини, вдалині від католицьких поляків Вісли, які, за поліційними звітами, любили Алісу й дівчат.²⁸

Не всі представники нацистської верхівки погоджувалися з Гімmlером. Райнгард Гайдріх, права рука Гімmlера, не хотів, щоб Габсбургів вислали до табору. Та в травні 1942 року його вбили члени чехословацького опору, що й покляло край його участі в обговоренні. Не всі підлеглі Гімmlера поділяли його особливо вороже ставлення до польських Габсбургів. Місцевий відділ SS відмовився продовжувати допити Альбрехта й у внутрішньому листуванні шанобливо називав його «ерцгерцогом». Представники SS, здавалося, вважали, що Гестапо провело справу примітивно.²⁹

Та гору взяв їхній зверхник Гімmlер – принаймні таке складалося враження. У жовтні 1942 року Алісу, Альбрехта і двох їхніх дочок заслано в робітничий табір у німецькому Штраусбергу. Навіть тут влада нацистів над ними не була цілком певною. Іноземні захисники ствердили, що Альбрехт був надто хворим і скаліченим унаслідок допитів, щоб працювати. Він вийшов із в'язниці сліпим на одне око і лише частково володіючи кінцівками. Німці дозволили дівчатам – безперечно, це був жест у бік іноземних прихильників Габсбургів – поїхати вчитися до Відня. На початку 1943 року Альбрехт, якому дозволено звернутися по медичну допомогу, певний час перебував там із ними. Коли він того літа повернувся до табору, то все ще, на думку Аліси, «тримався духом»; та здоров'я його наче не покращилося. Лише Аліса залишалася в таборі праці упродовж цілого року – і відмовлялася копати картоплю. Вона пояснювала, що чинить так не тому, що копання картоплі є негідним заняттям – якраз навпаки. Причина відмови натомість полягала в тому, що вона відмовлялася робити будь-що на користь Гітлерового Райху. Після цього дівчата втратили свої місця в школі і, зрештою, їх поставлено на вимушену працю у Відні. Марія-Кристина працювала помічницею медсестри, коли у березні 1944 року на місто почали летіти американські бомби.³⁰

Навіть усунувши з дороги польських Габсбургів, німці не могли встановити юридичний статус живецького маєтку. З'ясувалося, що єдиного маєтку не було. Жаданий об'єкт юридичної націоналізації німців насправді складався з двох окремих збірок різноманітних об'єктів власності, якими володіли Альбрехт і Лео; у 1930-х роках ними керувала одна адміністрація. Броварнею і деревообробними майстернями німці також керували як єдиним об'єктом, але для того, щоб забрати їх у власність держави, їм довелося б націоналізувати власність, захоплену не лише в Альбрехта, а й у Лео. Лео ускладнив цю трансакцію двома чинниками: своєю імовірною німецькістю, а також беззаперечною смертю. Він помер від туберкульозу у квітні 1939 року.

Оскільки Лео не залишив заповіту, то всю його власність успадкувала його дружина Мая, яка цілком природно висловила заперечення, коли її землю захопили разом із Альбрехтовою. Вона мала рацію. Ніхто не сумнівався в тому, що вона німкеня. Крім цього, у неї були зв'язки. Один із її зятів полював із Германом Герінгом, головою німецьких військово-повітряних сил і високопосадовцем Райху. Вона написала самому Гітлерові, представивши себе німецькою вдовою з німецькими дітьми і покликаючись на «глибоку скруту і невимовний відчай».³¹

Розлючені заплутаністю ситуації Гітлер і Гімmlер просто хотіли, щоб маєток нарешті націоналізували, а Габсбургів принизили. 1941 року Гімmlер заявив, що, попри всі докази, Маю не слід вважати німкенею, оскільки Гітлер хотів отримати її власність для німецької держави. Цю директиву не було виконано.³²

Замість цього SS 1942 року уклали ретельний звіт щодо національної належності Маї. Звіт у цьому питанні посилався на п'ятьох різних німецьких посадовців, і всі вони надали різні, але цілком логічні відповіді. Один твердив, що вона німкеня з походження й вибору; інший казав, що вона німкеня, але що він не хоче відповідати на запитання, чи повинні Габсбурги володіти власністю; ще інший говорив, що вона була німкенею, але не дотримувалася нацистських переконань. Четвертий посадовець сказав, що вона аристократка, а отже, не належить до жодної національності, а п'ятий – що у справах немає нічого, що могло б дати відповідь на це питання. SS непокоїв її позірний брак нормальних політичних зобов'язань: Маю не цікавили питання раси й антисемітизму; до того ж, вона визнала, що не може зростити своїх дітей нацистами. SS виснувало, що, попри все це, вона є німкенею другої категорії, тобто етнічною німкенею чи Volksdeutsch. Це означало, що вона мала право на власність.³³

У травні 1943 року Гітлер взяв справу у власні руки. Він наказав націоналізувати власність Маї без відшкодування, разом із Альбрехтовою. Гімmlер обгрунтував його підстави: вона перебувала трохи заблизько до «зрадника» Альбрехта. У цьому він був хибно поінформованим, і в кожному разі така «вина за асоціацією» погано узгоджувалася з расовою ідеологією і німецьким правом (у його застосуванні до німців). Місцеві службовці знову відмовилися скоритися своєму фюрерові. Вони не хотіли націоналізувати власність особи, яка може виявитися німкенею. Гітлер побудував расову бюрократію, яку й сам не завжди міг обійти.³⁴

На цей час німці самі починали усвідомлювати, хай лише з імплікацій власної політики, що расову належність визначає не біологія, а бюрократія. Починаючи з 1942 року, згідно з новою расовою

політикою, що застосовувалася щодо Живця та інших, доданих до Райху земель, німецькі садівники шукали високих і вродливих поляків для того, щоб відіслати їх до Німеччини для аккультурації. У роз'ясненнях щодо цієї політики, званої як *Eindeutschung*, онімечення, уточнювалося, що не мало значення, чи ці особи вважалися німецького походження, чи ні. Така державна політика мала на меті перетворити на німців осіб, котрі в іншому разі стали (чи залишилися) членами іншої нації. Політика ця не поширювалася на місцевих євреїв, яких на той час вивезено у *Generalgouvernement*. У 1942 і 1943 роках їх відіслано в табори смерті. У Треблінці, на північний схід від Варшави, загинуло близько восьмисот тисяч польських євреїв. У Авшвіці, лише за сорок п'ять кілометрів на північ від Живця, газом задушено ще мільйон європейських євреїв.³⁵

Оскільки питання раси вирішували бюрократи, то воно могло стати предметом міжурядових суперечок. На 1943 рік різноманітні служби, які займалися габсбурзьким питанням, сварилися між собою. У 1944 році бюрократичні установи втратили навіть підстави для суперечок – у травні справи Головного Бюро Безпеки Райху згоріли після бомбардування. Так летуни союзників, за яких у ті роки із землі вболівали Аліса та Вільгельм, зробили свій ненавмисний внесок у справу Габсбургів. Без своїх паперів бюрократи не могли пригадати, що сталося з різними Габсбургами, про яких ішлося, і яким був стан справ.³⁶

Німецькі садівники не здалися. Попри втрату справ (і телефонних ліній), клерки продовжували пошуки. У травні 1944 року вони шукали в місті Вадовицях такого собі графа Ромера. Він знав Лео перед війною і, можливо, зміг би сказати щось про його національну належність, таким чином допомігши німцям встановити національну належність його дружини і дітей, а відтак – прискорити остаточне вирішення справи про їхнє майно.³⁷

У той момент війни це був дивний клопіт. Улітку 1944 року американці та їхні союзники висадилися в Нормандії, а поради дійшли до земель довоєнної Польщі. Тим не менш, у вересні німецький губернатор регіону наполіг на тому, що націоналізація живецьких маєтків була «не лише формальною справою, що її вирішення можна відкласти в часі тотальної війни, а справою вельми нагальною, з огляду на поставлену мету адміністративного спрощення». Місцева влада звернулася по ще одне особисте рішення Гітлера. Та йому було вже не до того. Місцевим службовцям дано вказівку, що з теперішнім станом «невирішеності» доведеться «наразі» змиритися. Та «наразі» більше не було.

1944 року союзники обступали їх зі сходу, заходу й півдня. Навесні 1945 року Тисячолітній Райх Гітлера дійшов свого кінця, проіснувавши лише дванадцять років.³⁸

Гітлерова расова династія виявилася крихкішою за Габсбурзьку династію родинну. У протистоянні між ними, позірно такому нерівному, вижили саме Габсбурги. Гітлер наклав на себе руки 30 квітня 1945 року. Альбрехт і Аліса через декілька днів бачили, як їхній робітничий табір у Штраусбергу звільнили американці. Тим часом Червона армія поспішала на захід. Поки Габсбурги вітали американських солдатів, у їхньому польському замку ночували советські офіцери. Живець визволила Червона армія, а совети мали власні уявлення щодо власности, політики та Габсбургів.

Відень, другу домівку родини, теж визволила Червона армія. Відень і Живець, колись габсбурзька столиця і габсбурзьке володіння, згодом міста у складі австрійської та польської республік, відтак додані Гітлером до Німецького Райху, водночас опинилися під владою Сталіна.

Після німецької капітуляції 8 травня 1945 року Сталін замінив Гітлера в ролі господаря східної та центральної Європи. Раніше він стверджував, що ця війна буде несхожою на всі попередні війни в тому сенсі, що переможець її насадить свою політичну систему доти, доки лише зможуть дійти його війська. Коли Червона армія зустрілася із західними союзниками в Німеччині та Австрії, їхні служби військової поліції й розвідки встановили різного штибу окупаційні зони. Коли Аліса з Альбрехтом поспішали із Штраусберга до Відня у пошуку своїх доньок, то переходили з американської зони в советську, а отже, наражали себе на ризик. Советська поліція, особливо ж служба військової контррозвідки, так званий СМЕРШ, не вагалася заарештовувати цивільних, яких вважала ворогами советської влади.

Вільгельм залишався у Відні, без сумніву, сидючи дуже тихо після того, як Червона армія вступила в місто у квітні 1945 року. Він ризикував своїм життям у тій частині Європи, де принаймні в той час правила встановлювали совети. Советська таємна поліція і військова розвідка вміло й енергійно діяли за лаштунками. Вони значно дієвіше, аніж свого часу німці, викорінювали організації польського та українського спротиву. Алісиних товаришів у польській Армії Крайовій здолали совети.

У Польщі та інших країнах, чії території повністю звільнила Червона армія, совети запропонували встановити тимчасовий уряд із непропорційно великою роллю для комуністів, які відтак шляхом маніпуляцій добилися повного контролю. В Австрії, де американці та британці визволили східну й південну частини країни, совети

вчинили так само, знайшовши некомуніста, що очолив тимчасовий уряд. Але тут їхній маневр зазнав невдачі. Совети поклали відповідальність за створення уряду на Карла Реннера, який призначив уряд, до складу якого, окрім Комуністичної партії Австрії, входили дві інші великі партії, що тепер називалися Соціал-демократичною партією і Народною партією. Совети, а за ними американці та британці, визнали тимчасовий уряд навесні 1945 року.

Дві великі австрійські партії стали тим, чим раніше не були – невдозначними прибічницями демократії в Австрійській республіці. Чільники Соціал-демократів і Народної партії розуміли, що їхні партії могли перемогти на вільних і прозорих демократичних виборах, тоді як спонсорована советами Комуністична партія Австрії цього зробити не могла. Комунізм, який ніколи не мав популярності в Австрії, швидко здискредитувала советська окупація. Советська влада трактувала все майно у своїй окупаційній зоні як «колись німецьке», а отже, підлегле конфіскації. Найжахливішим і найнезабутнішим спогадом окупації було те, що советські солдати згвалтували десятки тисяч жінок, поводячися у Відні так, як поводитися в Будапешті й Берліні. Після того, як совети встановили пам'ятник невідомому солдатові на Шварцбергенпльац, віденці, виказуючи особливо макабричний приклад притаманного їм чорного гумору, охрестили його пам'ятником невідомому батькові. За прозорої процедури і високої участі виборців Комуністична партія Австрії не мала б жодного шансу на успіх на демократичних виборах.

Для двох партій – правоцентристської і лівоцентристської, – які тепер підтримували австрійську демократію, шанс на успіх на демократичних виборах значно перевищував усе, на що вони могли сподіватися від війни. Соціал-демократи були раді повернутися до політичної системи, з якої їх виключено, коли 1934 року їхню партію заборонили. Народна партія, фактична наступниця Фронту Батьківщини, була щаслива взагалі брати участь у політиці. В інших країнах Європи совети представили всі партії правого спрямування як німецьких колаборантів. У Австрії вони не могли цього зробити. Усім було відомо, що Фронт Батьківщини 1938 року намагався захистити країну від нацистів. Повоєнний очільник Народної партії Леопольд Фігль провів більшу частину війни в німецьких концтаборах. Понад те, американці, британці й французи виразно хотіли встановлення демократичного устрою. Оскільки й вони брали участь в окупації Австрії, то совети не могли так легко диктувати, кому брати участь у виборах, а кому ні.³⁹

Комунізм ішов услід за Червоною армією; демократія – за американцями і британцями. Австрія опинилася десь посередині. Вільгельм, чоловік королівського народження і прагнень, вирішив

підтримати владу народу. У травні 1945 року, відразу після німецької капітуляції, Вільгельм поринув у демократичну політику Австрії. Він підтримав австрійську республіку після кар'єри монархіста, прийняв австрійську націю після цілого життя віри в імперію, ба навіть вступив у Народну партію після років оскаржування демократії як личини, за якою ховалася советська конспірація. Вільгельма не полишено цілком напризволяще. Його зв'язковий Поль Маас виїхав до Франції, але спершу познайомив Вільгельма з колегою, який називав себе Жаком Брієром. Брієр попросив Вільгельма виступити посередником між Народною партією і французьким правоцентристським *Mouvement Républicaine Populaire*. Вочевидь, Вільгельм познайомив офіцерів французької розвідки із чільниками Народної партії. У свій особливий спосіб він робив те саме, чим після німецької капітуляції займалася значна частина Європи – збирав із уламків вельми недемократичного минулого програму демократичної дії.⁴⁰

Обіцянка демократичних виборів в Австрії, що їх планувалося провести в листопаді 1945 року, дещо відволікала від важливішої проблеми – непевности щодо долі цілої країни. Зрозуміло було лише одне: Аншлюс скасовано, Австрія буде незалежною державою, що існуватиме окремо від Німеччини. На цьому британці, американці й совети погодилися 1943 року. У липні 1945 року британський уряд Вінстона Черчіля упав, а з ним відпала й найменша можливість того, що Австрія знову буде монархією або осердям якогось штабу центральноєвропейської федерації. Отто фон Габсбург провів більшу частину війни у Сполучених Штатах, але не спромігся зібрати значної підтримки для своєї ідеї багатонаціональної федерації під правлінням члена габсбурзької династії. Отож союзники зійшлися на тому, що Австрія буде республікою, хоча розуміли цей термін по-різному. Совети вважали, що правдивою республікою є та, у якій державний апарат від імени робітничого класу контролюють комуністи. Інші союзники вважали, що республіка повинна передбачати демократичну зміну влади шляхом вільних виборів. Всюди там, де совети погоджувалися на вибори, вони очікували від своїх місцевих союзників їхньої фальсифікації.

У липні 1945 року союзники поділили Австрію на чотири зони окупації: советську, американську, британську, а також французьку – на альпійському далекому заході. Столиця теж мала підлягти окупації з боку чотирьох держав. Британська, французька та американська влада увійшла до Відня в серпні. Вільгельм, безсумнівно, собі на велику втіху, опинився у британському секторі міста. Йому могло здаватися, що він ішов на ризик за добру справу, працював

для західної розвідки під час війни, а потім за демократію, а отже, тепер міг отримати свою винагороду. У травні й червні Вільгельм міг пишатися своєю демократичною відвагою і покласти на відносну безпеку британської (а не советської) військової поліції. Тієї осені він міг спостерігати, як демократія робила свою справу: ефективні кампанії проводили як Соціал-демократи, так і Народна партія. Вільгельм був у доброму гуморі, писав теплі листи господині свого будинку й водив дітей інших винаймачів купатися. У листопаді він сказав своїй господині, що після цілого життя мандрів він готовий осісти. Він був на той час п'ятдесятилітнім чоловіком. Було, мабуть, і справді пора.⁴¹

Саме в той час, коли Вільгельм, здавалося, знаходив собі місце в новій Австрії, члени його родини шукали способу звідти вибратися. Відшукавши своїх доньок Марію-Кристину та Ренату, Альбрехт і Аліса не мали жодного зиску із того, щоб залишитися. Незрозуміло, чи Альбрехт шукав у місті свого брата Вільгельма; через багато років Марія-Кристіна не пригадувала такої зустрічі. Хай як сталося, але у двох братів були різні обов'язки. Альбрехт із родиною були поляками, а не австрійцями, і вирушили назад до Польщі. Вони знали, що застануть країну під окупацією з боку Червоної армії, і що вона потрапить під контроль комуністів. У ту мить, коли вони могли легко втекти до вільної європейської країни – може, Іспанії або Швеції, де в них були родичі, – вони натомість вирішили повернутися до Польщі. Там вони спостерігали за тим, як владу захопили комуністи, які сфальсифікували результати референдуму 1946 року, а потім і загальних виборів у 1947-му.

В Австрії Вільгельмова партія перемогла на листопадових виборах 1945 року. Народна партія отримала майже половину голосів, а Соціал-демократи лише трохи відстали від неї. Комуністична партія Австрії зібрала лише 5,9 відсотка. Тоді Народна партія сформувала уряд у столиці, що її звільнили совети. Ті були розгублені й не знали, як діяти. У Польщі – країні, де комуністи ніколи не змогли б перемогти на вільних виборах, – совети могли допомогти їм залякати опонентів і підробити результати, й зробили це. Комуністична партія Австрії не мала під своїм контролем потрібних міністерств, а новий уряд тепло вітали британці й американці. Між союзниками виникла незгода, й майбутнє країни стало непевним. У березні 1946 року у виголошеній у Сполучених Штатах промові Вінстон Черчилль говорив про «залізну завісу», яка відділила східну Європу від західної. Здавалося, що проходить вона просто через Відень.⁴²

Навіть окупована чотирма державами Австрія була у значно кращому становищі, ніж Україна, що її повністю поглинув Советський Союз. Совети повернули собі свою довоєнну Українську республіку і вдруге занексували землі, надані їм за умовами пакту про ненапад із Німеччиною від 1939 року. Ці територіальні набутки містили східну половину давньої габсбурзької землі Галичини. На цих галицьких чи західноукраїнських землях партизани Організації Українських Націоналістів вперто опиралися советському правлінню. Вони сподівалися перемогти ту армію, яка щойно подолала німців. Їм відчайдушно потрібна була допомога.

Вільгельм, який 1946 року мав змогу зайнятися своїми справами і привітати себе з успіхами в Австрії, робив, що міг. Якимось чином йому вдалося знову вийти на зв'язок із французькою розвідкою. Вочевидь Вільгельм дав своєму зв'язковому Жакові Брієру знати, що він все ще надавався для місії укладання знайомств між західними органами розвідки та українськими націоналістами. На початку 1946 року Брієр познайомив Вільгельма з французом, який називав себе Жаном Пелісьє і стверджував, що є капітаном французького флоту. За словами Пелісьє, він прибув для здійснення спеціальної місії від французького уряду. Франція була зацікавлена у співпраці з українськими націоналістами. Взамін на інформацію про Советський Союз, вона могла обіцяти десанти солдатів і пропаганду над советськими територіями.

Вільгельм міг надати французам свої українські контакти часів війни. Він запропонував, щоб Ліда Тульчин, українська активістка, з якою вони з Романом товаришували під час війни, встановила зв'язок між Пелісьє і своїми колегами з Організації Українських Націоналістів. Однак Ліди у Відні вже не було. Побоюючись Червоної армії, вона втекла далі на Захід. Подібно до декількох тисяч інших українських націоналістів, вона пробралася до Баварії, яка належала до американської окупаційної зони Німеччини. Дізнавшись про це, Вільгельм припустив, що Романа можна було переконати вирушити на її пошуки.⁴³

Отож Вільгельм знову залучив свого приятеля Романа Новосада до розвідувальної роботи. Роман, як і Вільгельм, уже пішов був на значні ризики під час німецької окупації. Тепер, із перемогою советів, він був, порівняно зі своїм старшим другом, особливо вразливим. Він був молодий, не мав власних засобів до існування і носив польський паспорт – а це означало, що його кожної миті могли виселити до країни, яка швидко комунізувалася. До того ж, Роман народився в тій частині галицьких земель, що їх уведено до складу Советського Союзу, а отже, його легко могли депортувати й туди. Роман усе ще плекав плани й мав перспективи на майбутню

кар'єру. Він хотів завершити свої студії і стати диригентом або композитором. Йому було що втрачати.

Тим не менш, коли Пелісьє запропонував йому вирушити до Баварії і знайти Ліду, він негайно погодився. Чому? Він був патріотично налаштований і відважний. Вільгельм досі був для нього добрим товаришем. Крім цього, можливо, Роман був небайдужим до Ліди, яка видавалася безпомічною утікачкою, а виявилася хитрою націоналісткою. Пелісьє дав Романові спеціальний пропуск до французької окупаційної зони в західній Франції, трохи на південь від Баварії. Він написав, що Роман, громадянин Польщі, їхав до Інсбрука диригувати концертом. Таке формулювання приховало не лише підставу Романового перебування у французькій зоні, але і його українську національність.⁴⁴

Роман виявився здібним посланцем. Він дістався до французької зони без пригод і літаком полетів далі з Інсбрука до Мюнхена. Він знайшов Ліду в таборі для переміщених осіб – немале досягнення з огляду на хаос того часу – і повідомив їй, що представники французької влади хочуть зустрітися з проводом Організації Українських Націоналістів. Вона передала йому послання стосовно Миколи Лебеда, важливої постаті в середовищі націоналістів. Роман повернувся до французької зони, залишив записку на рецепції готелю, як і домовлено, і вирушив назад до Відня. Записку передано французькій розвідці, яка відтак підготувалася до зустрічі з Лебедем.

15 травня 1946 року Пелісьє зустрівся з Лебедем у невеличкому містечку серед лісів за Інсбруком. Жак Брієр, Роман Новосад і Ліда Тульчин теж були присутні, щоб створити атмосферу довіри. Однак справжні перемовини провадилися між офіцером французької розвідки і чільником українських націоналістів. Стараннями Вільгельма, Романа та Ліди важливий український діяч налагодив зв'язки зі службою розвідки західної держави. Друзі не могли знати, що станеться відтак, але розуміли, що допомогли українським націоналістам знайти опертя, яке без їхньої участі ті могли і не знайти. Врешті-решт Лебедь почав працювати на американців.⁴⁵

Романові не судилося дізнатися про наслідки своїх зусиль, але від самих цих зусиль він отримував задоволення. Як виказувала його власна роль у місії, він любив іти на ризик, особливо там, де задіяні були жінки. Він не лише поїхав за Лідою у Баварію, але, схоже, після того ще й подався вслід за французькою розвідницею, яку послали наглядати за ним при здійсненні місії. Роман уперше завважив привабливу француженку в літаку з Інсбрука до Мюнхена. У Баварії вона тактовно втрутилася, щоб допомогти йому роз'яснити американцям свою справу в зоні їхньої окупації. Через декілька тижнів він знову наче

випадково зустрів її у віденській філармонії. Вони почали разом ходити на концерти, а вона запросила його до свого помешкання на вечерю.

Вільгельм радив молодшому другові бути обережним. Якщо ця жінка справді була офіцером французької розвідки, то Роман виставляв своє приватне життя на спостереження з боку розвідувальної служби. Крім цього, він ризикував на традиційній, але нерозумній підставі сексу бути завербованим для здійснення французьких операцій. Хоча Вільгельм був не проти ризикувати разом із Романом, він намагався дбати за свого приятеля. А можливо, просто ревнував.

Вільгельмова прив'язаність до Франції не була ані сліпою, ані сентиментальною. Роки його власного життя в Парижі закінчилися публічним приниженням. Під час війни він помудрішав і подорослішав достатньо, щоб розуміти, що Франція може стати союзницею України. Він вірив у певну спорідненість інтересів між західними державами, однією з яких була Франція, і українським рухом. Вільгельм знав, що Німеччина зазнала поразки, а Советський Союз в Україні не мав інтересів, за винятком відновлення власної влади і знищення національного опору. Він вважав, що Франція, Британія і Сполучені Штати стануть найкращими покровительками для України по війні.⁴⁶

Вільгельм не помилявся, вважаючи, що в Україні не було інших можливих спонсорів, але, мабуть, покладав на спроможності Парижа, Лондона і Вашингтона занадто великі надії. Впродовж наступних років низка українських націоналістів отримала підтримку західних розвідувальних служб. Але американці, французи й британці не могли рівнятися з советською контррозвідкою. Совети, як правило, заздалегідь знали, де мали відбутися десанти. Українців, які перетинали советський кордон за підтримки Заходу, як правило, хапали, катували і розстрілювали.

Якщо для України залишалася якась надія, то не особливо велика. Дивлячись із Відня, де він і далі вербував українських націоналістів для французької розвідки, Вільгельм погано розумів, якою відчайдушною стала національна боротьба українців. Совети повернулися в західну Україну з твердим наміром розгромити будь-який опір. Советські спеціальні війська під командуванням Нікити Хрущова отримали наказ виявляти більшу брутальність, а отже, й будити більший страх, аніж українські партизани, з якими вони боролися. Щоправда, представники українського опору не вагалися вбивати поляків, ба навіть українців, яких вважали нелояльними до своєї справи. Та, зрештою, советські війська розчленували достатньо тіл, спалили достатньо сіл і виселили достатню кількість родичів, щоб здобути перемогу над своїми ворогами. Вони мали на своєму боці державний апарат.

Щоб упевнитися в тому, що українське питання не зможе проти неї використати жодна зовнішня сила, Москва також втілила в життя безжальну політику, яка мала на меті узгодити населення з кордонами. За два роки депортацій, між 1944 і 1946 роком, на захід і на схід, у комуністичну Польщу і советську Україну депортовано близько мільйона поляків та українців. Ці дії були спрямовані на те, щоб позбавити Організацію Українських Націоналістів підтримки. З польського боку кордону комуністи дотримувалися відверто расистського погляду на присутність у їхній державі українців. Один із польських генералів запропонував – послуговуючись мовою, що нагадувала про Голокост, – «вирішити українську проблему раз і назавжди». Він був одним із командувачів останньої операції 1947 року, що переселила решту українців Польщі з півдня і сходу на північ і на захід. Серед жертв було населення Бескидських гір, яке мешкало недалеко від Живця, де Вільгельм уперше почув українську мову.⁴⁷

Ідея України не померла; зрештою, совети й далі правили над республікою із такою назвою. Простягаючись від східних степів до Карпат, охоплюючи майже всі землі, що на них українські патріоти претендували у Першій та Другій світових війнах, советська Україна була найважливішою республікою Советського Союзу після Росії. Та боротьба українських націоналістів за справжню державну незалежність на цих землях була приречена на поразку. Перед лицем приголомшливої чисельної переваги і безжальної антипартизанської тактики советських військ у советській Україні, на тому боці кордону вони зазнали остаточної поразки на початок 1950-х років.

Для того, щоб придушити українське національне повстання, совети разом зі своїми союзниками, польськими комуністами, усунули всі сліди національного розмаїття в давній габсбурзькій землі Галичини, що її тепер було розділено між Советським Союзом і комуністичною Польщею. Поляки тепер були з польського боку, а українці – з українського. Євреїв під час Голокосту вбили німці, а німців тепер виселено до Німеччини. Багатонаціональна Галичина, творіння Габсбургів, не змогла пережити Гітлера і Сталіна.

На 1948 рік габсбурзька Європа множинних лояльностей і непевних національностей, здавалося, досягла свого кінця. Польські Габсбурги впали разом із Європою, що її збудували їхні предки. Штефанові сини й доньки або померли, або – з власної волі, чи ні – покинули Польщу. Рената померла 1935 року, Елеанора була в Австрії зі своїм чоловіком Кльосом; а Матильда та її чоловік Ольгерд Чарторийський втекли до Бразилії під час війни. Німці дивно з нею попрощалися.

Матильду, яка мандрувала через Німеччину зі своїм польським паспортом, зупинив німецький поліцай. «Габсбург? – запитав він, помітивши її дівоче прізвище. – Звучить наче по-єврейськи». У бразилійському екзилі Матильда провадила свій час, пояснюючи, що має не німецьке, а австрійське коріння, а також, що вважає себе полькою. Лео помер 1939 року; хоча він сам, його дружина й діти, мабуть, були більшою мірою австрійцями чи німцями, ніж кимось іще, він, через ласку тієї ранньої смерті, назавжди зберіг невизначеність.⁴⁸

У кінці 1940-х Аліса з Альбрехтом прагнули залишитися поляками і зостатися в Польщі. Польський комуністичний режим відмовився повертати їм те, що захопили німці, – їхню землю і броварню. Альбрехт з Алісою вже одного разу втратили свою власність через те, що були поляками. Тепер вони втратили її ще раз, перед новим режимом, який називався польським. Останньою образою стало те, що Альбрехтові, який обрав Польщу, бився за Польщу і прийняв за неї муку, нова польська влада сказала, що він німець. Хворий і з розбитим серцем він покинув країну, подавшись до Швеції, де, як сподівалася Аліса, лікарі зможуть повернути йому здоров'я. Доньки приєдналися до нього на еміграції.

Аліса мандрувала зі Швеції до Польщі й назад, марно намагаючись повернути родинну власність. Сталося так, що коли вона дізналася про смерть чоловіка у 1951 році, вона була в Польщі. Тоді навіть Аліса визнала поразку. Ця жінка, що була полькою заради кохання своїх чоловіків, господинею гордої шляхетської родини, останньою з Габсбургів у Польщі, нарешті повернулася до Швеції, краю свого народження.

Що чекало на Вільгельма, українського Габсбурга, у цій новій Європі расової ясності і класової війни? У Відні 1947 року він знайшов спосіб примирити дві свої тотожності – австрійську та українську. Він прийняв австрійську демократію і підтримав австрійську політичну партію. Тим часом він сподівався, що, всупереч шансам, Україну вдасться визволити від советів. Він облаштував собі австрійську домівку і зберіг українську мрію. Навіть коли совети на вулицях Відня 1947 року полювали на українських шпигунів, він міцно поєднав свою долю з долею українських друзів. Якби Австрія поновила свій суверенітет, а чотири держави зняли з неї окупацію, він був би в безпеці. Якби Україну якимось чином вдалося визволити з під советської влади, він став би героєм.

Вільгельм мусив розуміти: якби советам вдалося залишитись в обох країнах надовше, він був приречений зникнути з вулиць Відня і зі сторінок історії.

Примітки до розділу «ЧОРНЕ: ПРОТИ ГІТЛЕРА ТА СТАЛІНА»

¹ Chałupska, «Księżna wrasa»; Marcin Czyżewski. «Arcyksiężna przypilnuje dzieci», *Gazeta Wyborcza* (Katowice), 21 вересня 2001 р.; Krzyzanowski, «Księżna arcykpolskości»; Badeni, *Autobiografia*, 75.

² А. Habsburg, *Princessa och partisan*, 83.

³ Класичною працею щодо радянських практик є Gross, *Revolution from Abroad*. Щодо вбивства польських офіцерів див.: Cienciala et al., Катюш. Перші тижні німецької окупації див.: Rossino, *Hitler Strikes Poland*. Джерелом щодо долі двох учителів була Марія-Кристина; див. примітку 4. Німецька анексія Живця відбулася 6 вересня.

⁴ Цитати і події так, як їх пригадала Марія-Кристина Габсбург, цит. За Ваг, «Z Życia koła». Срібло: «Vermerk», 19 травня 1943 р., BA R49/38.

⁵ Походження: Sicherheitspolizei, Einsatzkommando z. b. V. Kattowitz, «Niederschrift», 16 листопада 1939 р., BA R49/38. Зрада: Gestapo, Teschen до Gestapo, Kattowitz, 8 грудня 1939 р., BA R49/38.

⁶ Dobosz, *Wojna na ziemi Żywieckiej*, 41–48.

⁷ ПДГ, 14 квітня 1948 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/І/143, 145; Gauleitung Wien, Personalamt, до NSDAP, Gauleitung, 8 травня 1940 р., AR GA, 170.606.

⁸ Грняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 35; Wiener Stadt- und Landesarchiv, Meldezettel, «Habsburg-Lothringen», 1944, AR GA, 170.606.

⁹ «Entwurf», Saybusch, 22 жовтня 1940 р., АПК-ОЖ DDZ 1161; Finanzamt Kattowitz-Stadt, «Prüfungsbericht», 23 червня 1941 р., АПК-ОЖ DDŽ 1160. Долари та марки навзаєм конвертувалися аж до 1941 року. Проекцію з доларів 1941 року здійснено з допомогою індексу споживчих цін. Такі проєкції можна здійснювати на різні способи, жоден з яких не є досконалим. Суть справи, однак, у тім, що вони отримали дуже багато грошей.

¹⁰ Друзі: Reichssicherheitsamt до Stab Reichsführer SS (Wolff), 25 травня 1940 р., BA NS19/662 PK D 0279. Нордична раса: А. Habsburg, *Princessa och partisan*, 113–114.

¹¹ Листи: Botschafter v. Mackensen, 13 лютого 1940 р.; Герман Ноймахер до Гімmlера, 19 червня 1940 р., обидва під: BA NS19/662 PK D 0279. Переселення та броварня: Dobosz, *Wojna na ziemi Żywieckiej*, 69–74; Spyra, *Browar Żywiec*, 61.

¹² Рушійний складник: «Schlußbericht», Kattowitz, 30 січня 1941 р., BA R49/38. Лист: Аліса до Альбрехта, 15 листопада 1941 р., BA R49/38.

¹³ Див. А. Habsburg, *Princessa och partisan*, 122–123; Dobosz, *Wojna na ziemi Żywieckiej*, 102.

¹⁴ Аліса до Альбрехта, 15 листопада 1941 р., переклад Гестапо, BA R49/38.

¹⁵ Лео: Вільгельм до Токарі, 10 грудня 1937 р., HURI, Folder 2.

¹⁶ Дівчина: Bundesministerium für Inneres, Abteilung 2, «Bericht: Wilhelm Franz Josef Habsburg-Lothr», 18 вересня 1947 р., AR GA, 69.002/1955.

¹⁷ Див. Berkhoff, *Harvest of Despair*.

¹⁸ Щодо Голокосту в Україні див.: Brandon and Lower, *Shoah in Ukraine*.

¹⁹ Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*; ПДН, 19 серпня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/ІІ/19. Серед нацистського керівництва існували різні погляди щодо того, як чинити з Україною; Розенбергові спроби використати українське питання зазнали невдачі перед лицем політики Еріха Коха у Райхскомісаріаті Україна та Гітлерової пихи.

²⁰ Минуле Новосада: ПДН, 3 липня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/І/224, 185, 236. Цитати взято із: Новосад, «Василь Вишиваний», 22–23; див. також Протокол Допроса (спільний допит Новосада та Вільгельма), 12 травня 1948 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/ІІ/195–211.

²¹ Новосад, «Василь Вишиваний», 23; Hills, *Britain and the Occupation of Austria*, 100–111; Beer, «Die Besatzungsmacht Großbritannien», 54.

²² Переселення: WSL, Meldezettel, «Habsburg-Lothringen», 1944, AR GA, 170.606. Маас: ПДГ, 26 вересня 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/І/58–59; ПДГ, 14 квітня 1948 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/І/150–154; Balfour and Mair, *Four-Power Control*, 318. Мої спроби знайти справи, що відповідали б цьому і подальшим іменам, у французьких та британських архівах завершилися невдачею, але на це можуть бути які завгодно причини. Я плакаю надію, що іншим пощастить більше, ніж мені; про Вільгельмові зв'язки з британцями і французами у 1940-х та й у 1930-х роках залишається чимало невідомого. Його часті подорожі до Лондона у 1930-х роках і особливо чутлива реакція на вигнання з Франції 1935 року наводять на думку про те, що якісь стосунки могли існувати вже тоді.

²³ Ліда: ПДН, 19 серпня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/ІІ/21.

²⁴ Новосад, «Василь Вишиваний», 25.

²⁵ Ідеться про Waffen-SS Galizien, ПДН, 19 серпня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/ІІ/23–26.

²⁶ Расевич, «Вільгельм фон Габсбург», 220.

²⁷ Gestapo, Kattowitz, допит Аліси фон Габсбург, Вісла, 27 січня 1942 р., BA R49/38. Див. також Badeni, *Autobiografia*, 141.

²⁸ Stab Reichsführer SS до Greifelt, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, 1 грудня 1942 р., BA NS19/662 PK D 0279.

²⁹ Chef der Sicherheitspolizei до Stabshauptamt des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, 20 липня 1942 р., BA R49/38.

³⁰ A. Habsburg, *Princessa och partisan*, 169. Гайдріх був також Протектором Райху в Богемії-Моравії – саме тому його обрано ціллю нападу.

³¹ Марія-Клотильда Габсбург до Гітлера, 29 травня 1940 р., BA, R43II/1361.

³² Грайфельд до Гайдриха, 23 вересня 1941 р., BA R49/39; «Aktenermerk», 26 червня 1941 р., BA R49/39.

³³ SS Rechtsabteilung, «Volkstumszugehörigkeit der Familie der verstorbenen Erzherzogs Leo Habsburg in Bestwin», Kattowitz, 19 квітня 1941 р., BA R49/37.

³⁴ Мая: Der Amtskommissar und k. Ortsgruppenleiter до SS-SD Abschnitt Kattowitz, 2 серпня 1940 р., BA R49/37. Категорія: Bezirkstelle der Deutschen Volksliste до Zentralstelle der Deutschen Volksliste in Katowitz, 19 листопада 1941, BA R49/37. Зрадник: «Vermerk zu einem Vortrag des SS-Gruppenführers Greifelt beim Reichsführer SS am 12 Mai 1943», BA NS19/662 PK D 0279; «Besitzregelung der Herrschaft Saybusch», 18 травня 1934 р., BA R49/38.

³⁵ Der Hauptbeauftragte «Eindeutschung von Polen», 13 серпня 1942 р., APK-OZ DDZ 1150.

³⁶ «Aktenermerk», 18 травня 1944 р., BA NS19/662 PK D 0279.

³⁷ «Angelegenheit Saybusch-Bestwin», 19 травня 1944 р., BA NS19/662 PK D 0279.

³⁸ Першу цитату у цьому абзаці взято із: Gauleiter von Oberschlesien до SS Gruppenführer Greifelt, вересень 1944 р., BA NS19/662 PK D 0279. Місцева влада: Beauftragte für den Vierjahresplan до Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, 26 листопада 1943 р., BA R49/38; «Vermerk für SS Standartenführer Dr. Brandt», 18 листопада 1944 р., BA NS19/662 PK D 0279.

³⁹ Дахау і Мавтгавзен. У країнах на кшталт Польщі це не завадило б советам виставити його німецьким колаборантом; у Австрії, де присутні були також американці й британці, советам довелося виявляти дещо більшу обережність.

⁴⁰ ПДГ, 26 вересня 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/І/59; ПДГ, 14 квітня 1948 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/І/28; ПДН, 19 червня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/І/216; ПДГ, 5 вересня 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/І/39–40. Див. загалом Muller,

Die Sowjetische Besatzung, 39–89; Buchanon and Conway, *Political Catholicism in Europe*; Boyer, «Political Catholicism», 6–36.

⁴¹ Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 38–39.

⁴² Rauchensteiner, *Der Sonderfall*, 131.

⁴³ Як відомо дослідникам теми, тут ішлося про бандерівський відділ ОУН, який на той час роздирали внутрішні суперечності. Вільгельм зав'язав контакти із Українською Головною Визвольною Радою, бандерівською спробою створити загальну політично-військову організацію, під проводом якої націоналісти могли б готуватися до завершення війни. У цій праці я оминав обговорення міжособних чвар українців; охочих ознайомитися з цим питанням відсилаю до своєї книжки *Reconstruction of Nations* і відповідних українських, польських та інших праць, що на них у ній покликаюся.

⁴⁴ ПДГ, 11 листопада 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/І/72–74.

⁴⁵ Отто: Brook-Shepherd, *Uncrowned Emperor*, 176. Розвиток подій у 1946 році: ПДН, 27 серпня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/ІІ/30–38; ПДН, 19 червня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/І/204–206; ПДН, 23 квітня 1948 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/ІІ/146–147; Новосад, «Василь Вишиваний», 25. Щодо американської кар'єри Лебеда див.: Burds, «Early Cold War».

⁴⁶ ПДН, 24 липня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/ІІ/1–5.

⁴⁷ Див. Snyder, «To Resolve»; Snyder, «The Causes»; щодо цитат, цього аргументу і наступних абзаців.

⁴⁸ Mackiewicz, *Dom Radziwiłłów*, 211; Hamann, *Die Habsburger*, 401. Матильдин чоловік, Гієронім Радзивил, особа німецькомовна, яку в молодості вважали людиною пронимецьких переконань, під час війни допомагав польському антинімецькому опорі. Наприкінці війни його заарештували совети. Помер він у сибірському за-
сланні.

ПОМАРАНЧЕВЕ

Європейські революції

Відень – місто музики, якщо лише музика ця лунає не надто голосно. Віденці мають свої уявлення про вечірню тишу, давно закріплені у звичаях і законах, для виконання яких мешканці міста не б'ються закликати поліцію. Впродовж тривалого часу різкий стукіт у двері зазвичай заставав іноземців саме в ту мить, коли вони починали розчинятися в забаві. Віденська поліція чемна, але наполеглива, і часом змушена забирати людей із собою. Саме це й сталося одного весняного вечора у 1947 році, коли українського біженця Василя Качоровського, приятеля Вільгельма та Романа, заарештували за порушення спокою. Молодий чоловік допізна не йшов на спочинок, співав і танцював, відзначаючи уродини, які стали для нього останніми.

Качоровський був шпигуном, українським націоналістом на службі у французької військової розвідки. Його історія була типовою для багатьох українців. 1939 року, не зрушивши ані на крок, він зненацька опинився в Советському Союзі. За умовами таємного протоколу, що додавався до пакту про ненапад між Берліном та Москвою від серпня 1939 року, Советський Союз зайняв ту половину Польщі, яка містила східну частину давньої габсбурзької Галичини, місто Львів і п'ять мільйонів українців. Після того, як ці землі уведено до складу советської республіки України, українські націоналісти втекли на захід. Якби вони залишилися в межах досяжності для Сталіна, то ризикували б багатолітніми засланнями до Сибіру чи в Казахстан.

Качоровський дістався до Відня 1940 року, де знайшов працю радіооператора в німецькій військовій розвідці. На той час, звісно, Австрію вже поглинула гітлерівська Німеччина, яка, подолавши Польщу і Францію, стала доміантною державою в Європі. Гітлер звертав свої думки на схід і планував вторгнення у Советський Союз, яке, як він вважав, закріпить його остаточну перемогу в Європі. Те, що Качоровський був носієм української мови, німці взяли на озброєння, коли увійшли в Советську Україну в ході масового вторгнення у Советський Союз у червні 1941 року.

Знищивши надії українських націоналістів, таких як Качоровський, Німеччина ані не відновила Україну, ані не поборолла Черво-

ну армію. Советський наступ 1943 та 1944 років відкрив ще одну дилему. Розбивши німців на східному фронті, совети знову приєднали до своїх територій цілу Советську Україну, разом із землями, що їх Німеччина колись надала їм за умовами договору. Східна Галичина, рідний край Качоровського, знову стала західною частиною Советської України. Після німецької капітуляції 8 травня 1945 року українці на кшталт Качоровського не могли повернутися додому. З погляду советського, їхня вина була тепер ще більшою, ніж раніше, бо ж вони були не лише націоналістами, а колаборантами німців. На них чекав допит і страта.

Як у пліні війни розумів Вільгельм, єдина надія для таких чоловіків і жінок полягала в тому, щоб перейти на інший бік і знайти покровителів серед західних союзників. Звісно, факт колаборації з німцями не будив серед американців, французів і британців особливих симпатій. Та з поширенням комунізму східною Європою в 1946 році, західні держави зрозуміли, що їм треба було знати про Советський Союз значно більше; отож, вони, часом із Вільгельмовою допомогою, вербували українців, таких як Качоровський. Так само, як перед тим Ліда, Качоровський спершу познайомився з Романом, який привів його до Вільгельма, а той відтак допоміг йому вийти на зв'язок із французами.

Французи найняли Качоровського у серпні 1946 року, давши йому завдання спостерігати за рухами советського війська в Австрії, Угорщині та Румунії. В останніх двох країнах, що їх окупувала Червона армія, комуністичні партії вели боротьбу за владу, яка невдовзі мала завершитися їх перемогою. Хоча він скаржився, що не знає угорської та румунської мов, Качоровський робив усе, що міг, аби створити мережі з місцевих інформаторів. Отримавши від французів австрійські папери в грудні 1946 року, він і далі жив у Відні, а при потребі навідуватися до Будапешту та Бухаресту.

На початок 1947 року советська військова контррозвідка, грізний СМЕРШ, гналася за Качоровським по п'ятах. Принаймні раз советські солдати на віденській вулиці намагалися силоміць впхнути його на задне сидіння автомобіля, але він зумів від них вирватися. Тепер, після забави, австрійська поліція передала його – збентеженого, змученого, мабуть, п'яного – советам. За випадком долі, віденська поліція заарештувала чоловіка, якого пильно розшукувало советське окупаційне керівництво, яке й мало справжню владу в місті. Совети іноді розповідали австрійській поліції, на кого полюють, і залишали за собою право заарештовувати й допитувати всіх, кого їм заманеться. Так чи інакше, вони зазвичай ловили свою жертву,

а тепер, завдяки гучній вечірці й нетерплячому сусідові, впіймали Качоровського.

Він заговорив і назвав імена. На допитах у советському штабі в Бадені, на південь від Відня, Качоровський надав советам надзвичайну інформацію. Він повідомив, що Вільгельм фон Габсбург разом із його приятелем Романом Новосадом звів його з французькою військовою розвідкою. Червоний Князь, ворог советів в Україні 1918 року та Австрії року 1921-го, жертва скандалу, який у 1935 році, здавалося, знищив його політичну кар'єру, був знову в дії. Вільгельм діяв проти советів понад рік, не викриваючи себе. Нарешті совети знайшли собі першого охочого свідка. Можливо, Качоровський вважав, що видавши Вільгельма та Романа, збереже власне життя. Якщо так, то він помилявся. Совети скарали його на смерть. Качоровський був однією з тисяч осіб, які безслідно зникли на вулицях Відня за роки окупації міста.¹

Наступним був Роман. 14 червня 1947 року советські солдати викрали його з британського сектору Відня. Як записала австрійська поліція, Романа «невідомі цивільні [забрали] в особисте авто з номерним знаком W2038 і відвезли геть». За номерним знаком з'ясували, що авто належить советському майорові – на цьому, звісно, розслідування австрійської поліції припинилося. В Австрії проводилися вільні вибори й існував демократичний уряд, але цей уряд не мав суверенітету над своєю територією. Советський майор, такий собі Гончарук, допитував Романа в Бадені. За три дні він визнав свій зв'язок із Вільгельмом і їхню працю на західні розвідчі агентства. 19 серпня Роман означив свої стосунки з Вільгельмом так: «Ми довіряли одне одному як друзі».²

Без довіри їхні змови були б неможливими. Але тепер, коли їх видав третій чоловік, двоє друзів знову зустрінуться у советському полоні. Наступного дня, 20 серпня 1947 року, совети вирішили заарештувати Вільгельма. Він, певно, вже був наляканий. Раптово зник Качоровський. Тоді пропав його приятель Роман. Йому, мабуть, було самотньо в помешканні на Fasangasse, і в нього були всі підстави побоюватися найгіршого. Одного серпневого дня Вільгельм покинув кабінет, у якому тримав папери трьох своїх невеликих справ, сказавши колегам, що йде обідати. Тоді, схоже, він подався до найближчої залізничної станції, Зюдбангофу. На поїзд він не сів. Австрійська поліція знову доповідала: «26 серпня 1947 року о 14:00 біля виходів відправлення Зюдбангофу чоловіка, чий зовнішній вигляд відповідав описові Вільгельма Габсбурга, схопили троє советських солдатів із червоними пов'язками на

передпліччях, на чолі з майором, і повели до радянського командного поста».³

Майор Гончарук допитував Вільгельма у Бадені впродовж наступних чотирьох місяців. Як на радянські стандарти, з Вільгельмом поводитися добре. Тоді як інші ув'язнені їли зі спільних мисок, він отримав власну. Він мав навіть власну ковдру. Утім, вигляд він мав жахливий. Йому як особі, хворій на туберкульоз і серце, потрібне було регулярне лікування, якого він тепер не отримував. Через чотири місяці, коли 19 грудня 1947 року він разом із Романом та іншими ув'язненими сів на літак, вони завважили його поріділе волосся, налякані очі, тремтливий голос. Після того, як літак знявся в повітря з Аспернського злітного поля поблизу Відня, Вільгельм запитав у німецького ув'язненого, чи не починалася Третя світова війна.

У тому місці й у той час питання це зовсім не було дивним. Ніхто 1947 року не міг знати, що холодна війна не стане війною гарячою. Сполучені Штати запропонували європейським державам величезну допомогу у вигляді Плану Маршала, та Радянський Союз наказав своїм державам-клієнтам у східній Європі відмовитися від неї. Президент Гарі Труман ствердив, що Америка вдасться до всіх можливих заходів, щоб запобігти поширенню комунізму до Греції. Сталін боявся, що американці й британці знайдуть спосіб утрутитися в події на Балканах. Проти встановлення комунізму в Польщі, західній Україні та балтійських країнах досі боролися тисячі партизанів. Усвідомлюючи свою потребу в допомозі ззовні, вони мріяли про Третю світову війну і британсько-американське вторгнення у Радянський Союз. Сотням мільйонів європейців, які пережили Гітлерову імперію лише для того, щоб потрапити у володіння Сталіна, годі було змиритися з думкою про те, що американці і британці покинуть їх жертвами тоталітарного правління.⁴

Заки літак приземлився у Львові, Вільгельм перестав думати про майбутнє і почав розважати над минулим. Тієї ночі у місті, яке тепер належало до радянської України, Вільгельм бачив сни про Першу світову війну й не давав спати товаришам у камері, говорячи крізь сон про свої молодечі подвиги. Його подорож у радянському полоні дивним чином повторила пригоди його молодості. Асперн, злітне поле, з якого полонені вирушили з Відня, було назване на честь найбільшої військової перемоги найвойовничішого предка Вільгельма, ерцгерцога Карла. У Бадені, де Вільгельма з серпня по грудень 1947 року допитували ради, під час Першої світової війни розташовувався штаб габсбурзького війська. Можливо, втрачаючи здоров'я на допитах, Вільгельм пригадав і те, що саме в Бадені він тридцять років тому лікувався від своїх хвороб.

Відтак його привезли до Львова, де очолені Вільгельмом солдати 1918 року підтримали українське повстання. Наступного дня вони мали летіти до Києва, столиці Української Народної Республіки, що її Вільгельм допоміг створити у 1918 році, а також місця його омріяного українського трону в часи степових пригод того літа.⁵

20 грудня 1947 року Вільгельм у польоті зі Львова до Києва ділив ковдру з Романом. Двоє чоловіків перешіптувалися українською. Ця подорож була Вільгельмовими першими відвідинами Києва; друзі, напевно, знали, що ці відвідини стануть і останніми. На цей час їхню долю вже, мабуть, було вирішено; вони могли хіба сподіватися не вплутати надто велику кількість інших людей. Їхні допити відбувалися у штабі Міністерства державної безпеки на вулиці Володимирській. Ця вулиця, що пробігала через височини міста, була, мабуть, найгарнішою в Києві – якнайкращим місцем для побудови палацу або в'язниці. Були часи, тридцять літ перед тим, коли і більшовики, і Габсбурги одночасно мріяли контролювати ці височини. У 1918 році Вільгельм отаборився у степах, вичікуючи вигідної миті для початку наступу на Київ. Тепер Червоний Князь досяг міста своїх мрій. Замість корони, він мав пов'язку на очах; замість трону, його вели у темницю. Ув'язнений із іншими українцями, людьми, що знали про його пригоди у 1918 році, він не приховував свої молодечі мрії стати королем. Коли він розповів про своє життя востаннє, під час другого кола допитів на вулиці Володимирській, що тривали з січня по квітень 1948 року, його історія, здавалося, добігла до свого завершення.⁶

29 травня 1948 року советський трибунал оголосив Вільгельма винним у спробі стати королем України 1918 року; в очоленні Вільних Козаків у 1921 році; а також у службі на користь британської та французької розвідки під час війни і після неї. Советське законодавство було ретроактивним та позатериторіальним, воно сягало через десятиліття до часу перед заснуванням Советського Союзу і через простір до земель, над якими Москва ніколи не мала суверенітету. Серед інших неподобств, шпигунську діяльність Вільгельма проти німців під час Другої світової війни потрактовано як злочин супроти Советського Союзу. Те ж саме сталося і з тисячами інших східних європейців. Советські судді вважали некоммуністичні рухи опору однією з форм колаборації з німцями. Ідеологічно це можна було виправдати, вдавшись до марксистської ідеї про те, що нацизм був просто найвищою формою фашизму, а фашизм – природним вислідом капіталізму. Відтак будь-хто з тих, що боролися за будь-який устрій, окрім комуністичного, трактувався союзником нацистів.

Советська судова система мала й прагматичніші мотиви. Ті, що чинили опір німцям, – особи, які мали відчуття національної честі й готовність іти на ризик, чоловіки та жінки, що не страшилися пов'язок і солдатських чоботів, зрілі душі, яких не зворушували пропагандистські стяги і переможні паради, – такі люди могли опиратися і советам. Не всі вони, звісно, були такі шляхетні, як Альбрехт, чи такі граційні, як Аліса; небагато, зрештою, серед них було й таких чарівних, як Роман, чи таких безсоромних, як Вільгельм. Але всі європейці, що не сиділи, склавши руки, за німців, становили ризик для советів. Їх краще було позбуватися. 12 серпня 1948 року советські офіцери видали розпорядження, за яким Вільгельма мали доправити до в'язниці у західній Україні, де він мусив відбути двадцятип'ятирічне ув'язнення.⁷

Шістьма днями пізніше, 18 серпня 1948 року, після трьохсот п'ятдесяти семи днів у советському ув'язненні, Вільгельм помер від туберкульозу. То був день народження цісаря Франца-Йосифа, першого покровителя Вільгельма, і сота річниця від приходу Франца-Йосифа до влади під час Весни Народів у 1848 році. Вільгельмові легені, що вдихнули свої найперші подихи біля чистої габсбурзької Адріатики, востаннє видихнули у советському в'язничному шпиталі в Києві. Блакитні очі, які 1908 року бачили Франца-Йосифа у всій його славі у Придворній опері, закрилися, маючи перед собою сцену з поржавілих ліжкових рам і порепаних бетонних стін.

Неясно, чи совети мали намір вбити Вільгельма. Зрештою, вони могли засудити його до смерті. З іншого боку, вони могли надати йому, хворому на туберкульоз і серце, медичну допомогу, а не просто спостерігати, як він згасає. Смерті такого штибу були типовими для советської системи; сталінська поліція убила близько мільйона осіб за прямим наказом, і мільйони померли від виснаження у робітничих таборах ГУЛАГу, або через занедбання у в'язниці. Якби Вільгельм пережив допити, він, безперечно, швидко помер би у в'язниці.

Советська політика була вбивчою і брехливою. Після того, як Вільгельм помер, совети заперечували факт його смерті. Вони повідомили австрійську владу про вирок, таким чином давши їй підстави вважати, що він живий і перебуває в таборовому ув'язненні. Як зазвичай бувало в таких випадках, люди, які поверталися з Советського Союзу до Австрії, стверджували, що бачили Вільгельма живим. Згодом надійшли так само неправдиві звістки про те, що він помер у ув'язненні у 1950-х роках. Декілька років австрійська держава надсилала запиту. 1952 року австрійська влада вирішила, що Вільгельм усе ж не був австрій-

ським громадянином. Оскільки він так і не зрікся своїх прав на габсбурзькі трони, аргументували владці, то він узагалі не мав отримати громадянство 1936 року. Через чотири роки після його смерті Австрія вмила руки.

Вічна бездержавність, що впродовж більшої частини життя виводила Вільгельма, тепер його знищила. Давно затих його неспокійний дух, підтвердження єдиної із відомих нам вічностей – вічності прагнення бути вічним. Його гарне тіло, яким колись захоплювалися на пляжах і лижних схилах Європи, було тепер зотлілим, безіменним і забутим. Він зник, душею і тілом, десь поміж монархією та модерністю, проживши життя таке багате і чудернацьке, що йому непотрібен був власний вік.⁸

Разом із Вільгельмом, здавалося, загинула і певна українська мрія. Вільгельм був одним із десятків тисяч чоловіків та жінок, що їх у кінці 1940-х років совети скарали за справжню чи гадану участь у рухах за українську незалежність. Багато з них – якщо не всі – походили із земель, що колись були габсбурзькою східною Галичиною. Можливо, більш за будь-кого з них Вільгельм втілював український зв'язок із Габсбурзькою монархією і заходом, зв'язок із європейською культурою та традицією, яка, на думку багатьох патріотів, відрізняла Україну від Росії.

Після анексії цих західних територій Москва цілком свідомо відітнула їх від їхньої габсбурзької історії. Геноцид й етнічні чистки вже принесли незворотні зміни серед населення. Німці між 1941 та 1944 роками вбили переважну більшість євреїв; після цього совети депортували поляків (і уцілілих євреїв) до Польщі. Заборонивши Греко-Католицьку Церкву, совети демонтували установу, що її Габсбурги створили для давнішого віку. Греко-Католицька Церква представляла не лише українську націю, а й цілу західну традицію церковної автономії супроти держави. У 1918 році Вільгельм відіграв незначну роль у планах греко-католицького митрополита повернути у свою віру православних. Замість цього цілком підконтрольна советській державі Російська Православна Церква поглинула західноукраїнських греко-католиків. Їхній священничий чин заслано в тюрми та в Сибір. Один греко-католицький священник, із яким Роман перетнувся у в'язниці, подарував тому яблуко.⁹

Коли совети заарештували Романа у червні 1947 року, йому залишалося недовго до завершення своїх музичних студій – до цієї обставини він нав'язливо повертався на допитах. Навіть після того, як його з Вільгельмом у грудні перевезено до советської

України, він плакав надії повернутися до Відня, завершити науку і стати диригентом. Замість цього його засуджено до важкої праці у советському таборі в Норильську, за полярним колом. У ГУЛАГу, в найгірших умовах, які лише можна було собі уявити, невтомний Роман, за спогадами колеги в ув'язненні, zorganizував «доволі непоганий хор та оркестр».¹⁰

Колишній Романів викладач Ганс Сваровський, що зробив собі добру кар'єру в нацистський період, після війни диригував у Відні, Граці та Единбурзі – місцях, значно приємніших за постійну мерзлоту арктичної зони. За свою довгу й успішну кар'єру він виховав низку диригентів наступного покоління. Деякі з них тепер широко відомі у світі класичної музики. Роман, так само, як і численні інші українські митці двадцятого століття, залишив по собі слід у політиці, а не в мистецтві. Та, наскільки можна встановити з полишених ним писань, Роман ніколи не шкодував через ризики, на які пішов заради Вільгельма й заради України.¹¹

Поки Советський Союз поглинав Україну, вбиваючи або висилаючи в ГУЛАГ прибічників її національної незалежності, Австрія вперше набувала власного націоналізму. Так само, як у дев'ятнадцятому столітті українська нація виникла внаслідок боротьби за землі біля кордонів Габсбурзької та Російської імперій, австрійська нація самоствердилася під час напруги між супердержавами на початках Холодної війни.

Советська звичка призводити до зникнення людей у Відні була лише дрібним прикладом політики Москви у всіх підконтрольних їй регіонах Європи. Ці ж речі на значно більшій шкалі відбувалися в Польщі, Угорщині, Румунії, Болгарії і Чехословаччині – країнах, що встановили комуністичне правління у 1946, 1947 і 1948 роках. У Німеччині та Австрії, що їх совети окупували спільно із західними державами, союзники воєнного часу зрозуміли, що не можуть погодитися щодо умов свого відходу. На кінець 1940-х років Москва й Вашингтон зіткнулися у глобальному змаганні за владу. Холодна війна почалася по-справжньому. Заклопотані питаннями Німеччини, Кореї і гонки атомних озброєнь, американці й совети не мали ані часу, ані зайвої уваги для Австрії. Іноземні війська не виведено з країни аж до 1955 року, через десятиліття після завершення війни. За умовами підписаного в тому році державного договору, Австрія знову отримала суверенітет, погодившись на суворе дотримання військового та політичного нейтралітету.

За десятиліття принизливої окупації з боку чотирьох держав австрійці розвинули собі національний міт, що наголошував на

їхньому стражданні від німців у 1938–1945 роках, а потім від союзних держав у роках 1945–1955. Той факт, що впродовж першого з цих періодів Австрія була радше частиною Німецького Райху, аніж його жертвою, забуто. Під час Другої світової війни союзники погодилися відновити Австрію в ролі незалежної держави. У надії збудити підтримку для антинімецької справи, вони трактували Австрію як «першу жертву» Гітлера. Таке охарактеризування по війні радо прийняли й самі австрійці.

1955 року їхня історія почалася заново, із засновку, що самі австрійці фактично не несли відповідальності за своє минуле. Як і всі нації, які в дев'ятнадцятому столітті кинули виклик габсбурзькому правлінню, нова австрійська нація прийняла наратив власної історії, що складався з трьох частин: невиразного золотого віку в далекому минулому, недавнього проміжного періоду іноземного гніту і сьогодення національного визволення. Популярну історію габсбурзького періоду зведено до низки образів – більш чи менш тих самих, що їх показано Францові-Йосифу як картини сну на святкуванні його ювілею у Придворній опері 1908 року.

Самопрезентація Австрії, наскільки можливо, уникала політики, наголошуючи натомість на культурі, найперше музиці. Однак інколи музика у Відні лунала надто тихо. Єврейські диригенти й композитори, що займали чільні позиції у віденській культурі з того часу, як Придворну оперу у 1897 році очолив Густав Малер, у 1930-х роках покинули країну, або ж загинули у Голокості. Роман, студент музики, що відклав свої книжки заради того, щоб шпигувати проти німців, також покинув місто не з власної волі. Його та українську справу, що коштувала йому сповненого задоволень життя у повоєнній Австрії, забуто. Ніщо в австрійській сучасності не вимагало згадок про колишні зв'язки Відня з Україною.

Австрія втратила Україну – не лише за залізною завісою, що пробігала на відстані якихось п'ятдесятьох миль на схід від Відня, а й за інтелектуальними межами нової національної ідентичності, що її австрійці для себе творили. За Габсбургів Австрія ніколи не була нацією: вона була чимось понаднаціональним, ототожненням із монархією та імперією. Для того, щоб стати нацією, Австрії треба було віддати своє вище щодо інших становище і прийти в модерну Європу одним народом серед багатьох. Нейтральна Австрія прагнула безпеки, схилиючись до Заходу, уникаючи ризикованих зв'язків зі Сходом. Її економіка діяла добре у світі, де чимраз більше важили послуги, фінанси та імідж. Зависла між Сходом і Заходом, окупована великими державами, а потім

зациклена на собі, Австрія була досконалим витвором свого віку. Характеризувало її багатство, успіх, демократія і шизофренія щодо недавнього минулого.¹²

Республікою Астрія визначала себе у протиставленні не лише до свого нацистського, а й до габсбурзького минулого. Таку по-стать як Вільгельм, із його габсбурзьким прізвиськом, українською ідентичністю, фашистським моментом і провокативно антикому-ністичною поставою, слід було забути. Його й забули – в Австрії і на цілому Заході. Коли у серпні 1947 року Вільгельма заарешто-вано, радянські наглядачі зняли у нього із зап'ястя годинник фірми Омега. Цю ж марку згодом на срібному екрані носив Джеймс Бонд. Вигадана родина Бондів навіть привласнила собі габсбурзький де-віз: «Світу замало». У 1963 році, коли творець Бонда Іан Флемінг визнав цей факт, лише жменька європейців ще могла б згадати габсбурзьке походження девізу. На той час, коли Джеймс Бонд носив годинник Омега Сімастер у фільмі *Золоте око* 1995 року, мож-на припустити, що ніхто із близько вісімдесятьох мільйонів осіб, які побачили фільм, не згадав про Вільгельма.

Та колись, ще не так давно, жила собі справжня особа, яка носила той годинник, дещо іншого стибу поціновувач жінок. Його родина послуговувалася цим девізом; його життя розпо-чалось з мрії панування на морі й закінчилося хоробрим шпіо-нажем проти Советського Союзу. Холодна війна стала власною культурою, яка всотала давніші образи та ідеї й навчила два покоління європейців історії конфлікту між Сходом і Заходом, що оминав Габсбургів, які, зрештою, стояли в осерді всього, що йому передувало.

Та Холодна війна врешті завершилася, а Габсбурги – ні. Двоє найяскравіших габсбурзьких жінок у Вільгельмовому житті, його невістка Аліса і цісарева Зіта, побачили занепад Советського Со-юзу й постання нової Європи.

На час смерті Аліси 1985 року у віці дев'яноста шести ро-ків, до влади у Советському Союзі прийшов реформатор на ім'я Міхаїл Горбачов. У 1988 році Горбачов пообіцяв, що Советський Союз більше не втручатиметься у внутрішні справи своїх східно-європейських сателітів, таким чином усунувши опорний камінь із арки советської сили в Європі. Усі комуністичні режими східної Європи покладалися на загрозу й застосування сили проти влас-ного населення. Придушивши угорську революцію 1956 року, со-вети також здійснили інтервенцію у Чехословаччині 1968 року. У році 1981-му комуністи острахом змусили комуністичну вер-

хівку Польщі впровадити військовий стан. Хоча польське самовторгнення знищило незалежний робітничий рух, який називався Солідарністю, воно послужило також визнанням того, що в розпорядженні комуністичних чільників не було інших засобів, окрім сили.¹³

Комунізм у східній Європі обвалився, коли Горбачов прагнув реформувати Советський Союз. Він хотів відродити комунізм, заохочуючи відкрите обговорення політики й таким чином створюючи автентичну політичну підтримку для змін; його політика призвела до результатів різуче відмінних від тих, на які він сподівався. Польський комуністичний режим, що вже вдався до сили у 1981 році першим пішов услід за новою лінією Горбачова. 1989 року польські комуністи зустрілися з опозицією, постановили провести вибори – і програли їх. Чільники опозиції із Солідарности у серпні сформували уряд. То був початок кінця комунізму, хоча тривалий візуальний образ для цього процесу надало падіння Берлінського муру в листопаді того ж року. У серпні 1991 року советські консерватори влаштували путч проти Горбачова на знак протесту проти домовленостей, що надавали советським республікам (зокрема й Україні) ширших повноважень у стосунках із центром. Замість цього їхній путч прискорив кінець Советського Союзу і його розпад на складові республіки. На кінець 1991 року Україна була незалежною державою.¹⁴

Коротке двадцяте століття скінчилося. Одна світова війна поклала край традиційній імперії та експериментові з національного самовизначення; інша принесла зіткнення двох тоталітарних держав і перемогу ідеологічної імперії нового різновиду – Советського Союзу. Холодна війна тривала достатньо довго, аби здаватися вічною, а її блискавичне завершення порушувало питання про те, що діяти з новознайденим обсягом свободи. Східноєвропейські сателіти Москви, що стали суверенними 1989 року, й колишні советські республіки, що отримали незалежність у році 1991-му, мусили замінити комунізм чимось іншим. Половина континенту взялася за два перетворення: із політичної системи однопартійного правління – до демократії, і з економічної системи, що ґрунтувалася на державній власності й плануванні, – до якогось різновиду капіталізму з вільним ринком. Кінець комунізму означав початок масової приватизації по цілій східній Європі. Фірми, що їх націоналізовано після комуністичних захоплень влади у сорокових роках, тепер повернуто у приватний сектор, – хоч, як правило, не властивим попереднім власникам.

Броварня у Живці зависла в юридичній невагомості, коли Польща розпочала приватизацію концернів у державній власності. 1991 року її виведено на польську фондову біржу. Саме в цю мить і заявили про себе розчаровані польські Габсбурги. Коли голандський пивний велет Heineken почав скуповувати акції, польські Габсбурги – двоє доньок і один із синів Аліси та Альбрехта – з'явилися у польських медіях, щоб нагадати полякам, хто був власником живецької броварні до нацистів і комуністів. Жодне з трьох – ані сестри, ані брат – не мали польського громадянства, хоч усі народилися у міжвоєнній Польщі. Карл-Штефан, син, був шведом; Рената, молодша донька, була іспанкою. Старша донька Марія-Кристина мешкала у Швейцарії взагалі без будь-якого громадянства. Єдиним членом родини, який мав польське громадянство, а відтак і якийсь статус у польських судах, був син Аліси від першого шлюбу. Цей пан, син габсбурзького дипломата і внук прем'єр-міністра, народився Казимиром Бадені. Тим часом він став домініканським монахом і доволі цікавим богословом на ім'я отець Йоахим.

На чолі з отцем Йоахимом четверо дітей Аліси, які тепер перебували на сьомому десятку життя, подали три позови. Перший просив анулювання повоєнної передачі броварні польській державі на тій підставі, що передача ця порушувала тогочасне законодавство. Це був либонь переконливий аргумент; броварню націоналізовано, виходячи із закону про сільське господарство. Другий позов просив сплати величезного відшкодування за неспроможність польської держави вшанувати законне право Габсбургів на броварню перед її приватизацією. Таке міркування теж було не з найгірших, але не мало особливих шансів на перемогу: польська держава не мала таких грошей, щоб відповісти на цю вимогу, та й весь сенс приватизації в тому й полягав, щоб зібрати готівку. У третьому позові родина просила в судів заборонити броварні зображати на етикетках пляшок і банок із пивом габсбурзьку корону й герб.

Спершу Габсбурги програли позов щодо символів. 2003 року верховний суд Польщі постановив, що інтелектуальна спадщина Габсбургів була громадською власністю. Історія Габсбургів була історією Польщі, отже, належала вона усім. Особливі родинні традиції Аліси, Штефана, Альбрехта й інших польських Габсбургів належали місту Живець. Високий суд Польщі виснував, що Польща всотала в себе традиції Габсбургів у ті десятиліття, протягом яких самі Габсбурги не могли залишатися в країні. Така іронія не тішила

людей, що були свідками того, як їхню родинну власність відібрали тоталітарні держави, а самі вони провели свої дорослі життя в екзилі. Діти Аліси безперечно були поляками, принаймні в певному сенсі, й володіли польською мовою так само добре, як адвокати, що відстоювали їхні інтереси, й судді, що приймали рішення. Поза сумнівом, вони були більш польськими за нових власників броварні, фірму Heineken.¹⁵

Залишалися лише переговори з Heineken, чиї акціонери на кінець 2005 року володіли близько дев'яноста вісьмома відсотками акцій живецької броварні. У Габсбургів, які відмовилися від свого позову на відшкодування за похалпну приватизацію, залишалася лише одна судова справа – щодо питання законності початкового переведення броварні у власність польської держави. У грудні 2005 року вони погодилися відмовитися й від цього позову в обмін на гроші.

Нині живецька броварня є беззаперечною власністю Гайнекену. Габсбурзьку корону зображено на кожній пляшці пива.

Польських Габсбургів, Алісину гілку родини, зведено до корпоративного знаку й піднесено як національні символи. У ці ж роки нащадки Зіти, спадкоємці габсбурзьких престолів, боролися за місце для своєї родини у новій політиці вільної Європи.

Сама Зіта жила до магічного року 1989, коли народи східної та центральної Європи, нації давніх габсбурзьких володінь, знову почали стверджувати свою суверенність. Слідом за Польщею пішли Угорщина і Чехословаччина, дві країни, що цілком склалися із колишніх габсбурзьких земель. Кінець Советського Союзу 1991 року звільнив Україну, до якої увійшли частини давніх габсбурзьких коронних земель Галичини та Буковини. Південніше, в Югославії, вибухнула війна, і найтяжчі бої точилися в колишній габсбурзькій провінції Боснії. Хорватія, держава, що складалася з давніх габсбурзьких володінь, боролася проти Сербії, тієї вічної подразниці Габсбургів.

Зітин син Отто, що його виплекано на габсбурзьку реставрацію у 1930-х роках, все ще був задіяним у політиці – членом консервативної німецької партії, що ґрунтувалася в Баварії, і депутатом до Європейського Парламенту. Він мав чимало думок щодо облаштування нової Європи. Із розпадом Югославії Отто закликав держави Європи визнати віднедавна незалежну Хорватію. Чільник сербського військового утворення Аркан Тигр нагадав йому, що сталося з Францом-Фердинандом, коли

той ткнув свого носа у балканську політику. Отто відреагував на погрозу особистими відвідинами Сараєва, приїхавши, за його словами, «молитися за те, щоб це коло трагедій замкнулося». Мав Отто і свої візії щодо інших націй, чії історії розпочалися з Габсбургами – найпомітніше щодо України. 1935 року Вільгельм потрапив в осердя скандалу в Парижі, позбавивши Отто габсбурзького союзника в Україні й осоромивши цілу родину. Через сім десятиліть після цього розчарування Отто знову підняв голос щодо України. Наприкінці 2004 року він заявив, що майбутнє Європи вирішуватиметься у Києві та Львові.¹⁶

Отто мав слушність. Україна була найбільшою і найбільш населеною постсоветською республікою в Європі, країною з площею Франції і п'ятдесятьма мільйонами мешканців. Із цього погляду, вона була лакмусовим папірцем того, чи може демократія поширитися на посткомуністичну Європу. Більшість із колишніх комуністичних країн на захід від України пройшли через більш чи менш успішні перетворення на виборчі демократичні системи із ринковою економікою. Росія, східна сусідка, не спромоглася встановити впізнаваних форм ані одного, ані іншого, але могла покластися на державну інфраструктуру й державні еліти Советського Союзу. Україна, колишня советська республіка, майже без історії незалежного існування мусила створити цілий апарат незалежної держави, на додачу до демократичної системи й ринку. Як і всі європейські держави, що пережили комунізм із самого початку, від заснування Советського Союзу, Україна зазнала певних труднощів із цим дуже підставовим перетворенням. Ідея держави як чогось об'єктивного, чогось такого, що існує поза особистим контролем її чільників, була цілком новою. Коли у час вельми підозрілої приватизації творилися величезні маєтки, державу почали сприймати як захисницю економічних баронів, що їх називали олігархами.

У перших роках двадцять першого століття Україна сповзала до олігархічного авторитаризму, за правління президента із дуже значними повноваженнями і в мінливому оточенні надзвичайно багатих чоловіків і жінок, які зокрема контролювали телевізійні медії. Наприкінці 2000 року, у найбільш голосному з незчисленних скандалів, президентський тілоохоронець оприлюднив аудіоплівки, на яких хтось із голосом, дуже схожим на голос президента Леоніда Кучми, віддавав наказ прибрати журналіста. Цей журналіст, Георгій Гонгадзе, був редактором інтернет-сторінки під назвою Українська правда, що відрізнялася

від скорумпованих телевізійних медій і критикувала адміністрацію президента. Його обезголовлене тіло знайдено декількома місяцями раніше. У ході президентської кампанії 2004 року опонента власноруч обраного президентом наступника отруєно діоксином. Доза отрути жажливо спотворила колись вродливе обличчя Віктора Ющенка.¹⁷

Та скалічений і зболений Ющенко не здався і переміг на виборах, як вказували екзит-полю. Коли адміністрація Кучми у листопаді 2004 року сфальсифікувала вибори, прибічники Ющенка з'їхалися до Києва, вимагаючи перерахування голосів. Вони стояли на замерзлій бруківці біля київського Майдану Незалежності, стояли сотнями тисяч, стояли тижнями. Вони протиставилися погоді й вельми реальній загрози насилля. На відміну від українських патріотів у будь-яку іншу мить історії, вони мали могутніх союзників на Заході. Завдяки тиску з боку Європи та Сполучених Штатів і за посередництвом Польщі вони добилися успіху. Вибори проведено ще раз, голоси пораховано, Ющенко переміг, а принцип демократії відновлено.

Тим часом у Росії, Сполучених Штатах і Європі багато людей розуміли так звану Помаранчеву революцію в етнічних рамках. Прибічників Ющенка змальовано у значній частині світових медій як етнічних українців, людей, чії дії якимось чином визначало родинне походження. Противників демократії не менш сумнівно зображено росіянами. Хоча то був перший випадок, коли українську націю у великих часописах представлено у такому вигідному світлі, журналісти не мали підстав таким чином отожднювати етнічну приналежність з політикою. Бездумний поспіх, із яким східноєвропейську політику класифіковано в суті своїй як питання раси, означав інтелектуальну перемогу національної політики Гітлера та Сталіна над лагіднішим і менш чітко окресленим спадком Габсбургів.¹⁸

Та сама Помаранчева революція була політичною помстою Габсбургів. 1918 року Вільгельм здійснював політику «українізації», намагаючись розтлумачити україномовним селянам їхню належність до нації, що заслуговує на державу. Він не досягнув тоді успіху, як не добилися його жодні інші українці, що боролися за незалежність у ті революційні роки. Але після 1918 року українською культурою не могли більше нехтувати навіть совети. Попри жахливі політичні утиски, що їх зазнала советська Україна, в культурній політиці совети втілювали в життя власний варіант «українізації», використовуючи те ж слово, що й Вільгельм, у надії

створити українську советську еліту, що відзначалася б лояльністю до комунізму. У 1945 році совети зробили те, про що Габсбурги мріяли 1918 року: вони об'єднали всі українські території в межах власної багатонаціональної держави, таким чином претендуючи на розв'язання українського питання. Коли у грудні 1991 року Советський Союз упав, Україна мала потрібну форму для незалежної держави. Кордони советської республіки окреслили незалежну країну.¹⁹

Коли, зрештою, український уряд загруз у корупції, національна ідея знову стала доступною у вигляді принципу народовладдя або ж демократії. Під час Помаранчевої революції 2004 року українські патріоти пішли на ризик, аби відстояти таку візію України, у якій громадяни матимуть голос у врядуванні. У подіях 1991 і 2004 років непропорційно важливу роль відіграли люди із колишньої габсбурзької провінції Галичини. Численні українські патріоти були греко-католиками, членами церкви, що її Габсбурги захищали, а совети заборонили. Та вони відстоювали українську націю не з міркувань етнічних, а радше як політичний вибір. Відважний журналіст, якому відтято голову, народився на далекому від України Кавказі. Київ – місто, де відбувалася українська революція, – розмовляє російською.²⁰

Нація є питанням не так мови, як любови. У вірші, що його Вільгельм замолоду написав українською мовою, якою тоді ще ледве володів, ішлося про спільний із його загонами поступ до національної свободи «зимною землею» України. У свій більш миролюбний спосіб учасники Помаранчевої революції також обрали зимну землю. Вони також поставили намети в надії здійснити певну ідею національної свободи. На їхнє щастя, жили вони в такій Європі, де свободи можна було добиватися, не вдаючись до насилля. Частина їх розмовляла українською, частина – російською, більшість – обома мовами. Гріючи повітря і бруківку своїм двомовним коханням у своїх помаранчевих наметах, вони, безперечно, діяли в дусі Вільгельма.²¹

Революціонери в тих помаранчевих наметах часом мали два прапори: України і Європейського Союзу. Можливо, Отто трохи перебільшив, коли 2004 року сказав, що майбутнє Європи вирішиться в Україні. Повернувшись до Києва у 2007 році, він висловився трохи інакше: «Ви європейці, ми європейці». Помаранчева революція була найважливішим кроком на захист демократії у Європі початку двадцять першого століття.²²

Для українців на початку двадцять першого століття Європа була зовсім іншим зразком, аніж на початку двадцятого. Європа 1910-х, 1920-х, 1930-х і 1940-х років принесла падіння імперії, а потім демократії у політиці; інфляцію, а потім депресію в економіці; підозру, а потім війну в міжнародних стосунках. Привабливими і модерними європейськими моделями, за якими пішла частина українців, були фашизм і комунізм. Під час Холодної війни, у 1950-х, 1960-х, 1970-х і 1980-х роках, вільні держави Європи взяли участь у тривалому і мирному процесі економічної та політичної інтеграції. На 1990-ті роки Європейський Союз містив зону вільної торгівлі, митний союз, зону вільного внутрішнього руху, спільний зовнішній кордон, спільну валюту і спільний суд. Цей поступ уможливила військова присутність американців і повоєнний економічний бум. Вимагав він до того ж прийняття демократії і держави соціального добробуту, а також підтримку спільних для континенту інтересів, особливо в галузі фінансів і торгівлі. Так постала нова візія Європи – єдина, яку знали помаранчеві революціонери.²³

У певному вузькому й обмеженому розумінні, історія цієї нової Європи, що рухалася до об'єднання, була теж історією Габсбургів. У 1946 і 1947 роках Вільгельм ризикував життям заради виконання завдань від французької політичної партії *Mouvement Républicain Populaire*. Цей рух був політичною домівкою Робера Шумана, що став основоположником європейської єдності. Шуман розробив ідею Європейської Спільноти Вугілля та Сталі. Ця заснована 1951 року установа стала першим кроком на шляху до економічної та політичної інтеграції Європи. Отто вклав усю вагу консервативного монархізму (хай якою вона була) у підтримку проєкту європейської інтеграції. Коли його у 1979 році обрано депутатом Європейського Парламенту, йому було вже шістдесят сім років. Там він служив два десятиліття, до 1999 року. Отто відстоював ідею розширення Європейського Союзу на схід після революцій 1989 року, а також підтримував демократію в Україні у 2004-му.

Європа була не лише зразком для наслідування, а й об'єднанням, до якої треба було приєднатися. В останні два десятиліття двадцятого століття, Європейський Союз приваблював європейські держави за межами власних кордонів. 1981 року, через декілька років після прийняття демократичної конституції, до Євросоюзу вступила Греція. У 1986 році членством нагородили Іспанію, яка зробила поступ від авторитаризму до демократії. Ключову роль у політичній трансформації Іспанії відіграв король Хуан Карлос – онук короля

Альфонсо і кузен Вільгельма. 1995 року до Євросоюзу приєдналася Австрія, яка, як і Швеція, відмовилася від свого нейтралітету. У 2004 році Європейський Союз прийняв Польщу разом із сімома іншими посткомуністичними демократичними країнами (а також із Кіпром і Мальтою). Під час Помаранчевої революції Європейський Союз здійснив інтервенцію на користь вільних виборів, що стала першим послідовним зразком європейської зовнішньої політики. Як і Габсбурги перед ними, посадовці з Євросоюзу здійснили обережне втручання на боці української нації.²⁴

Ця колективна європейська дія на підтримку демократії відкрила новий розділ в історії континенту. Вільгельм знав ці європейські суспільства – німецьке, французьке, британське, іспанське, австрійське, шведське, польське, українське, грецьке і мальтійське – в іншому вигляді. У своєрідний спосіб у 1920-х та 1930-х роках він сам брав участь у політичній історії деяких із цих країн. Попри всі виверти, у міжвоєнній Європі – злиденній і занепадницькій, надто пристрасній у політиці й надто політичній у пристрастях – він почувався як удома. Та впродовж 1940-х років Вільгельм, як і мільйони інших європейців, пройшов певний інтелектуальний зсув у бік демократії. Демократію в політиці можна було здійснювати лише на тій половині континенту, яка не перебувала під окупацією Советського Союзу, про що свідчило Вільгельмове викрадення советами і смерть у СССР.

Вільгельмова смерть 1948 року збіглася з поділом Європи на Схід і Захід. Пам'ять про нього, як і значна частина історії Габсбургів загалом, потрапила у тінь, що її відкидала Залізна завіса. Габсбургів одного разу вже викреслено з історії у 1918 році – за те, що вони порушували ідею національного самовизначення. Від їхньої спадщини у 1948 році знову зреклися комуністичні землі, що потрапили до забутої половини Європи. Вільгельма від забуття врятувала низка відданих українських істориків і монархістів. Із падінням комунізму в кінці двадцятого століття і розширенням Європейського Союзу на початку двадцять першого історії європейських націй, можливо, знову окреслюватимуться у більш космополітичних термінах. Можливо, своє належне місце у них знайде і Вільгельм. Він і Габсбурги ще повернуться. Насправді з постановням України вони вже повернулися.

Вільгельмів проект приніс плоди, хоч яким химерним не здавався у його час. Розуміючи, що Україну треба не лише обрати, а й створити, він присвятив себе праці, яку називав «українізацією».

Нині населення України справді «українізоване» в тому сенсі, що більшість громадян приймають українську національну ідентичність і вірять у майбутнє української держави. Майже через століття після того, як Вільгельм почав творити для себе українську долю, ця країна стала ключовою демократичною державою східної Європи. З Росією, що загубилася у виборній автократії, і Польщею, що міцно засіла у Європейському Союзі, Україна стала петлею європейської політики.

Україна є також тестовим прикладом життєздатності нової європейської форми національної держави. Вона є зразком найновішого періоду національного об'єднання у Європі, після Італії з Німеччиною у другій половині дев'ятнадцятого століття, і Польщі, Чехословаччини та Югославії у першій половині століття двадцятого. Час покаже, чи це досягнення – об'єднання нації в межах територіальної держави – віщує добробут, чи загибель. Як розуміли Вільгельм і його батько Штефан, вік національних об'єднань приніс історія, і, як і будь-який інший вік, цей теж мине.

У дев'ятнадцятому столітті національне об'єднання несли монархи та їхні міністри, що прагнули зробити з масової політики нову опору династійного правління. Хоча націоналісти виставляли об'єднання волею народу, насправді таким чином не вирішилося жодне національне питання. Італію та Німеччину створили війни королів. Навіть після того, як континентальні імперії Європи знищила Перша світова війна, національні об'єднання були наслідками радше дипломатії, аніж демократії. Чехословаччину, винахід низки чехів, створили переможці Першої світової війни. Югославія була наслідком розширення Сербії, коли її створено вперше, і витвором комуністичних партизанів, коли її створено вдруге. Навіть Польща не змогла б постати без випадкового знищення трьох імперій і підтримки сильних союзників після Першої світової війни.

Україна є прикладом сконсолідованих національних держав третьої хвилі, чий кордон є наслідком советської політики і чию незалежність здобуто із падінням Советського Союзу. Хоча українські патріоти неохоче це визнають, але саме Советський Союз об'єднав українську територію в межах одного утворення. Починаючи від 1920-х і аж до 1950-х років Советський Союз додавав до своєї української республіки чимраз більше території, аж поки всі, окрім хіба найзатятіших націоналістів, мусили визнати, що – принаймні з цього огляду – національне питання вирішено. Таким чином створення і розростання Советської України було ще одним прикладом об'єднання згори.

Чи є нинішня Україна образом із минулого, чи з майбутнього? Як і інші об'єднані національні держави дев'ятнадцятого і двадцятого століть, Україна є державою, що носить ім'я однієї нації, але стала домівною надзвичайно складної мішанини народів. На відміну від своїх попередниць із першої та другої хвилі національних об'єднань, Україна через тринадцять років після свого створення пережила момент, коли демократію і громадянський характер нації публічно підтверджено. Від більшості інших держав Україна відрізняється ще й тим, що від самого початку свого існування як незалежної держави була державою демократичною, навіть якщо демократія її була вельми непевною. Хоча в українській політиці не бракує на що скаржитися, можливо, це об'єднання виявиться стійкішим за інші. Просто, проіснувавши два десятиліття у незмінних кордонах, Україна вже виявилася тривкішою за більшість її попередниць.

Інші національні об'єднання справді були крихкими. Національні рухи, що завдали Габсбургам таких клопотів, спромоглися знищити їхню монархію, але не замінити її на тривалий національний лад. Об'єднання Італії, чії партизани повстали проти Габсбургів у 1859 році, є єдиним прикладом великого національного об'єднання, яке мало хоч якусь тривкість – хоча Італію ненадовго поділено під час Другої світової війни, після якої вона втратила частину своїх володінь. Звісно, італійську політику аж ніяк не можна підносити як зразок успішного парламентаризму. У першій половині століття домінантною нотою в італійській політиці був фашизм; у другій – європейська інтеграція.

Значно менш стабільною виявилася німецька єдність, проєкт, що розпочався 1866 року з війни проти Габсбургів. Створена у 1871 році Німеччина значно поменшала внаслідок поразки 1918 року. Гітлерову Німеччину, що була якусь мить велетенською, розгромлено 1945 року. Пovoєнна Федеральна Республіка Німеччина (або Західна Німеччина) складала менш ніж половину Бісмаркової об'єднаної Німеччини 1871 року і менш ніж третину Гітлерових володінь на кінець 1938 року. Федеральна Республіка перебувала під окупацією американських військ і разом із Францією виконувала найважливішу роль у європейській інтеграції. Відтак вона більше не була суверенною державою у звичному значенні цього слова. На той час, коли 1990 року Західна та Східна Німеччина об'єдналися, політична відданість ідеї Європи була аксіомою серед усіх великих політичних партій у демократичній Федеральній Республіці. Об'єднана Німеччини залишається найбільш надійною прибічницею Європейського Союзу, а отже, не може вважатися традиційною національною державою.²⁵

Після Італії та Німеччини історія національного об'єднання стає ще менш блискучою. Угорщину об'єднано в межах габсбурзьких володінь 1716 року, а внутрішній суверенітет вона отримала у 1867 році. Після Першої світової війни її зменшено до розмірів мізерного територіального обрубка з етнічних угорців, яким вона залишається донині. Країну розчленували нацистська Німеччина і Советський Союз. 1945 року її відновлено у ролі невеликого сателіта ССРСР. Коли в 1989 році вона знову отримала суверенітет, її зовнішня політика була скерована на вступ до Європейського Союзу. Чехословаччину 1939 року знищили німці. По війні вона тішилася суверенітетом менш ніж три роки, заки в ній відбулося комуністичне захоплення влади. Після чотирьох десятиліть у ролі советського сателіта, вона знову отримала суверенітет у 1989 році. Вдруге за двадцять століття вільна Чехословаччина проіснувала три роки. 1993 року вона розділилася на Чеську та Словацьку республіки. Ці дві держави, як і Польща, приєдналися до Європейського Союзу у 2004 році. Югославію, ще одну об'єднану 1918 року державу, в 1941 році знищили німці. У повоєнні роки її відтворено у вигляді комуністичної федерації, що в 1990-х потонула у братовбивчій війні. Одна з її колишніх республік, Словенія, вступила до Євросоюзу у 2004 році; інша, Хорватія, мабуть, повторить цей крок у 2009-му.

Держави центральної та східної Європи, що вступили до Європейського Союзу у двадцять першому столітті, не є наслідком великих національних об'єднань, що становили таку загрозу Габсбурзькій монархії. Держави, що виникли унаслідок цих великих національних об'єднань, – які фактично відійшли в минуле, навіть якщо їхні назви живуть далі, – повторили багатонаціональну історію Габсбургів, хоча у швидшому темпі, з більшою жорстокістю і з кривавішим завершенням. Держави, що подалися на вступ до Європейського Союзу, є упокореними й етнічно вичищеними залишками грандіозних національних проєктів минулого. Югославія, Чехословаччина й Польща, чіх національних об'єднань Габсбурги слушно боялися, або розпалися, або значно зменшилися в розмірах, перш ніж вступити до Європейського Союзу. Насправді площа пересічної європейської держави нині приблизно рівна площі габсбурзької провінції столітньої давнини. Габсбурзька провінція Галичина була за розміром більшою, аніж половина суверенних держав у Європі початку двадцять першого століття. Хоча менші національні держави нині рідко мають ті ж імена, що й габсбурзькі землі, становище їхнє майже не змінилося. Вони шукають об'єднання, бо замалі для того, щоб уваяти справді суверенне існування, занадто бідні з огляду на ресурси й освічені еліти, аби прийняти виклики глобалізаційного віку.

Україна, проєкт національного об'єднання, що його передбачив Вільгельм, постала пізно й під іншим покровительством. Для українців, особливо тих, що походять із колишньої габсбурзької Галичини, питання про форму майбутнього європейського об'єднання залишається відкритим. Україна як цілість, держава велика, неокковирна й бідна, не має значних шансів у близькому майбутньому приєднатися до Європейського Союзу. Деякі українці Галичини розважають над відокремленням від незалежної України, для створення якої зробили так багато, у надії вступити до Євросоюзу. Якщо вони так зроблять, то повторять дії чехів, які покинули Чехословаччину, і словенців, які покинули Югославію, – тобто колишніх габсбурзьких народів, що полишили великі національні проєкти дев'ятнадцятого століття заради європейської ідеї двадцять першого.

У кожному разі, об'єднання, про яке тут ідеться, не буде, як у минулому, ані національним, ані імперським, але європейським – у такому сенсі, який, видається, ніхто не спроможний окреслити. На відміну від Габсбурзької монархії, Європейський Союз є спілкою суверенних держав, що з власної волі вирішили об'єднати свій суверенітет. Тоді як Габсбурзька монархія була безладним зібранням низки різного ґатунку історичних утворень із різними стосунками до корони, Європейський Союз складається з модерних держав, чії відносини чітко визначає загальноєвропейське законодавство й адміністративна практика. Європейську політику формує зібрання урядових міністрів із держав-членів. Відтак порівняння між Габсбурзькою монархією та Європейським Союзом є не більш ніж натяком.

Та справжні подібності між ними існують. «Європейська» ідентичність сьогодення, так само, як «австрійська» ідентичність пізньогабсбурзького періоду, виходить за межі національних сантиментів, але не виключає їх. Європейці виявляють, що їх об'єднує, коли покидають Європу, – так само, як австрійські письменники створили габсбурзьку ностальгію в екзилі. В обох випадках ця не національна ідентичність є найбільш відчутною і найкраще артикульованою поза межами регіону, що її породив. Як і габсбурзькі письменники до них, європейські еліти страждають на неunikненне відчуття іронії, яке коріниться в жахливому безладі переплетених установ і численних мов; його підтверджує ледь пригадувана істина про те, що ця система миру постала з війни. Національні компроміси Габсбургів вийшли із неспроможності монархії перемогти на війні; європейська інтеграція почалася через те, що Німеччина програла війну, перемога в якій була б ще страшнішою. Цей гніт іронії не дозволяє європейцям вихваляти свою систему.

На початку двадцять першого століття Європейський Союз перебуває, так би мовити, у становищі Габсбургів: він контролює величезну зону вільної торгівлі, стоїть в осерді економічної глобалізації, не має розлеглих морських володінь, ані здатности демонструвати вирішальну військову потугу у вік непередбачуваного тероризму. Наприкінці 2007 року австрійський міністр закордонних справ гордо говорила про зняття прикордонного контролю між її країною та сусідами на схід. Ця політика Європейського Союзу повернула стан справ, що панував у 1914 році, коли габсбурзькі підданці могли мандрувати з кінця в кінець цих самих земель узагалі без будь-якої документації. Як і габсбурзька династія, Європейський Союз не має національної ідентичности, але змушений давати раду з національним питанням у своїх складових частинах і вздовж своїх кордонів. Габсбурги досягали найбільших успіхів тоді, коли підходили до національних питань із тактом, економічним тиском і обіцянкою бюрократичних посад. Європейці, що володіють вельми обмеженими військовими силами, не мають іншого вибору, крім як вдатися саме до цієї політики. Загалом, вона спрацьовувала досить добре.²⁶

Габсбурги ще вважали себе великою військовою потугою, коли такою вже не були; європейці не плекають таких ілюзій. Звісно, що без війська Європейський Союз нічого не міг вдіяти, аби спинити югославське кровопролиття 1990-х років, як не міг і достатньо голосно висловити свою думку щодо американського вторгнення до Іраку 2003 року. Коли того ж року американський дотепник Роберт Кейган порівняв власну країну з войовничим Марсом, а Європейський Союз із люблячою Венерою, то повторював пораду, що її більш ніж п'ять століть перед тим Габсбургам дав угорський король: «Нехай інші воюють! Ти, щаслива Австріє, одружуйся. Те, що іншим дає Марс, тобі дарує Венера». На відміну від Габсбургів, Європейський Союз насправді не може збільшувати свої території через шлюб – але цій політичній одиниці не бракує залицяльників. Помаранчеві революціонери, які наступного року поставили намети на підтримку демократії, безперечно, перебували в таборі Венери, а не Марса.

Габсбурги почувалися змушеними цивілізувати велику імперію шляхом поширення вказівок і бюрократії на східну Європу. Європейський Союз експортує цивілізаційну місію до самих країн-кандидатів, вимагаючи від них перед проханням про вступ покращити власні закони і просвітити власних бюрократів. Габсбурги опинилися в оточенні націй, що їх частково самі створили. Європейський Союз оточено слабкими державами, що створені на його подобу.

Габсбург і європеець Вільгельм мріяв про Америку. Він походив із володіння, що відзначалося національною толерантністю, і сам був свідченням тих можливостей змін та асиміляції, що були її дарунком. Як про Габсбурзьку монархію у часі Першої світової війни писав один із Вільгельмових сучасників, письменник Гуго фон Гофманшталь: «Якщо десь існує Америка, то вона тут». «*Viribus unitis*», латинський девіз цісаря Франца-Йосифа означає практично те ж, що й напис на Великій Печаті Сполучених Штатів – «*E pluribus unum*». Перший каже: «Об'єднаними силами», другий: «Із багатьох одна». Вільгельма, якого навчено бачити країни як особисті нагоди, вабила країна можливостей. Він розповів советському допитувачеві, що хотів полетіти до Америки на дирижаблі, а габсбурзькому посадовцю – що прагнув емігрувати до Сполучених Штатів. У цьому, видається, був цілковитий сенс. Чи може для чоловіка, що обирав собі національності, бути краща країна, ніж та, що сама є вибором?

Скільки, зрештою, американських батьків-засновників народилися американцями? Рівно стільки ж, скільки й суб'єктів цієї книжки, що народилися українцями: жодного. Основоположники США народилися британськими підданцями різного походження – і стали американцями у процесі створення Америки. Те ж значною мірою стосується і ранніх поколінь українських політиків. Вільгельм народився Габсбургом. Казимир Гужковський, що запровадив його в політику; Андрей Шептицький, його найважливіший наставник, а також Ян Токарі, його приятель впродовж 1930-х років, – усі вони були українцями, що походили з польських шляхетських родин. Його військовим союзником в українських степах був Всеволод Петрів, який щойно долучився до української справи після того, як прожив життя росіянином. Постійним товаришем Вільгельма там само був Франсуа-Хав'є Бонн, який народився бельгійцем. Микола Василько, Вільгельмів напарник на мирних переговорах у Бресті, був нащадком шляхетного румунського роду. Першим президентом України був Михайло Грушевський, мати якого була полькою. Грушевський був одним із двох найупливовіших українських істориків усіх часів. Другим був Іван Рудницький, який, за приписами юдейського релігійного закону, був євреєм.²⁷

Ці українці поводитися так само, як і американські революціонери, – вони чинили опір імперії, водночас стверджуючи, що втілюють найкращі її принципи; вони намагалися заснувати незалежну державу й таким чином створити для себе нову полі-

тичну ідентичність. Видатна відмінність полягає не в намірах, а в наслідках: українці не спромоглися з першої спроби збудувати державу. Їхні революційні війни, у яких брав участь і Вільгельм, завершилися поразкою, а не успіхом. Війни ці точилися за менш сприятливих обставин, із слабшими союзниками і проти безжальніших ворогів, аніж Американська революційна війна. Українську національну ідею не вдалося вписати у конституцію, як цього прагнув навіть монархіст Вільгельм. Замість цього, після поразок 1918–1922 років, український націоналізм підхопили радикали – частково люди розчаровані, частково циніки, частково представники чужих держав, що прагнули поневолювати й експлуатувати. Впродовж значної частини двадцятого століття крайня правиця і крайня лівиця зосереджували свою увагу на питанні етнічної належності – правиця через відчайдушну віру у приховану українську національну волю, яка могла визволити країну від комунізму; лівиця через те, що прагнула звести Україну до народної культури, яка потребувала советського правління. Та українська ідея, як і ідея американська, була за своїм походженням політичною. Ідея ця була справою вибору для Вільгельма, як і для його друзів.

Коли у двадцятому столітті визначати й регулювати національну належність почали держави з потужними поліційними силами і розширеними бюрократичними апаратами, здійснювати такий вибір стало важче. Батько Вільгельма хотів бути поляком, але за громадянство мусив підкупити польську державу землею і майном. Прагнув бути поляком і брат Вільгельма Альбрехт – але німці катували його і відібрали його власність за те, що він не визнавав своєї німецькості; після цього його землі захопили комуністи, які стверджували, що він насправді німець. Вільгельм хотів бути австрійцем і українцем, але австрійська держава скасувала його громадянство після того, як він загинув у советській Україні. Вільгельм помер 1948 року, Альбрехт – 1951-го, у темній середині двадцятого століття, коли вибір національної належності став майже неможливим. Поки в Польщі й Україні при владі залишалися комуністи, життя цих двох осіб не можна було ані наслідувати, ані записати.

Спокусою було б, звісно, трактувати їхню трагедію як справу минулого. Зрештою, Польща та Україна є нині вільними країнами, в яких панує демократія. Та навіть найвільніші з нинішніх суспільств не дозволили б такий вибір, який зробили Габсбурги. Держава, а також ринок, класифікують нас за допомогою знарядь і з точністю, що у Вільгельмові часи була немислимою. Життя, поді-

бного до його життя, не буде вже ніколи. Сьогодні було б неможливо видавати себе принцесою Яви в Європі, як це робила Мата Гарі, або тримати по одній дружині на кожному узбережжі Америки, як Анаїс Нін. Може, це й не так зле. Та, безперечно, здатність творити і змінювати тотожність лежить близько до осердя будь-якої ідеї свободи – чи то свобода від утисків інших, чи свобода стати собою. У свої найкращі часи Габсбурги мали таку свободу, якої ми не маємо – свободу винахідливого й цілеспрямованого самостворення. Помилкою було б віднести її на рахунок категорій занепадництва і звиродніння, як це не раз чинилося у двадцятому столітті. Габсбурги користали з переконання, що вони є державою, а не її підданцями. Та чи не цього ж, зрештою, прагне вільна людина – належати до уряду, а не бути його знаряддям?

Навіть у прискіпливо контрольованій публічній сфері наших часів чужинці ще можуть долучитися до національної одиниці й впливати на національну політику. Зважмо на угорську й сефардичну єврейську спадщину Ніколя Саркозі у Франції, чи афро-гавайсько-індонезійське дитинство Барака Обама у Сполучених Штатах – а це двоє чільних політиків у двох найбільш націоналістично налаштованих країнах цілого світу. Принаймні в рамках демократичних устроїв, де їхні голоси враховуються, усі громадяни мають певну міру контролю над тим, у який спосіб вони належать до своїх націй. Можливо, вони матимуть більше певності в нетрадиційному виборі, якщо зрозуміють, що засновники кожної нації були людьми неслухняними й непередбачуваними, чоловіками і жінками з уявою та амбіціями. Сталь кожного національного монументу колись була розплавленою.

Нація повернена вперед. Вона твориться і змінюється щодня. Якщо ми віримо в те, що нація живе у впорядкованих переказах історії, що їх нам дають наші чільники, то нашій історії кінець.

Примітки до розділу «ПОМАРАНЧЕВЕ: ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕВОЛЮЦІЇ»

¹ Новосад, «Василь Вишиваний», 25; Василь Качоровський, протокол допиту, ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/II/160–164; Расевич, «Вільгельм фон Габсбург», 220. За числами див.: «Stalins letzte Orfer» і наступні статті на сайті www.profil.at. Прізвище своєї французької контактної особи Качоровський подав як Будье.

² Bundes-Polizeidirektion Wien до Bundesministerium für Inneres, «Habsburg-Lothringen Wilhelm Franz Josef; Information», 2 березня 1952 р., AR GA, 69.002/1955. Новосадову цитату взято із: ПДН, 19 серпня 1947 р., ЦДАГО 263/1/66498-фп/148980/II/20.

³ Обід: Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 38. Цитату з поліційного звіту взято із: Bundes-Polizeidirektion Wien до Bundesministerium für Inneres, «Habsburg-Lothringen Wilhelm Franz Josef; Information», 2 березня 1952 р., AR GA, 69.002/1955. Вільгельм про Качоровського: ПДГ, 11 листопада 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/80.

⁴ Суперечка про витоки Холодної війни є надто широкою, аби приділити їй увагу в цій праці. Щодо греко-югославсько-советської кризи див.: Vanas, *With Stalin against Tito*, 117–142. Щодо американського сприйняття див.: Gaddis, *United States*. Загальним дороговказом щодо політики Советського Союзу в ці місяці може слугувати Mastny, *Cold War*, 30–46.

⁵ Кривуцький, *Де срібнолентий Сян пливе*, 321–322; Новосад, «Як загинув», 57.

⁶ Товариш в ув'язненні Орест Мацюкевич, у його протоколі допиту, ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980.

⁷ Див. Лимарченко, «Постановление», 29 травня 1948 р., і Ткач, «Акт», у ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980.

⁸ Австрія: Bundesministerium für Inneres, Abteilung 2, «Wilhelm Franz Josef Habsburg-Lothringen», 29 листопада 1952 р., AR GA, 69.002/1955.

⁹ То був Климентій Шептицький, брат Вільгельмового покровителя Андрея Шептицького і гідна захоплення постать сам по собі. Повоєнну історію західної України годі підсумувати тут. Див. Magocsi, *History of Ukraine*; Грицак, *Нарис*; Yekelchuk, *Ukraine*. Добрими вступами до советської системи таборів є: Applebaum, *Gulag*, а також Khlevniuk, *History of the Gulag*. Щодо Голокосту в східній Галичині див.: Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*. Щодо зникнення історичної Галичини див.: Snyder, *Reconstruction of Nations*; Pollack, *Nach Galizien*.

¹⁰ Норильськ: Кривуцький, *За полярним колом*, 39 (цитата), а також 59–61, 204.

¹¹ Сваровський: див. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* або Бейкерів (Baker) *Biographical Music Dictionary of Musicians*.

¹² Для розгляду особливостей національної ідентичності австрійців потрібна була б окрема розвідка. Класичною працею щодо високої політики в Австрії до 1955 року є Stourzh, *Um Einheit und Freiheit*. Щодо нейтралітету: Gehler, «From Non-Alignment to Neutrality». Щодо культури: Menasse, *Erklar mir Osterreich*, а також Wagnleitner, *Coca-colonization and the Cold War*.

¹³ Вільгельмова сестра Рената померла у 1935 році, його брат Лео – у 1939, а інший брат Альбрехт – у 1951. Його сестра Матильда жила до 1966 року в Ріо, інша сестра Елеанора – до 1974 року у Відні.

¹⁴ Щодо Солідарності див.: Garton Ash, *Polish Revolution*. Визначальним текстом у питанні зв'язку між 1989 і 1991 роками є Kramer, «Collapse of East European Communism».

¹⁵ Див. Badeni, *Autobiografia*. Історію позовів почерпнуто із пресових повідомлень у часописах *Gazeta Wyborcza* і *Rzeczpospolita*, а також із *Spyra*, *Browar Żywiec*, 73–75.

- ¹⁶ Хорватія: Brook-Shepherd, *Uncrowned Emperor*, 193–194. Сараєво: *New York Times*, 7 квітня 1997 р., 6. Україна: Дашкевич, «Вільгельм Габсбург і історія», 68. Див. також інтерв'ю у *Кореспонденті* від 15 червня 2007 р.
- ¹⁷ Ті, що шукають паралелі із Габсбургами, можуть їх знайти: Ющенко лікували у тій же приватній лікарні у Відні, що і Лео фон Габсбурга 1937 року; а сам напад, як і Вільгельмів скандал 1935 року, знищив образ привабливого українського чільника. Найбільш схожою на Вільгельма учасницею Помаранчевої революції була, мабуть, Юлія Тимошенко. Вільгельм був Червоним Князем, ерцгерцогом, що пов'язував себе з селянами; вона була газовою принцесою, олігархом в енергетичній галузі, що навчилася любити простий народ. І хоча вони обоє мали чудовий вигляд у традиційних українських вишиванках, вона носила сукні на публіці із більшим успіхом. За розлогішим обговоренням див.: Garton Ash and Snyder: «Ukraine: The Orange Revolution». Див. також дві праці Ендрю Вілсона (Andrew Wilson): *Ukraine's Orange Revolution* та *Virtual Politics*.
- ¹⁸ У 1991 році українські патріоти не мали особливої підтримки ані з Європи, ані із Сполучених Штатів. У надії втримати Советський Союз цілим, Президент Джордж Буш виголосив свою знамениту промову, звану як «Chicken Kiev», або ж «Котлета по-київськи». Наприкінці 1940-х та початку 1950-х років жменьку українських націоналістів взяли до себе західні розвідувальні служби, але то були маргінальні зусилля у безнадійній справі. Крімось, що нагадує виняток із цього правила, можна вважати окупаційну політику Вільгельма 1918 року. Варто згадати також толерантну політику щодо українців із боку Генрика Юзевського на міжвоєнній польській Волині. Див.: Snyder, *Sketches from a Secret War*. Щодо України як політичного вибору див.: Rudnytsky, *Essays; Szporluk, Russia*; а також Shevel, «Nationality in Ukraine».
- ¹⁹ Щодо цієї непрості історії див.: Martin, *Affirmative Action Empire*, а також Yekelchuk, *Stalin's Empire of Memory*.
- ²⁰ У пізнішому виданні свого *Formation of the Soviet Union* Ричард Пайпс зазначає, що оминув увагою вплив Габсбургів на українське націєтворення. Дилеми, що переслідували інкорпорацію західної України до складу Советського Союзу, див.: Szporluk, *Russia*, 259–276. Найкраще відоме мені визначення національної ідентичності походить із: Golczewski, «Die ukrainische und die russische Emigration», 77: «Die Zugehörigkeit sagte weniger etwas über Ethnos, Sprache, Konfession, als über das Bekenntnis zu einer historisch-politischen Ordnungsmöglichkeit aus». (Належність ця говорила не так про етнос, мову, віровизнання, як про прихильність до можливості певного історико-політичного ладу).
- ²¹ Ще одне бачення історичної ролі Відня і Галичини можна знайти у: Szporluk, «The Making of Modern Ukraine».
- ²² Цитату Отто взято із часопису *Кореспондент* від 15 червня 2007 р.
- ²³ Найкращим вступом до цього періоду нині є: Judt, *Postwar*. Надзвичайну цінність мають також Mazower, *Dark Continent* і James, *Europe Reborn*.
- ²⁴ Про Європейський Союз перед 1992 роком я пишу анахронічно, оскільки це дозволяє мені зберегти більшу ясність, ніж якби я на позначення однієї й тієї ж установи чергував терміни «Європейський Союз» і «Європейська спільнота».
- ²⁵ Навіть об'єднана Німеччина кінця двадцятого – початку двадцять першого століття є вдвічі меншою за Німеччину 1938 року. За більш критичним поглядом на Європу як вираз західнонімецьких інтересів див.: Garton Ash, *In Europe's Name*.
- ²⁶ Щодо кордонів: Обідні зауваги Урсулі Плясник у Kanzleramt, Відень, 10 листопада 2007 р.
- ²⁷ Вільгельмові прагнення: ПДГ, 5 вересня 1947 р., ЦДАГО 26/1/66498-фп/148980/1/27; Julius Lustig-Prean von Preansfeld, «Lebensskizzen der von 1870 bis 1918 ausgemusterten 'Neustädter'», KA, Gruppe 1, Band 2, с. 536. Під юдейським законом я маю на увазі Галаху. Матір'ю Рудницького була Мілена Рудницька, одна з представниць української «Групи п'ятьох», видатна парламентаристка, феміністка і письменниця. Її матір'ю була Ольга Шпігель.

Епілог

У Живці, як і у Відні, з улаштуванням гучних святкувань пов'язаний певний ризик. Марія-Кристина Габсбург, що знову живе у замку в середмісті, не раз скаржилася. Бувало й таке, що вона погрожувала молоді запрошенням на торт. Замок, який уже не належить її родині, слугує місту як музей мистецтв. Частину фондів музеєві подарувала Марія-Кристина.

Марія-Кристина мешкає сама в невеликому кутовому помешканні, є такою собі гостею міста. Родинна броварня належить фірмі Heineken, що побудувала там власний історичний музей – із давнім обладнанням, рекламними плакатами у стилі art deco, відеомонтажами з Другої світової війни і моторними гідами із слухавками та мікрофонами. Навколишні верховини також змінилися. Снігові шапки на них нині тануть швидше, ніж коли Марія-Кристина була маленькою дівчинкою, зелень досягає вершин скорше і залишається на них довше.

Марія-Кристина, що вдягається в чорне, має сині очі, які споглядають, не контактуючи. Спроба зловити її погляд подібна до спроби зосередити взір на поверхні моря. Вона говорить міжвоєнною польською з провокативною швидкістю – так, наче історії не призначені для розуміння. У розмову вона вставляє французькі та англійські фрази – яких, можливо, сімдесят років тому її наставник навчив як розмовних. У вільній демократичній Польщі початку двадцять першого століття вона є живим символом героїчних польських Габсбургів, які вибрали Польщу і страждали за свій вибір. Вона ніколи не прийняла іншого громадянства, крім польського, і не одружилася. Живецька мерія дбає про неї і допомагає влаштовувати відвідини.

Одного літа Марію-Кристину в Живці відвідала дюжина переможниць різноманітних конкурсів краси. Як і угода з Гайнекеном, ця подія надала добру рекламу для туристичного містечка, що бачило кращі часи. Королеви краси зустрілися із справжньою принцесою. Ймовірно, це була зустріч рівних. Із особами королівської крові нині панькаються, як не панькалися за часів її дядька Вільгельма, частково тому, що вони більше не висувають претензій на владу, а частково тому, що сам скандал став річчю банальною. Вільгельм, як своєрідний гульвіса, загравав із справжнім ризиком. Впродовж більшої частини свого молодого життя він не переймався чужими

думками і був цілком безоглядним у власній сексуальній поведінці. Та коли він намагався відновити політичну кар'єру, його в Парижі присоромили популярні часописи 1930 років. Нині скандал уже не має сили приборкати королівське походження; саме це походження нині означає не набагато більше, ніж вроджену знаменитість. У зустрічі Вільгельмової племінниці Марії-Кристини із Міс Плейбой не було ані натяку на скандал. Це були лише світські плітки в регіональній газеті. Неймовірним чином Польща стала чимось дуже схожим на нормальну європейську країну.

Інший палац родини Габсбургів, на острові Лошинь, що нині належить до Хорватії, є дещо галасливішим. Вілла, будівля якої Стефан завершив невдовзі по народженні Вільгельма, нині слугує санаторієм, який спеціалізується на лікуванні алергій. Улітку хорватські підлітки, розміщені по декілька в кімнаті, вистрілюють із відкритих вікон палацу гучною музикою з підсилювачів. Будівлю націоналізовано у багатьох значеннях цього слова. Належить вона державі, а представлено її як набуток нації. На споруді немає жодного зовнішнього натяку на те, що вона колись була мешканням Габсбургів, або що вона якось пов'язана з постатями польської та української історії. Сад навколо неї є національним парком. Через сто років після Стефанового відходу його екзотичні дерева і квіти ростуть далі, хоча заслугу в цьому приписують хорватському науковцю.

Минає час, усе міняється. Острів зустрів століття частиною Габсбурзької монархії з її стримінням до вічності й компромісами з адептами поступу націй. Пізніше він належав до фашистської Італії, був під правлінням режиму, що поділяв імперську прив'язаність до символів, але вірив і у величну італійську сучасність, що її прискорить геніальний чільник. Після Другої світової війни острів увійшов до складу комуністичної Югославії, чию систему легітимізувало переконання в тому, що поступальний рух часу ніс із собою поступ до утопії соціальної справедливості. Сьогодні він є частиною незалежної Хорватії, національної держави, яка з мертвотною блідістю повертається до віри двадцятого століття у те, що час несе національне визволення. Та сьогодні мірою національного успіху в Європі є не державна незалежність, а членство у Європейському Союзі.

Австрійські інвестори прагнуть купити віллу і реставрувати її. Дитячий майданчик у парку спонсорує австрійський банк – мабуть, заради добрих відгуків. Хорватська влада зволікає. Такій транзакції, мабуть, нелегко буде опиратися, коли Хорватія адаптується до законодавчих норм Європейського Союзу. Легко уявити собі,

як давній шарм вілли відновлять і як її заповнять австрійці, що їх ностальгія за Габсбургами надитиме до палацу, збудованого ерцгерцогом, – або українці чи поляки, що думатимуть про Вільгельма та Альбрехта, чи радше про Василя Вишиваного та Кароля Ольбрахта, за їхніми українським та польським іменами. У зовнішньому парку відвідувачі ступатимуть помаранчевою стежкою опалих соснових голок на доріжках, що їх проклав Штефан. Вони шукатимуть простого фізичного здоров'я: золотого руна старих націй, чи радше населення Європи, яке старіє.

Нині населення Європи живе довше, ніж будь-коли раніше, а також краще. У міру можливості, європейці опановують час із допомогою кращої освіти, харчування та медицини. Пересічний європеєць має нині до них більше доступу – і кращого, – ніж габсбурзький ерцгерцог початку минулого століття. У більшій частині Європи ніхто вже не мусить, як Вільгельм, гинути у в'язницях тиранів. Ніхто вже не мусить, як Вільгельм і його брат Лео, вмирати від туберкульозу. Європейською нормою стає вік за вісімдесят, або навіть за дев'яносто, як-то життя їхньої невістки Аліси або ж цісареві Зіти. Отто фон Габсбург, яка у свої дев'яносто п'ять років ще вельми активна й пояснює свою довговічність у такий спосіб (він відсилає як до модерних ідей про фізичну активність, так і до габсбурзького циклічного погляду на час): «Життя подібне до ровера. Поки крутиш педалі, рухаєшся».

Щороку теплішає навколо Лошині вода Адріатичного моря. Вітри мають ті ж імена, що й століття тому: Трамонтане, Шірокко й Бора, прокляття моряків із північного сходу. Із зростанням температури повітря зміняться і вітри, а мореплавцям доведеться підлаштуватися. Не забракне праці й картографам, які мінятимуть берегові лінії. Старі габсбурзькі карти втратять свою цінність із зростанням рівня моря. Виміри його провадитимуться з гарного молу в Ровенській затоці, де ерцгерцог Карл-Штефан ставив свої судна. Оранжевий лишайник щороку ростиме трохи вище на скелях, оранжевий окис заліза щороку знебарвлюватиме трохи більшу частину схилу.

Таким є дарунок двадцятого століття двадцять першому. Море, останній клаптик вічності для Габсбургів, стало мірилом часу. Глобальне потепління – ось і все, що залишається від історичної неминучості.

В українському місті Львові немає габсбурзьких палаців. Якби Вільгельм досяг своїх амбіцій, то, можливо, залишив би по собі кам'яний слід у Львові – так, як його батько на Лошині та в Жив-

ці. Замість цього Вільгельм був свідком того, як містом правили владці з Варшави, Берліна та Москви. Подібно до острова Лошинець на іншому краю старих габсбурзьких володінь, Львів у двадцятому столітті потерпав від ідеологічних імперій лівиці та правиці. Однак нацисти та совети спричинили значно більших страждань, ніж італійські фашисти та югославські комуністи.

У повоєнні десятиліття Львів залишився найбільш гордим з усіх українських міст, навіть за советського правління. Нині це найпатріотичніше місто незалежної України, бідної демократичної країни, яка долає численні виклики. У тихому закутку міста тепер є невеличка площа, названа на честь Вільгельма, чи радше Василя Вишиваного. Єдиною її оздобою є чорно-білий вуличний знак. У центрі площі лежить сірий цоколь, на якому немає пам'ятника. Зате тут є гойдалки, розфарбовані в яскраві кольори. Площа Василя Вишиваного є дитячим майданчиком.

Літньої днини на лавці сидять бабусі, які доглядають за своїми внуками. Жодна з них не може сказати, ким був цей Василь Вишиваний. Я розповідаю їм Вільгельмову історію, вони слухають і кивають – так наче щодня з'являється особа з іноземним акцентом і додає до національного пантеону Габсбурзького принца. Мої думки мандрують, око приваблюють відблиски сонця у бузковому волоссі пань. Вони повертають голови, і я вслід за ними. Їхні внуки бавляться на порожньому п'єдесталі пам'ятника – пам'ятника, якого ще немає.

Оскільки ця книжка закінчується ними, вона закінчується початком.

Слово подяки

Неймовірно сміливі походеньки Вільгельма фон Габсбурга залишили по собі письмові джерела дюжиною різних мов у понад двадцятьох європейських архівах. Передовсім я хотів би подякувати працівникам архівів за їхню допомогу. Особливої подяки заслуговують Божена Гусар із Польських Державних Архівів у Живці, а також Леопольд Ауер із Haus-, Hof-, und Staatsarchiv у Відні. Я хотів би висловити вдячність Ірині Вушко та Рееві Брендону, які надали мені важливі українські та німецькі архівні джерела. Розмови з цими двома особами вплинули на мою власну інтерпретацію подій. Мушу також визнати величезний борг перед Іваном Бажиновим, який виявив неабияку щедрість із власним часом і результатами досліджень у Києві. Він, більш ніж будь-хто інший, допоміг мені зрозуміти обрис раннього життя Вільгельма. Тим, що час, який я провів у Польщі, приніс плоди, я значною мірою завдячую Анджеєві Васькевичу, Катажині Єсень та Анджеєві Пачковському.

Оскільки інших інтерпретацій життя Вільгельма фон Габсбурга існує так мало, я хотів би згадати науковців, чия опублікована праця на цю ж тему передувала моїй: Вольфдїтера Біля, Юрія Терещенка, Тетяну Осташко і Василя Расевича. Татьяна Лоркович і Сюзенн Робертс, працівниці Пам'ятної Бібліотеки Стерлінга при Єйльському Університеті, виявили неабияку готовність допомогти – допомога ж їхня перевершила сподівання. На кінцевих стадіях моїх досліджень стрункіше сформулювати деякі аргументи мені допомогли лекції у Гарвардському та Корнельському університетах, а також на Англо-американській конференції у Лондоні. Я вдячний за можливість дискусії, що її надала мені Робітня з Російської та Східноєвропейської історії у Вашингтоні, округ Колумбія, Семінар Інституту Ремарка у Нью-Йорку, а також Робітня «Переходи до Модерності» у Єйлі. Хоча всю відповідальність за цю книжку мушу взяти на себе сам, я дуже радий визнати, що обговорення пішло йї лише на користь.

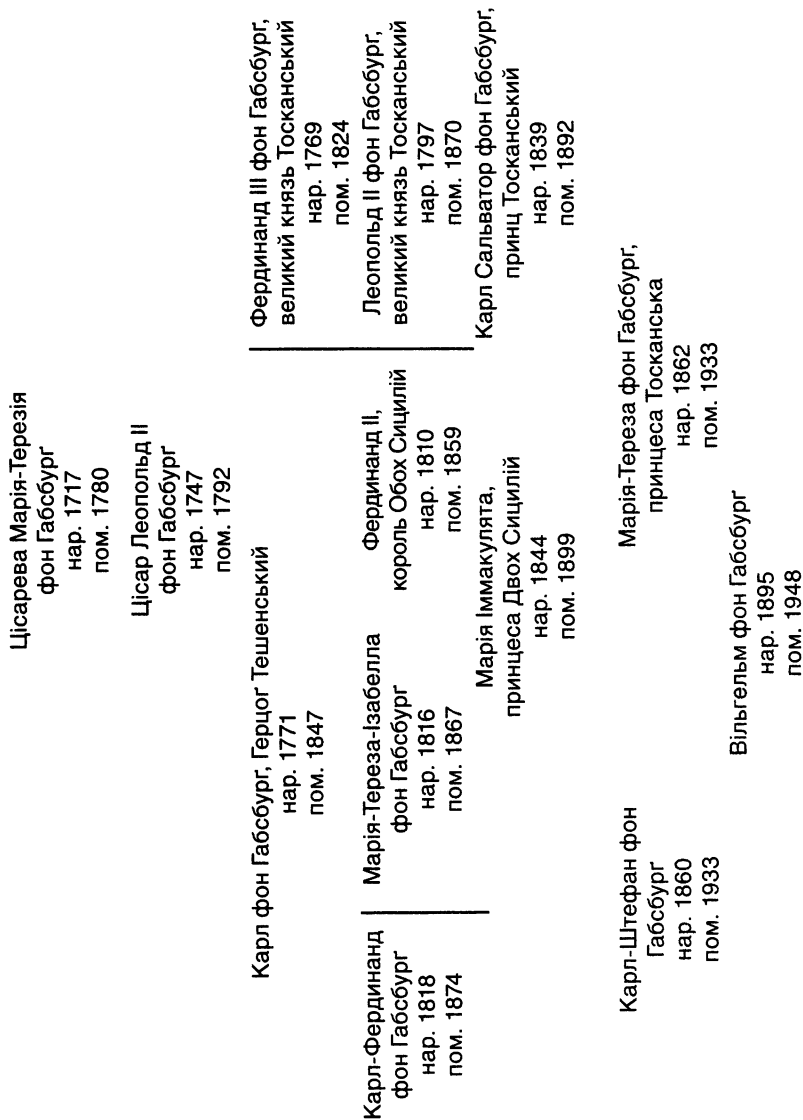
Окремі розділи покращено після критики з боку Керен Олтер, Голі Кейс, Іштвана Деака, Тимоті Гартона Еша, Ізабел Галл, Джовани Кнежевич, Г'юго Лейна, Анджея Новака, Домініка Райла, Стюарта Рейчелза, Мері Лу Робертс, Майкла Снайдера, Пйотра Вандича та Ларі Вулфа. Марсі Шор і Ненсі Вінгфілд щедро погодилися прочитати і прокоментувати повну чернетку рукопису. Ернст

Рутковський, Скот Спектор і Матті Бунцль ласкаво поділилися зі мною своїми неопублікованими статтями. Розмови з Полом Лавердюрором і Тірзою Летимер збудили мою увагу щодо важливих джерел. Елізабет Гроссегер та Деніел Уновський відповіли на запитання щодо святкування 1908 року; Марина Каттаруцца, Елісон Франк та Меріон Вуллшлегер розповіли мені про Істрію. І. І. Снайдер та Крістін Снайдер познайомили мене з Мальтою. Ден Шор відповів на питання, що стосувалися опери, а Саша Зейлігер – російської мови. Ігл Глесгайм надіслав мені чеські матеріали; Владислав Гриневич знайшов протоколи допитів у Києві. Олег Турій дав мені рідкісні книги про редемптористів. Галін Тіханов і Аделіна Ангушева-Тіханова допомогли мені в осмисленні часу та східнообрядного християнства.

Низка людей, місць та установ посприяли подорожам, дискусіям та роздумам, що знадобилися для того, аби пригадати атмосферу Габсбурзької монархії. Омер Бартов залучив мене до свого проєкту «Пограниччя», а отже, і до особистої зустрічі зі східною Галичиною. Крістоф Мік і Zeit-Stiftung запросили мене до Львова у якнайшлушнішу мить. Оксана Шевель навчила мене, як порівнювати Львів із Києвом, і розповіла багато іншого про політику української національності. Те, що я знаю з історії Хорватії, мені розповів Іво Банач. Готель Grbica, власницею якого була Леда Сірагуза, був досконалою вихідною точкою для проходів островом Лошинь; Ледин чоловік Джованні побудував мені вітрильник. Кшиштоф Міхальський та його Інститут Наук Людини надали мені прихисток у Відні. Історичний факультет та Європейська Рада Центру Макмілана з міжнародних і регіональних студій Єйльського університету надали моїм дослідженням інституційну та фінансову підтримку. Марія-Кристина Габсбург і Георг фон Габсбург ласкаво погодилися відповісти на низку моїх запитань щодо їхньої родини. Стів Восерман із видавництва Kneerim and Williams від самого початку бачив привабливість моєї оповіді. Лера Гаймерт із видавництва Basic Books стала цілком гідною літературною супровідницею для Вільгельма фон Габсбурга.

Родинні дерева

ІМПЕРСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН ГАБСБУРГА

ДИНАСТІЯ ГАБСБУРГІВ-ЛОТАРІНГІВ

Цісарева Марія Терезія фон Габсбург нар. 1717 пом. 1780												
Цісар Леопольд II фон Габсбург нар. 1747 пом. 1792						Цісар Йосиф II фон Габсбург нар. 1741 пом. 1790			Марія-Антуанетта нар. 1755 пом. 1793			
Цісар Франц II нар. 1768 пом. 1835			Фердинанд III, великий князь Тосканський нар. 1769 пом. 1824			Карл, герцог Тешенський нар. 1771 пом. 1847						
Франц Карл нар. 1802 пом. 1878			Леопольд II, великий князь Тосканський нар. 1797 пом. 1870			Альбрехт, герцог Тешенський нар. 1817 пом. 1895			Карл-Фердинанд нар. 1818 пом. 1874		Марія-Тереза-Ізабелла нар. 1816 пом. 1867 і Фердинанд II, король Обох Сицилій нар. 1810 пом. 1859	
Цісар Франц-Йосиф нар. 1830 пом. 1916 і Елизавета нар. 1837 пом. 1898	Карл-Людвіг нар. 1833 пом. 1896 і Марія-Анунціята, принцеса Обох Сицилій нар. 1843 пом. 1871	Максимилян, імператор Мехік нар. 1832 пом. 1867	Людвік-Віктор нар. 1842 пом. 1919	Карл-Сальватор, принц Тосканський нар. 1839 пом. 1892 і Марія-Іммакулята, принцеса Обох Сицилій нар. 1844 пом. 1899	Марія-Крістіна, королева Іспанська нар. 1858 пом. 1929 і Альфонсо XII, король іспанський нар. 1857 пом. 1885	Карл-Штефан нар. 1860 пом. 1933 і Марія Терезія, принцеса Тосканська нар. 1862 пом. 1933	Ойген нар. 1863 пом. 1954	Фрідріх нар. 1856 пом. 1936	Марія-Аннунціята, принцеса Обох Сицилій нар. 1843 пом. 1871 і Карл Людвіг нар. 1833 пом. 1896	Марія-Іммакулята принцеса Обох Сицилій нар. 1844 пом. 1899 і Карл Сальватор, принц Тосканський нар. 1839 пом. 1892		
Кронпринц Ру-дольф нар. 1858 пом. 1889	Отто-Франц нар. 1865 пом. 1906	Кронпринц Франц-Фердинанд нар. 1863 пом. 1914		Марія-Терезія, принцеса Тосканська нар. 1862 пом. 1933 і Карл Штефан нар. 1860 пом. 1933	Альфонсо XIII, король Іспанський нар. 1886 пом. 1941	Елеонора нар. 1886 пом. 1974 і Альфонс Кльос нар. 1880 пом. 1953	Карл-Альбрехт нар. 1888 пом. 1951 і Аліса Анкар-Круна нар. 1889 пом. 1985	Рената нар. 1888 пом. 1935 і Радзи-Геронім вил нар. 1885 пом. 1945	Матильда нар. 1891 пом. 1939 і Ольгерд Чарторийський нар. 1888 пом. 1977	Леопольд Карл нар. 1893 пом. 1978 і Монжуа нар. 1893 пом. 1978	Вільгельм нар. 1895 пом. 1948	
							Цісар Карл нар. 1887 пом. 1922 і Цісарева Зіта нар. 1892 пом. 1989					
							Отто нар. 1912					
							Марія Крістіна нар. 1923					

Біографічні шкідливі

ГАБСБУРГИ ТА ІНШІ ДІЙОВІ ОСОБИ КОРОЛІВСЬКОЇ КРОВИ

Альбрехт (1817–1895). Ерцгерцог Австрійський тощо. Фельдмаршал габсбурзького війська, 1866 року переміг італійців під Кустоццою. Названий батько Стефана, який отримав у спадок його галицькі маєтки.

Альбрехт (1888–1951). Ерцгерцог Австрійський тощо. Найстарший син Стефана і Марії-Терези, чоловік Аліси Анкаркруни, брат Вільгельма. Артилерійський офіцер у габсбурзькому, а згодом – у польському війську. Батько Марії-Кристини, Карла-Стефана і Ренати. Голова родини після смерті Стефана у 1933 році, головний землевласник у Живці. Фінансовий спонсор Вільгельма. Поляк за національністю, німецький в'язень. Польські комуністи вимусили його до екзилу.

Альфонсо XIII (1886–1941). Король Іспанії. Син Марії-Кристини, племінник Стефана, двоюрідний брат Вільгельма. 1922 року прихистив Вільгельма та Зіту в Мадриді і намагався втримати Стефанові землеволодіння у Польщі. Покинув Іспанію у 1931 році, впродовж 1930-х років був боніваном у Парижі. Незадовго до смерті зрікся престолу на користь сина. Дід короля Хуана-Карлоса.

Вишиваний, Василь. Див. Вільгельм.

Вільгельм (1895–1948). Ерцгерцог Австрійський тощо. Габсбург із народження, дитина Балкан, поляк із виховання, українець із вибору. Офіцер габсбурзького війська в часи Першої світової війни, прибічник ідеї українського утворення під правлінням Габсбургів. У 1920-х роках був співником баварських імперіалістів, членів королівської родини Іспанії і французьких гедоністів. У 1930-х роках підтримував ідею габсбурзької реставрації, був фашистом; згодом у 1940-х роках став шпигуном проти нацистської Німеччини та Советського Союзу; зрештою завершив демократом. Коханець, орієнталіст, спортсмен. Син Стефана та Марії-Терезії, брат Альбрехта, Лео, Матильди, Ренати й Елеанори, дворідний брат Альфонсо, племінник Марії-Кристини, Ойгена та Фрідріха.

Вільгельм II (1859–1941). Німецький кайзер, король Прусії, голова династії Гогенцоллернів. Зустрівся із Вільгельмом у німецькому штабі у Спа в серпні 1918 року.

Елеанора (1886–1974). Ерцгерцогиня Австрійська, до вимушеного зречення від титулів внаслідок шлюбу із Альфонсом Кльосом. Найстар-

ша донька Штефана і Марії-Терезії, Вільгельмова сестра. Порушила габсбурзькі звичаї, вийшовши за моряка, капітана батькового вітрильника. Австрійка за національністю перед та після Другої світової війни, впродовж якої її сини служили у німецькому війську.

Єлизавета (1837–1898). Цісарева Австрії тощо, дружина Франца-Йосифа, мати Рудольфа. Так само, як і Штефан, Максимальн, Рудольф і низка інших Габсбургів, дотримувалася романтичних поглядів і любила теплі води. Побудувала палац на о. Корфу, що його відвідували Штефан із родиною, ідентифікувалася із Грецією.

Зіта (1892–1989). Княгиня Бурбон-Парма, згодом цісарева Австрії тощо. Дружина Карла, мати Отто. У 1930-х роках була душею і серцем реставраційної політики. Приймала Вільгельма в Бельгії.

Карл (1887–1922). Цісар Австрії тощо. Останній Габсбург, що тримав правління. Посів трони після смерти Франца-Йосифа 1916 року. Прибічник швидкого перемир'я під час Першої світової війни. Зробив невдалу спробу таємно укласти мирний договір із Францією. 1918 року відіслав Вільгельма зі спеціальними завданнями до України. Впродовж війни був свідком занепаду Габсбурзької монархії і перетворення її на сателіта Німеччини. Наприкінці війни склав із себе державні обов'язки без формального зречення трону. Помер після двох невдалих спроб відновити монархію в Угорщині. Чоловік Зіти, батько Отто.

Карл-Людвіг (1833–1896). Ерцгерцог Австрійський тощо. Молодший брат цісаря Франца-Йосифа. Після смерти Рудольфа 1889 року нетривалий час вважався наступником Франца-Йосифа. Помер, напившись води з р. Йордан. Батько Франца-Фердинанда та Отто-Франца.

Карл-Штефан (1921–). Князь Альтенбурзький. Син Альбрехта й Аліси. Громадянин Швеції. Після 1989 року оспорував власність живецької броварні. Названий на честь свого діда Карла-Штефана, який у цій праці називається Штефаном. Племінник Вільгельма.

Лео (1893–1939). Ерцгерцог Австрійський тощо. Другий син Штефана та Марії-Терезії, брат Вільгельма. Офіцер у габсбурзькому та польському військах. Після смерти батька став землевласником меншої частини статків у Живці. Чоловік Марії Монжуа.

Людвіг-Віктор (1842–1919). Ерцгерцог Австрійський тощо. Молодший брат Франца-Йосифа. Знаний із своїх гомосексуальних пригод і колекції творів мистецтва. Його брат, цісар, вигнав його у замок поблизу Зальцбурга.

Марія-Крістіна (1858–1929). Ерцгерцогиня Австрійська тощо, згодом королева і регентка Іспанії. Сестра Штефана, мати Аль-

фонсо, тітка Вільгельма. На початку 1920-х років прихистила Зіту та Вільгельма в Іспанії.

Марія-Кристина (1923–). Княжна Альтенбурзька. Донька Альбрехта й Аліси, в екзилі після Другої світової війни, нині мешкає у Новому Замку в Живці. Вільгельмова племінниця.

Марія-Терезія (1862–1933). Ерцгерцогиня Австрійська тощо. Принцеса Тосканська. Разом із своїм чоловіком Штефаном була засновницею польського королівського роду. Мати Вільгельма, Лео, Альбрехта, Ренати, Елеанори та Матильди. Ревна католичка, шанувальниця мистецтв. Подарувала шпиталь і слугувала медсестрою в часі Першої світової війни.

Максимільян (1832–1867). Ерцгерцог Австрійський тощо, згодом імператор Мексики. Командувач і модернізатор габсбурзького флоту. Страчений мексиканськими республіканцями. Брат Франца-Йосифа.

Матильда (1891–1966). Ерцгерцогиня Австрійська тощо, до вимушеного зречення від титулів внаслідок шлюбу із Ольгердом Чарторийським. Третя донька Штефана та Марії-Терезії, сестра Вільгельма. Полька за національністю. Емігрувала до Бразилії під час Другої світової війни.

Ойген (1863–1954). Ерцгерцог Австрійський тощо. Брат Штефана, дядько Вільгельма. Командувач австрійських сил на Балканах та в Італії в часі Першої світової війни. Покровитель Вільгельма після його повернення до Австрії 1935 року. Меценат мистецтв. Останній Габсбург, що стояв на чолі Ордену Тевтонських рицарів.

Отто (1912–). Ерцгерцог Австрійський тощо, найстарший син цісаря Карла і цісареві Зіти, спадкоємець габсбурзьких престолів після смерті Карла 1922 року, після досягнення повноліття у 1932 році став головою династії Габсбургів. Державний діяч та автор. Чільник реставраційного руху в Австрії у 1930-х роках, прибічник ідеї Дунайської конфедерації в часі Другої світової війни, після війни виступав за європейську інтеграцію. Член Баварського Християнського Соціального Союзу, депутат Європейського Парламенту.

Отто-Франц (1865–1906). Ерцгерцог Австрійський тощо. Запам'ятовувався своїми скандалами, в першу чергу, мабуть, тим випадком, коли з'явився у Готелі Захер, маючи на собі лише шаблю і комір Ордену Золотого Руна. У 1890-х роках, після того як Франц-Фердинанд занедужав на туберкульоз, вважався ймовірним спадкоємцем трону. Батько цісаря Карла й дід Отто.

Рената (1888–1935). Ерцгерцогиня Австрійська тощо, до зречення від своїх титулів унаслідок шлюбу з Гієронімом Радзивилом.

Друга донька Штефана та Марії-Терези, сестра Вільгельма. За національністю полька.

Рената (1931–). Княжна Альтенбурзька. Друга донька Аліси та Альбрехта. Громадянка Іспанії. Після 1989 року брала участь у позовах щодо права власності на броварню у Живці. Племінниця Вільгельма.

Рудольф (1858–1889). Ерцгерцог Австрійський тощо, син Франца-Йосифа та Єлизавети. До самогубства у Маерлінгу 1889 року був спадкоємцем габсбурзьких тронів. Письменник, ліберал і приятель інтелектуалів.

Дон Фернандо (1891–1959). Герцог Дуркальський. Побратим Вільгельма у Парижі.

Інфанте Фернандо (1884–1959). Князь Баварський, згодом інфант Іспанський. Дворідний барт Альфонсо та Вільгельма, разом із Вільгельмом учасник фінансових авантур у Мадриді в 1920-х роках.

Франц-Фердинанд (1863–1914). Ерцгерцог Австрійський тощо. У 1890-х роках відвідав Штефана і свою дворідну сестру Марію Терезу на Адріатиці. Кронпринц, загинув від замаху сербських націоналістів у Сараєві. За життя противник війни на Балканах, по смерті – причина початку Першої світової війни.

Франц-Йосиф (1830–1916). Цісар Австрії тощо. Подолав національні революції 1848 року, невдалий абсолютист, згодом натхненник конституційної реформи, прагматик у національних питаннях. Зберіг монархію у часи, коли національні об'єднання міняли європейську геополітику. Чоловік Єлизавети, батько Рудольфа. Вочевидь підтримував українське покликання Вільгельма.

Фрідріх (1856–1936). Ерцгерцог Австрійський тощо. Брат Штефана, дядько Вільгельма. Головнокомандувач австрійських сил під час Першої світової війни, до 1916 року.

Штефан (1860–1933). Ерцгерцог Австрійський тощо. Морський офіцер, автомобільний ентузіаст, художник, моряк, кандидат польський трон, який уже не існував, засновник польської королівської родини, власник живецької броварні і пов'язаного з нею маєтку. Чоловік Марії-Терези, батько Альбрехта, Елеанори, Матильди, Ренати, Лео та Вільгельма.

ПОДРУГИ ТА РОДИЧІ ГАБСБУРГІВ

Анкаркуна, Аліса (1889–1985). 1949 року стала княжною Альтенбурзькою. Дружина Альбрехта, мати Карла-Штефана, Марії-Кристини, Ренати і Йоахима Бадені. Патріотично налаштована полька з польської гілки Габсбургів, із походження шведка. Діячка польського підпілля, авторка мемуару *Княжна і партизанка*.

Бадені, Йоахим (1912–). Польський богослов. Народився Казимиром Бадені, син Аліси Анкаркруни та її першого чоловіка Людвика Бадені. Зростав у східній Галичині, а потім, після Алісного шлюбу з Альбрехтом, у Живці, разом зі своїми напівкровними Карлом Штефаном, Марією-Кристиною та Ренатою. Був солдатом у польському війську в часі Другої світової війни, перш ніж 1943 року прийняв обітницю монаха-домініканця. Повернувся до комуністичної Польщі студіювати богослов'я. Автор мемуару, що згадує польських Габсбургів. Після 1989 року брав участь у позовах щодо права власності на броварню у Живці.

Кльос, Альфонс (1880–1953). Капітан Штефанового вітрильника на Адріатиці. 1913 року одружився із Елеанорою. За національністю австрієць.

Монжуа, Мая (1893–1978). Повне ім'я Марія-Клотильда фон Тюльє, Графиня Монжуйська та де ля Рош. Вийшла заміж за Лео 1922 року. Як вдова Лео висловила протест проти німецьких спроб захопити родинну власність під час Другої світової війни.

Радзивил, Геронім (1885–1945). Князь, польський аристократ, чоловік Ренати, зять Вільгельма. У молодості вважався прибічником прони́мецьких поглядів, а 1918 року був кандидатом на польський трон. У часи Другої світової війни підтримував антинімецьке польське підпілля. Загинув польським патріотом у радянському полоні.

Хотек, Софія (1868–1914). Графиня Хотковська та Вогнінська, згодом герцогиня Гогенберзька. Дружина Франца-Фердинанда, загинула поруч із ним у Сараєво 28 червня 1914 року від рук представника сербських націоналістів.

Чарторийський, Ольгерд (1888–1977). Князь, польський аристократ, чоловік Матильди, зять Вільгельма. У часі Другої світової війни разом із дружиною емігрував до Бразилії.

ІНШІ

Бауер, Макс (1875–1929). Німецький артилерійський офіцер, близький спільник Людендорфа, прибічник ідеї правої диктатури в Німеччині, симпатик монархії в Австрії, нарешті військовий та промисловий радник Чан Кай-Шека. Учасник невдалого путчу в Берліні 1920 року. У 1921 році товариш Вільгельма у Відні, співучасник баварського плану вторгнення в Большевицьку Росію. 1924 року Альфонсо за ініціативою Вільгельма запросив його до Іспанії.

Бонн, Франсуа-Хав'є (1882–1945). Отець-редемпторист бельгійського походження. Прийняв східний (греко-католицький) обряд та українську національність. Товариш Вільгельма в Україні 1918 року,

посол Української Народної Республіки до Ватикану 1920 року. Помер у Сполучених Штатах.

Василько, Микола (1868–1924). Український політик шляхетського румунського походження. Депутат австрійського парламенту, в часі Першої світової війни прибічник створення української коронної землі у складі Габсбурзької монархії. Один із українських співбесідників Вільгельма в роки Першої світової війни. Співпрацював із Вільгельмом у наданні допомоги українським дипломатам у січні та лютому 1918 року, коли вони вели перемовини, що призвели до Хлібного миру. Дипломат Західноукраїнської Народної Республіки та Української Народної Республіки.

Візнер, Фрідріх фон (1871–1951). Австрійський адвокат і дипломат, приятель Династії Габсбургів. Отримав від Франца-Йосифа доручення скласти спеціальний звіт щодо сараєвського замаху. У 1920–1921 роках у Відні співпрацював із Вільгельмом у монархістській та українській політиці. 1930 року Отто поставив його на чолі політики реставрації. Особа єврейського походження і головно жертва Вільгельмового антисемітизму у 1937–1938 роках.

Вілсон, Вудро (1856–1924). Американський політик. Президент Сполучених Штатів Америки, під час Першої світової війни запропонував ідею національного самовизначення.

Гімлер, Гайнрих (1900–1945). Нацистський чільник. Серед інших функцій, був головою СС та Комісії Райху зі зміцнення німецькості. Після Гітлера несе найбільшу відповідальність за Голокост. Особистий ворог Габсбургів, відіслав Альбрехтову родину до табору праці й неодноразово намагався націоналізувати її власність. Наклав на себе руки.

Гинденбург, Пауль фон (1847–1934). Німецький командувач і державний діяч. Разом зі своїм начальником штабу Людendorфом вважався переможцем над російським військом у битві під Танненбергом 1914 року. У часі Першої світової війни ці двоє чоловіків здобули домінуюче становище у Німецькій Імперії, полишивши позаду навіть самого Вільгельма II. 1925 року повернувся до громадського життя, висунувши свою кандидатуру на президентство. Переобраний у 1932 році. У 1933 році призначив канцлером Гітлера.

Горті, Міклош (1868–1957). Габсбурзький морський офіцер, згодом регент Угорщини. За наказами Максимільяна обплив цілу землю. Плавав до Іспанії у товаристві Штефана, служив aide-de-camp при Францеві-Йосифові. За рекомендацією Штефана, Карл підняв його до чину адмірала й поставив на чолі цілого габсбурзького флоту. Посів владу в Угорщині після невдалої комуністичної

революції. Регентом протривав двом спробам свого володаря Карла повернути собі трон Угорщини.

Грушевський, Михайло (1866–1934). Український історик і державний діяч. Автор основоположної праці з історії України. 1918 року нетривалий час був головою держави в Українській Народній Республіці.

Гужковський, Казимир (?–1918). Український шляхтич польського походження, офіцер габсбурзького війська. Одна із українських контактних осіб Вільгельма під час Першої світової війни.

Дольфус, Енгельберт (1892–1934). Австрійський політик, з 1932 по 1934 роки був канцлером. Був очільником Християнської Соціальної партії, на підставі якої у 1933 році заснував Фронт Батьківщини. 1933 року розпустив парламент і після цього правив за постановою. Після громадянської війни 1934 року заборонив Соціал-демократичну партію. Клерикальний авторитарний режим Дольфуса намагався утримати центр австрійської політики всупереч сильним впливам як лівиці, так і нацистської правиці. 1934 року загинув від рук нацистів.

Жорж-Мішель, Мішель (1883–1985). Плідний французький журналіст, мемуарист і критик мистецтва. Приятель Вільгельма у Парижі. 1936 року Полетт Куйба задіяла його у подорож до Відня.

Куйба, Полетт (?–?). Французька авантюристка. Коханка Вільгельма в Парижі.

Ларищенко, Едуард (?–?). Ад'ютант і секретар Вільгельма. Супроводжував Вільгельма в Україні та Іспанії, перш ніж вони розлучилися у Франції.

Лебедь, Микола (1909–1998). Діяч українського націоналізму, учасник терористичних актів у міжвоєнній Польщі. Діяв у бандерівській гілці Організації Українських Націоналістів, 1943 року став одним із засновників Української Повстанської Армії. Прибічник ідеї етнічних чисток проти поляків. Стараннями Вільгельма нав'язав контакти з французькою розвідкою. По війні виконував операції для американської розвідки.

Лінкольн, Требітш (1879–1943). Угорський злодій, англійський місіонер, член британського парламенту, німецький націоналіст і буддійський гуру. На початку 1920-х років був учасником планів Білого Інтернаціоналу зібрати підтримку налаштованих на ревізіонізм націй проти мирних угод та большевицької Росії.

Людендорф, Еріх (1865–1937). Німецький командувач і націоналіст. Голова штабу в часі Першої світової війни за Гінденбурга, разом із своїм зверхником вважався відповідальним за перемогу при Танненберзі 1914 року. Учасник путчу правих сил у Берліні 1920 року, а також Гітлерового Півного Путчу в Мюнхені 1923 року. У 1921 році

був союзник Вільгельма у баварських задумах вторгнення у большевицьку Росію.

Містінгетт (1875–1956). Французька співачка та акторка, найкраще znana за свою пісню «Mon Homme» і живі концерти на Монмартрі. Народилася Жанною Буржуа в Анг'єн-ле-Бен, де Вільгельм жив у кінці 1920-х років. Найвідоміша французька і найвисокооплачуваніша виконавиця свого часу. На початку 1930-х років була приятелькою Вільгельма.

Новосад, Роман (1920?–2004). Український студент музики у Варшаві, а згодом у Відні. Друг і товариш Вільгельма у воєнному та повосенному шпіонажі. Советський політв'язень, автор стислого мемуару про Вільгельма.

Панейко, Василь. Український журналіст і політик. Державний секретар із закордонних справ Західноукраїнської Народної Республіки, представляв Українську Національну Республіку на мирних переговорах у Парижі. Дотримувався проросійських поглядів. Українські політики підозрювали його у співпраці із розвідувальними службами. Прийняв французьке громадянство. Познайомився із Вільгельмом не пізніше за 1918 рік, на початку 1930-х років був його приятелем і політичним радником у Парижі. Можливий донощик на Вільгельма для польської розвідки, ймовірний режисер скандалу 1934–1935 років, що змусив Вільгельма покинути Париж.

Пілсудський, Юзеф (1867–1935). Польський революціонер і державний діяч. Соціаліст, що вірив у повстання, експлуатував свою роль у Польських Легіонах Габсбургів аби створити збройний рух за польську незалежність. із 1918 року був головою держави й головнокомандувачем незалежної Польщі, переміг у війнах проти Західноукраїнської Народної Республіки та большевицької Росії. 1926 року вдруге прийшов до влади в Польщі внаслідок військового перевороту.

Полтавець-Острияниця, Іван (1890–1957). Український патріот із Російської імперії. Діяв в уряді Гетьманату, був наближеною особою Гетьмана Павла Скоропадського. На початку 1920-х років співпрацював із Вільгельмом у монархістській політиці, а 1937 року поновив знайомство із ним. Прибічник союзу України із нацистською Німеччиною.

Прокопович, Анна (?–?). Зв'язкова бандерівської гілки Організації Українських Націоналістів. Під виглядом Ліди Тульчин 1944 року у Відні познайомилася із Романом Новосадом та Вільгельмом.

Скоропадський, Павло (1873–1945). Український державний діяч, що представляв інтереси консерваторів і землевласників. За підтримки Німеччини у квітні 1918 року очолив державний переворот проти Української Народної Республіки. Боявся популярності Вільгельма на селі того літа. Суперник, а часом союзник Віль-

гельма в монархістській політиці в Україні на початку 1920-х років. Емігрував до Німеччини, де загинув у бомбардуванні союзників.

Токарі. Див. Токажевський-Карашевич, Ян.

Токажевський-Карашевич, Ян (1885–1954). Український дипломат польського походження. Службовець Української Народної Республіки, учасник підтримуваного Польщею Прометейського руху, що мав на меті послаблення Советського Союзу шляхом збудження націоналізму. У 1930-х роках був приятелем Вільгельма, як і той, був фашистом-аристократом.

Тульчин, Ліда. Див. Прокопович, Анна.

Франк, Ганс (1900–1946). Нацистський юрист. Був баварським міністром юстиції із 1933 року, а з 1939 року – головою Generalgouvernement (окупованої німцями Польщі). Здійснював свої повноваження із польського королівського палацу в Кракові, викрав родинне срібло польських Габсбургів. 1937 року Вільгельм вважав його можливим партнером України в нацистському середовищі. У Нюрнбергу його визнано винним у скоєнні воєнних злочинів і страчено.

Шушніг, Курт фон (1897–1977). Австрійський політик, канцлер Австрії у 1934–1938 роках. Підтримував зв'язки із Отто фон Габсбургом і дозволяв реставраційному рухові певну свободу дій. Шукав джерел підтримки для правлячого Фронту Батьківщини. Чинив опір Гітлерові та *Аншлюсу* запальною риторикою і спланованим референдумом щодо незалежності 1938 року, але наказав австрійським військам не опиратися. Німці тримали його у в'язницях і концентраційних таборах. Емігрував до Сполучених Штатів.

Шептицький, Андрей (1865–1944). Український церковний діяч польського походження, греко-католицький Митрополит Галицький. Перетворив Греко-Католицьку Церкву в австрійській Галичині на українську національну установу і сподівався повернути православних вірних у греко-католицизм. Наставник Вільгельма у 1917 та 1918 роках, а також, можливо, у 1930-х.

Хронологія історії Габсбургів

- 1273 Рудольфа обрано цісарем Священної Римської імперії
- 1430 Заснування Ордену Золотого Руна
- 1522 Роз'єднання іспанської та австрійської ліній роду Габсбургів
- 1526 Битва під Могачем, Габсбурги здобувають Богемію та Угорщину
- 1618–1648 Тридцятилітня війна
 - 1683 Османська облога Відня
 - 1700 Вимирання іспанської гілки Габсбургів
 - 1740 Трон посідає Марія-Терезія
- 1740–1763 Війни з Прусією
- 1772–1795 Поділи Польщі
- 1792–1814 Війни з Францією
 - 1793 Страта Марії-Антуанетти
 - 1806 Кінець Священної Римської імперії
- 1814–1815 Віденський Конгрес
- 1821–1848 Меттерніх на посаді канцлера
 - 1848 Весна Народів, Франц-Йосиф посідає трон
 - 1859 Війна з Францією та П'ємонтою
 - 1860 Жовтневий Диплом
 - Народження Штефана
 - 1866 Війна з Прусією та Італією
 - 1867 Компроміс з Угорщиною
 - Конституційні закони
 - Страта Максимільяна в Мексиці
- 1870–1871 Об'єднання Німеччини та Італії
 - 1878 Берлінський Конгрес, окупація Боснії, незалежність Сербії
 - 1879 Союз із Німеччиною
 - Штефан стає морським офіцером
 - 1886 Шлюб Штефана та Марії-Терезії
 - 1888 Народження Альбрехта
 - 1889 Самогубство коронного принца Рудольфа у Маерлінгу
 - 1895 Народження Вільгельма
 - 1896 Штефан відходить від дійсної служби
- 1897–1907 Штефан, Віллі та родина на Лошині
 - 1898 Вбивство цесаревни Єлизавети
 - 1903 Антигабсбурзька династія у Сербії
 - 1907 Запровадження загального виборчого права для чоловіків

- 1907–1914 Штефан, Віллі та родина в Галичині
- 1908 Анексія Боснії та Герцеговини
 - Шістдесятий ювілей правління цісаря Франца-Йосифа
- 1909–1913 Вільгельм у школі, сестри виходять заміж
- 1912 Перша Балканська війна
 - 1913 Друга Балканська війна
- 1913–1915 Вільгельм у військовій академії
- 1914 Вбивство Франца-Фердинанда у Сараєві
- 1914–1918 Перша світова війна
- 1915 Вільгельм командує українськими загонами
 - 1916 Смерть Франца-Йосифа, Карл посідає трон
 - Проголошення Королівства Польського
 - 1917 Большевицька революція, падіння Російської імперії
 - 1918 Визнання Української Народної Республіки
 - Австро-німецька окупація України
 - Вільгельм в Україні
 - Австрійська, Польська, Чехословацька, Західноукраїнська республіки
 - Розпад Габсбурзької монархії
 - 1919 Знищення Західноукраїнської Народної Республіки
- 1919–1923 Паризькі мирні угоди
- 1921 Знищення Української Народної Республіки
 - Публічний розрив стосунків між Штефаном та Вільгельмом
 - Штефан стає громадянином Польщі, зберігає маєток
 - Вільгельм у Білому Інтернаціоналі
 - 1922 Муссоліні бере владу в Італії
 - Альфонсо дає Габсбургам прихисток у Іспанії
- 1922–1926 Вільгельм в Іспанії
- 1926–1935 Вільгельм у Франції
- 1931 Іспанія стає республікою, Альфонсо покидає країну
 - 1932 Отто досягає повноліття, початок реставраційної політики
- 1932–1933 Голод у советській Україні
- 1933 Гітлер бере владу в Німеччині
 - Смерть Штефана та Марії-Терези
 - Розпуск австрійського парламенту, створення Фронту Батьківщини

- 1934 Поразка соціал-демократів у Австрії
 - Невдала спроба нацистського перевороту в Австрії
 - Створення Народного Фронту в Парижі
- 1935 Суд над Вільгельмом і Полетт
- 1935–1947 Вільгельм в Австрії
 - 1936 Союз Німеччини та Італії, Італія покидає Австрію
- 1936–1939 Громадянська війна в Іспанії
- 1937–1938 Великий Терор у Советському Союзі
 - 1938 Аншлюс, знищення Австрії
 - Kristallnacht, погроми
 - 1939 Пакт про ненапад між нацистською Німеччиною та Советським Союзом
 - Німецьке та советське вторгнення у Польщу
 - Німці заарештовують Альбрехта
- 1939–1940 Німеччина націоналізує власність Габсбургів
 - Німецькі виселення поляків та євреїв
 - 1941 Німецьке вторгнення в Советський Союз
- 1941–1945 Голокост європейських євреїв
- 1943–1947 Етнічні чистки поляків та українців
- 1944–1947 Вільгельм займається шпіонажем
 - 1945 Польща захоплює маєтки Габсбургів
- 1945–1948 Комуністи захоплюють владу у Східній Європі
- 1945–1955 Чотиридержавна окупація Австрії
 - 1947 Совети заарештовують Вільгельма
 - 1948 Смерть Вільгельма у Советській Україні
 - 1951 Смерть Альбрехта в Швеції
 - Європейська Спільнота Вугілля та Сталі
 - 1953 Смерть Сталіна
 - 1957 Римський договір
- 1979–1999 Отто виконує повноваження депутата Європейського Парламенту
- 1980–1981 Рух Солідарність у Польщі
- 1985–1991 Горбачов при владі у Советському Союзі
 - 1986 Вступ Іспанії до Європейського Союзу
 - 1989 Революції у східній Європі
- 1990–1999 Війни в Югославії
 - 1991 Розпад Советського Союзу
 - 1991 Українська незалежність
- 1991–2005 Судові позови щодо Живецької броварні
 - 1995 Вступ Австрії до Європейського Союзу
 - 2004 Вступ Польщі до Європейського Союзу
 - Помаранчева Революція в Україні

Заввага щодо термінів та мов

Не існує чіткої і стислої назви імперії, про яку йдеться у цій книжці. До 1804 року Габсбурги не мали збірної назви для своїх європейських володінь. Між 1804 і 1867 роками ці землі були відомі як «Австрійська імперія». Між 1867 і 1918 роками це державне утворення називалося «Австро-Угорщиною». Я запроваджую щодо нього термін «Габсбурзька монархія». Термін «Австрія» я зберігаю на позначення невеликої альпійської республіки, що утворилася після обох світових воєн, нинішньої Австрії.

Дезигнат «Австро-Угорщина» є менш доладним, ніж може здаватися. У монархії була угорська половина, але не було австрійської. Офіційною назвою неугорських земель було «землі і королівства, представлені в Імперській Раді». У цій книжці йдеться головню про території, що належали до неугорської частини імперії. Як провінція Істрія, так і Галичина, у яких розгортається значна частина дії, належали до «земель і королівств, представлених в Імперській Раді».

Дослідники Габсбурзької монархії знайомі з німецькими скороченнями, що в період між 1867 і 1918 роками вказували на адміністративну чіткість. Установи імперські, або «kaiserlich», як такі позначала літера «к». Установи угорські були королівськими, а отже, «königlich» – їх теж позначала літера «к». Відтак спільні австро-угорські установи були знані як «K. und k.» – цісарсько-королівські. Саме тому письменник Роберт Музіль прописав дію *Людини без властивостей* у країні на ім'я Каканія. Можливо це бюрократичне засилля літери «к» пояснює також і те, чому Кафка так ненавидів першу букву свого прізвища. Я уникаю цих варіантів, послуговуючися замість них прикметником «габсбурзький».

Серед цісарсько-королівських установ, про які йдеться у цій книжці, були армія, флот, міністерство закордонних справ і окупаційна влада Боснії. Згадки про габсбурзьке військо відсилають до Цісарсько-королівської армії, K. und k. Armee; особливої уваги не отримують ані австрійські, ані угорські війська внутрішньої оборони (Landwehr та Honvéd). Обоє із цих останніх брали участь в окупації України 1918 року, й жертвами згаданої у книжці кривавої бійні стали війська Honvéd; однак для того, щоб описати окупацію, не було особливої потреби розрізняти між цими різновидами збройних сил Габсбургів. До установ, що їх згадано в цій книжці і що були визначальними в неугорській половині імперії, установ імперських, але не королівських, належать уряд і парламент.

Називання титулів різних членів родини Габсбургів подібне до колекціонування метеликів: в обидвох заняттях приємнішим є пошук, а не класифікація. Повні титули цісаря і членів його родини займають на письмі не одну сторінку й майже ніколи не друкуються, навіть у найулесливіших геральдичних працях. Франц-Йосиф та Карл були цісарями в Австрії, королями в Угорщині. Вільгельм, його батько і брати були цісарськими ерцгерцогами у Австрії і королівськими ерцгерцогами в Угорщині; його мати і сестри були цісарськими ерцгерцогинями в Австрії і королівськими ерцгерцогинями в Угорщині. Я часом передавав термін «ерцгерцог» як «принц» замість дослівнішого «архикнязь», аби відобразити сенс його австрійського вжитку – як слова на позначення кровних принців, чоловіків у черзі на трони.

Повним прізвищем цих Габсбургів було Габсбург-Лотрінген. Династія Габсбургів-Лотарингів постала 1736 року внаслідок шлюбу герцога Лотаринзького з ерцгерцогинею Марією-Терезією фон Габсбург. Прагматична Санкція дозволяла Марії-Терезії правити, а її дітям – успадковувати габсбурзькі трони. Кожен сучасний Габсбург, якого згадано в цій книжці, є нащадком Марії-Терезії, а отже, членом династії Габсбург-Лотрінген, чи, у її більш українському звучанні, Габсбургів-Лотарингів.

Не існує також задовільного способу називати ті місця, що колись належали до Габсбурзької монархії. Мовою адміністрування у неугорській частині монархії була німецька, отож мапи, створені перед 1918 роком, як правило, подають німецькі назви. Усі чільні Габсбурги, про яких ідеться в цій книжці народилися перед 1918 роком. Однак, як і їхня імперія, вони не були німцями в сенсі національному. Загалом я вживаю англійських топонімів. У стосунку до дрібніших місцевостей англійський топонім зазвичай збігається із топонімом слов'янським. Це додає певного анахронізму, але спричиняє, мабуть, найменше плутанини.

Вільгельм послуговувався головно шістьма мовами: німецькою, французькою, українською, польською, італійською та англійською. П'ять із цих мов застосовують латинську абетку. Українська, як і російська, на письмі передається кирилицею. Українські та російські слова відтворено за спрощеною версією системи транслітерування Бібліотеки Конгресу США. У головній частині тексту українські та російські назви відтворено у найпростіших із можливих форм, у примітках – більш точно. Люди, що знають ці мови, побачать, що такий підхід не перешкоджає їхньому розумінню; всі інші не матимуть підстав цим перейматися. За винятком уривків із

романів, що їх подано в бібліографії, будь-які переклади з цих та інших мов є моїми – хоча я безсоромно турбував друзів і колег із проханнями про допомогу.

Усі чоловіки у найближчій родині Вільгельма фон Габсбурга носили ім'я Карл, на честь ерцгерцога Карла, герцога Тешенського, діда Вільгельмового батька (і прадіда матері), а також, дещо більш віддалено, на честь цісаря Карла, над чією імперією у шістнадцятому столітті не заходило сонце. Сам Вільгельм був Вільгельмом-Францом-Йосифом-Карлом, його батько був Карлом-Штефаном, один із братів називався Карлом-Альбрехтом, а інший – Лео-Карлом. Додає сум'яття ще й те, що австрійським цісарем із 1916 року теж був Карл. Для спрощення справи я вдався до того вирішення проблеми, що було поширеним серед їхніх сучасників, і говорив у тексті про Штефана, а не Карла-Штефана, Альбрехта, а не Карла-Альбрехта, і Лео, а не Лео-Карла. Таким чином, цісар Карл стає єдиним Карлом моєї розповіді.

До Вільгельма у різних контекстах застосовувалися різні імена. Члени родини, друзі, коханці й товариші знали його Гійомом, Гі, Робером, Вільямом, Василем, Віллі, або ж Віші. Я називаю його Віллі, коли йдеться про його дитинство, та Вільгельмом у дорослому віці. Вжиток цих німецьких форм його імені не означає, що він був німцем за національністю, бо таким він – переважно – не був. Німецька мова могла колись відсилати до універсального, а універсальне в людині завжди непевне. Після нацистського періоду німецька мова набула інших відголосів, аніж ті, що їх вона мала впродовж значної частини Вільгельмового життя. Перед 1933 роком німецька культура була цвітом Європи не лише в самій Німеччині, а й у володіннях Габсбургів. На відміну від К., героя Кафчиного Процесу, Вільгельм обрав собі ту ідентичність, за яку отримав вирок і загинув. Подібно до Ульріха, героя Музілевої *Людини без властивостей*, він ніколи не вважав такий вибір остаточним.

Примітки

АРХИВИ ТА СКОРОЧЕННЯ

AAN	Archiwum Akt Nowych, Варшава, Польща
AC	Archives Contemporaines, Фонтанбле, Франція
AKPR	Archiv Kanceláře Prezidenta Republiky, Прага, Чеська Республіка
AP	Archives de Paris, Париж, Франція
APK-OŻ	Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Żywcu, Польща
APP	Archives de la Préfecture de Police, Париж, Франція
AR	Archiv der Republik, Відень, Австрія
AUTGM	Archiv Ústavy Tomáše Garrigue Masaryk, Прага, Чеська Республіка
BA	Bundesarchiv, Берлін-Ліхтерфельде, Німеччина
BHStA	Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Мюнхен, Німеччина
BK	Bundesarchiv, Кобленц, Німеччина
CAW	Centralne Archiwum Wojskowe, Рембертув, Польща
HHStA	Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Відень, Австрія
HURI	Ukrainian Research Institute, Harvard University, Tokary Collection
KA	Kriegsarchiv, Відень, Австрія
RAAA	Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Берлін, Німеччина
WSL	Wiener Stadt- und Landesarchiv, Відень, Австрія
ПДГ	Протокол допиту (Протокол допроса), Вільгельм фон Габсбург
ПДН	Протокол допиту (Протокол допроса), Роман Новосад
РГВА	Российский государственный военный архив, Москва, Росія
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань, Київ, Україна
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна
ЦДІАЛ	Центральний державний історичний архів, Львів, Україна

Бібліографія

ДРУКОВАНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Епіграф

Nietzsche, Friedrich. «Nachgelassene Fragmente Frühjahr 1881 bis Sommer 1882». *Nietzsche Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Берлін: Walter de Gruyter, 1973, Fünfte Abteilung, Zweiter Band, 411.

Лібретто

Des Kaisers Traum. Festspiel in einem Aufzuge von Christiane Gräfin Thun-Salm. Musik von Anton Rückauf. Відень, 1908.

Романи

Музиль, Роберт. *Сум'яття вихованця Терлеса*. З нім. пер. Юрій Прохасько. Київ: Юніверс, 2001.

Музиль, Роберт. *Людина без властивостей*. З нім. пер. Олекса Логвиненко. Київ: Видавництво Жупанського, 2010. У 2 т.

Часописи

Berlinske Tidende, 31 березня 1920; *Die Neue Zeitung*, 3 грудня 1908; *Die Presse*, 10 листопада 2007; *Gazeta Wyborcza*, 1991–2005; *Le Figaro*, 4 липня, 28 липня, 13 серпня 1935; *Le Jour*, 25 липня 1934; *Le Journal*, 28 липня 1935; *Le Populaire*, 15 грудня 1934, 28 липня 1935; *L'Oeuvre*, 28 липня 1935; *Matin*, 15 грудня 1934; *Neues Wiener Journal*, 9 січня 1921; *New York Times*, 14 листопада 1930, 21 лютого 1931, 15 вересня 1931, 11 вересня 1934, 17 грудня 1937, 7 квітня 1997; *Rzeczpospolita*, 1991–2005; *Völkischer Beobachter*, 11 березня 1937; *Volksblatt*, 6 грудня 1908; *Wiener Abendpost*, 3 грудня 1908; *Wiener Bilder*, 9 грудня 1908; *Wiener Mittag*, 2 вересня 1921; *Кореспондент*, 15 червня 2007; *Соборна Україна*, 1 листопада 1921.

ВТОРИННІ ДРУКОВАНІ ДжЕРЕЛА

Abramson, Henry. *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Afflerbach, Holger (Hrsg.). *Kaiser Wilhelm II als Oberster Kriegsherr im Ersten Weltkrieg*. Мюнхен: R. Oldenbourg, 2005.

Andics, Hellmut. *Der Fall Otto Habsburg: Ein Bericht*. Відень: Verlag Fritz Molden, 1965.

Antonoff, Anne Louise. «Almost War: Britain, Germany, and the Balkan Crisis, 1908–1909». PhD diss., Yale University, 2006.

Applebaum, Anne. *Gulag: A History*. New York: Doubleday, 2003.

Armie. *María Cristina de Habsburgo Reina de España*. Барселона: Ediciones Maria Rosa Urraca Pastor, 1935.

Arz, Artur. *Zur Geschichte der Grossen Kriegeres 1914–1918*. Відень: Rikola Verlag, 1924.

- Badeni, Joachim. *Autobiografia*. Краків: Wydawnictwo Literackie, 2004.
- Balfour, Michael, and John Mair. *Four-Power Control in Germany and Austria*. London: Oxford University Press, 1956.
- Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984.
- Banac, Ivo. *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988.
- Bar, Jacek. «Z Życia koła», Неопублікований рукопис, доступний з: http://www.przewodnicy.net/kpt/zycie04/04_10_20.html. 20 жовтня 2004.
- Bartovský, Vojtěch. *Hranice: Statisticko-Topografický a kulturný obraz*. Hranice: Nakladem Vojt. Bartovského, 1906.
- Basch-Ritter, Renate. *Österreich auf allen Meeren: Geschichte der k. (u.) k. Marine 1382 bis 1918*. Грац: Verlag Styria, 2000.
- Baumgart, Winfried. *Deutsche Ostpolitik 1918*. Відень: R. Oldenbourg Verlag, 1966.
- Baur, Johannes. *Die russische Kolonie in München 1900–1945*. Візбаден: Harrasowitz Verlag, 1998.
- Bayer v. Bayersburg, Heinrich. *Österreichs Admirale*. Відень: Bergland Verlag, 1962.
- Beer, Siegfried. «Die Besatzungsmacht Großbritannien in Österreich 1945–1949», у Alfred Ableitinger, Siegfried Beer und Eduard G. Staudinger (Hrsg.). *Österreich unter Alliiertter Besatzung 1945–1955*, 41–70. Відень: Böhlau Verlag, 1998.
- Beller, Steven. «Kraus's Firework: State Consciousness Raising in the 1908 Jubilee Parade in Vienna and the Problem of Austrian Identity». У: *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, ed. Maria Bucur and Nancy Wingfield, 46–71. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2001.
- Berenson, Edward. *The Trial of Madame Caillaux*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Berkhoff, Karel C. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.
- Bihl, Wolfdieter. «Beitrag zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918». *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 14 (1966): 51–62.
- Bihl, Wolfdieter. *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk*. Відень: Böhlau Verlag, 1970.
- Bihl, Wolfdieter. «Zur Tätigkeit des ukrainophilen Erzherzogs Wilhelm nach dem Ersten Weltkrieg». Sonderdruck aus *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Мюнхен: Osteuropa-Institut, 1971.
- Binder, Dieter A. «The Christian Corporatist State: Austria from 1934 to 1938». У: *Austria in the Twentieth Century*, ed. Rolf Steininger, Günther Bischof, and Michael Gehler, 72–84. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002.
- Binder, Harald. *Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*. Відень: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005.
- Blanning, Tim, *The Pursuit of Glory: Europe 1648–1815*. New York: Penguin, 2007.

Боляновський, Андрій. *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*. Львів: CIUS, 2003.

Borowsky, Peter. *Deutsche Ukrainepolitik 1918*. Любек, Німеччина: Matthiesen Verlag, 1970.

Boyer, John W. «Political Catholicism in Austria, 1880–1960». *Contemporary Austrian Studies* 13 (2004): 6–36.

Bożek, Gabriela, ed. *Żywieckie projekty Karola Pietschki*. Катовице: Śląskie Centrum Kulturowego, 2004.

Brandon, Ray, and Wendy Lower, eds. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, and Memorialization*. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Brassaï, *The Secret Paris of the 1930s*. New York: Pantheon Books, 1976.

Bridge, F. R., «The Foreign Policy of the Monarchy 1908–1918». *Y: The Last Years of Austria-Hungary: Essays in Political and Military History 1908–1918*, ed. Mark Cornwall. Exeter, UK: University of Exeter Press, 1990.

Brook-Shepherd, Gordon. *The Last Empress: The Life and Times of Zita of Austria-Hungary, 1892–1989*. New York: HarperCollins, 1991.

Brook-Shepherd, Gordon. *Uncrowned Emperor: The Life and Times of Otto von Habsburg*. London: Hambledon and London, 2003.

Bruski, Jan Jacek. *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Краків: Arcana, 2004.

Бубній, Михайло. *Редемптористи*. Львів: Монастир Св. Альфонса, 2003.

Buchanan, Tom, and Martin Conway, eds. *Political Catholicism in Europe*. New York: Oxford University Press, 1996.

Burds, Jeffrey. «The Early Cold War in Soviet West Ukraine». *Carl Beck Papers*, Pittsburgh, no. 1505, 2001.

Burián, Stephen. *Austria in Dissolution*. London: Ernst Benn, 1925.

Burrin, Philippe. *Faschisme, nazisme, autoritarisme*. Paris: Éditions du Seuil, 2000.

Cartledge, Bryan. *The Will to Survive: A History of Hungary*. London: Timewell Press, 2006.

Cavallie, James. *Ludendorff och Kapp i Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1993.

Chałupska, Anna. «Księżna wraca do Żywca». *Nad Sołą i Koszarową* 4, no. 11 (червень 2001).

Chłopczyk, Helena. «Alicja Habsburg – Księżna–Partyzant». *Karta groni* 26 (1991): 28–36.

Chłopczyk, Helena. «Ostatni właściciele dóbr Żywieckich». Неопублікована стаття. *Żywiec*, 1986.

Cienciala, Anna, Natalia Lebedeva, and Wojciech Materski, eds. *Katyń: A Crime without a Punishment*. New Haven, CT: Yale University Press, 2007.

Clark, Christopher. *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

Clark, Christopher. *Kaiser Wilhelm II*. London: Longman, 2000.

Cohen, Gary. *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2006.

Cornwall, Mark. *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. New York: St. Martin's, 2000.

Дашкевич, Ярослав. «Вільгельм Габсбург і історія». *Розбудова держави* 1, ч. 4 (2005): 57–69.

Deák, István. *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*. New York: Oxford University Press, 1990.

Dedijer, Vladimir. *The Road to Sarajevo*. New York, Simon and Schuster, 1966.

Дяків, Соломія, ред. *Листи Митрополита Андрія Шептицького до Іларіона Свенціцького*. Львів: Українські технології, 2005.

Dickinger, Christiane. *Franz Josef I: Die Entmythisierung*. Відень: Ueberreuter, 2002.

Dobosz, Stanisław. *Wojna na ziemi Żywieckiej*. Живець: Gazeta Żywiecka, 2004.

Documents ruthéno-ukrainiens. Париж: Bureau Polonais de Publications Politiques, 1919.

Донцов, Дмитро. Рік 1918. Торонто: Гомін України, 1954.

Eudin, Xenia Joukoff. «The German Occupation of the Ukraine in 1918». *Russian Review* 1, no. 1 (1941), 90–105.

Evans, R. J. W. *Rudolf II and His World*. London: Thames and Hudson, 1997.

Evans, Richard J. *The Coming of the third Reich*. New York: Penguin, 2003.

Feldman, Gerald. *German Imperialism 1914–1918: The Development of a Historical Debate*. New York: John Wiley & Sons, 1972.

Ferguson, Niall. *The World's Banker: The History of the House of Rothschild*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1998.

Fischer, Fritz. *Griff nach der Weltmacht*. Düsseldorf: Droste, 1961.

Fiutak, Martin. «Vasilij von Biskupskij und die russische politische Emigration in München». Магістерська дисертація, Ludwig-Maximilians-Universität, 2004.

Frank, Aliosn Fleig. *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.

Freud, Sigmund. *Introductory Lectures on Psychoanalysis*. New York: Norton, 1966.

Gaddis, John Lewis. *The United States and the Origins of the Cold War*. New York: Columbia University Press, 2000.

Garton Ash, Timothy. *In Europe's Name: Germany and the United Continent*. London: Jonathan Cape, 1993.

Garton Ash, Timothy. *The Polish Revolution: Solidarity*. New Haven, CT: Yale University Press, 2002.

Garton Ash, Timothy and Timothy Snyder. «Ukraine: The Orange Revolution». *New York Review of Books*, 28 квітня 2005 р., 28–32.

Gay, Peter. *Freud, Jews, and Other Germans*. New York: Oxford University Press, 1978.

Gehler, Michael. «From Non-Alignment to Neutrality? Austria's Transformation during the First East-West Détente, 1953–1958». *Journal of Cold War Studies* 7, no. 4 (2005): 104–136.

Geiss, Immanuel. *Der Polnische Grenzstreifen 1914–1918*. Любек: Matthiesen, 1960.

Gellner, Ernest. *Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski, and the Habsburg Dilemma*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Georges-Michel, Michel. *Autres personnalités que j'ai connues, 1900–1943*. New York: Brentano, 1943.

Georges-Michel, Michel. *Folles de Luxes et Dames de Qualité*. Paris: Editions Baudinière, 1931.

Georges-Michel, Michel. *Gens de Théâtre que j'ai connus*. New York: Brentano's, 1942.

Glassheim, Eagle. *Noble Nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.

Golczewski, Frank. «Die ukrainische und die russische Emigration in Deutschland». Y: Karl Schlögel (Hrsg.). *Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941*. Berlin: Akademie Verlag, 1995, 77–84.

Goldinger, Walter und Dieter A. Binder. *Geschichte der Republik Österreich 1918–1938*. Oldenbourg: Verlag für Geschichte und Politik, 1992.

Gortazar, Guillermo. *Alfonso XIII, hombre de negocios*. Madrid: Alianza Editorial, 1986.

Grelak, Frank. *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/1942*. Визбаден: Harrasowitz Verlag, 2005.

Gribble, Francis. *The Life of the Emperor Francis Joseph*. New York: Putnam's Sons, 1914.

Gross, Jan. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.

Grossegger, Elisabeth. *Der Kaiser-Huldigungs-Festzug, Wien 1908*. Відень: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992.

Gumbrecht, Hans Ulrich. *In 1926: Living at the Edge of Time*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.

Habsburg, Alice. *Princessa och partisan*. Стокгольм: P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1973.

Habsburg, Elisabeth. *Das poetische Tagebuch*. Відень: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1984.

Habsburg, Karol Olbracht. *Na marginesie sprawy Żywieckiej*. Львів: приватне видання, 1924.

Halpern, Paul G. «The Cattaro Mutiny, 1918». Y: *Naval Mutinies of the Twentieth Century*, ed. Christopher M. Bell and Bruce A. Ellman. London: Frank Cass, 2003, 54–79.

Hamann, Brigitte. *Kronprinz Rudolf: Ein Leben*. Відень: Amalthea, 2005.

Hamann, Brigitte. *The Reluctant Empress: A Biography of Empress Elisabeth of Austria*. Берлін: Ellstein, 1996.

Hamann, Brigitte (Hrsg.). *Die Habsburger*. Мюнхен: Piper, 1988.

Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*. New York: Cambridge University Press, 2004.

Hendrix, Paul. *Sir Henri Deterding and Royal Dutch Shell: Changing Control of World Oil 1900–1940*. Bristol, UK: Bristol Academic Press, 2002.

Herodotus. *The History*, trans. Henry Clay. Buffalo, NY: Prometheus Books, 1992.

Hills, Alice. *Britain and the Occupation of Austria, 1943–1945*. New York: St. Martin's Press, 2000.

- Himka, John-Paul. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*. Montreal, QC: McGill University Press, 1999.
- Гірняк, Никифор. *Полк. Василь Вишиваний*. Вінніпеґ, МБ: Микитюк, 1956.
- Hornykiewicz, Teofil (Hrsg.). *Ereignisse in der Ukraine 1914–1923*. Тт. 3–4. Philadelphia, PA: Lypynsky East European Research Institute, 1968–1969.
- Houthaeve, Robert. *De Gekruisigde Kerk van de Oekraïne en het offer van Vlaamse missionarissen*. Moorslede: R. Houthaeve, 1990.
- Грицак, Ярослав. *Нарис Історії України*. Київ: Генеза, 1996.
- Hull, Isabel. *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
- Hull, Isabel. *The Entourage of Kaiser Wilhelm II, 1888–1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Husar, Bożena. «Żywiecscy Habsburgowie». У: *Kalendar Żywiecki 1994*, 65. Живець: Gazeta Żywiecka 1993.
- Hyla, Bogumiła. «Habsburgowie Żywiecscy w latach 1895–1947». У: *Karta groni*, (1991): 7–27.
- Иванова, Климентина, ред. *Стара българска литература*. Т. 4. Софія: Български писател, 1986.
- James, Harold. *Europe Reborn: A History, 1914–2000*. Harlow, UK: Pearson, 2003.
- Jászi, Oskar. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago: University of Chicago Press, 1929.
- Jelavich, Charles. *South Slav Nationalism: Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Columbus: Ohio State University Press, 1990.
- Judson, Peter M. *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York: Penguin, 2005.
- Kakowski, Aleksander. *Z Niewoli do Niepodległości*. Краків: Platan, 2000.
- Kellogg, Michael. *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Кентій, А. В. *Нариси історії Організації Українських Націоналістів*. Київ: НАН України, 1998.
- Khlevniuk, Oleg V. *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*. New Haven, CT: Yale University Press, 2004.
- Killem, Barbara. «Karel Havlíček and the Czech Press before 1848». У: *The Czech Renaissance of the Nineteenth Century*, ed. Peter Brock and H. Gordon Skilling, 113–130. Toronto, ON: University of Toronto Press, 1970.
- King, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemia, 1848–1914*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.
- Klimecki, Michał. *Polsko-ukraińska wojna o Lwów*. Варшава: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997.
- Knežević, Jovana. «The Austro-Hungarian Occupation of Belgrade during the First World War». Докторська дисертація, Yale University, 2004.

- Kořalka, Jiři. *Čeři v Habsburské říze a v Evropě*. Praha: Argo, 1996.
- Koselleck, Reinhart. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, MA: MIT Press, 1985.
- Koven, Seth. *Sexual and Social Politics in Victorian London*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.
- Kramer, Mark. «The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union». *Journal of Cold War Studies* 5, no. 1 (2003), 3–16; 5, no. 4 (2003), 3–42; 6, no. 4 (2004), 3–64; 7, no. 1 (2005), 3–96.
- Krauss, Alfred. «Die Besetzung der Ukraine 1918». У: *Die Militärverwaltung in den von den Österreichischen-Ungarischen Truppen Besetzten Gebieten*, ed. Hugo Kerchnawe, Rudolf Mitzka, Felix Sobotka, Hermann Leidl, and Alfred Krauss. New Haven, CT: Yale University Press, 1928.
- Кривуцький, Іван. *Де срібнолентий Сян пливе...* Київ: Брама 1999.
- Кривуцький, Іван. *За полярним колом: Спогади в'язня Гулаг Ж–545*. Львів: Полтава, 2001.
- Krzyżanowski, Piotr. «Księżna arcypolskości». *Wprost*, 11 січня 2004.
- Kuhnke, Monika. «Polscy Habsburgowie i polska sztuka». *Cenne, bezcenne/ utraczone*, березень-квітень 1999.
- Kursell, Otto v. «Erinnerungen an Dr. Max v. Sheubner-Richter». Неопублікований рукопис, BA. Мюнхен, 1966.
- Lacquer, Walter. *Russia and Germany*. Boston: Little, Brown, 1965.
- Laverdure, Paul. «Achille Delaere and the Origins of the Ukrainian Catholic Church in Western Canada». *Australasian Canadian Studies* 24, no. 1 (2006): 83–104.
- Liulevicius, Vejas. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Lubomirska, Maria. *Pamiętnik*. Познань: Wydawnictwo Poznańskie, 1997.
- Lucey, Michael. *Never Say I: Sexuality and the First Person in Colette, Gide, and Proust*. Durham, NC: Duke University Press, 2006.
- Ludendorff, Erich. *The General Staff and Its Problems*. Vol. 2. London: Hutchinson & Co., n. d.
- MacKenzie, David. *Apis: The Congenial Conspirator*. Boulder, CO: East European Monographs, 1985.
- Mackiewicz, Stanisław. *Dom Radziwiłłów*. Варшава: Czytelnik, 1990.
- Magocsi, Paul Robert. *A History of Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, 1996.
- Majchrowski, Jacek M. *Ugrupowania monarchistyczne w latach Drugiej Rzeczypospolitej*. Вроцлав: Ossolineum, 1988.
- Малиновський, Б. В. «Архикнязь Вільгельм фон Габсбург, Січові Стрільці та 'Запорожці' у 1918 р». *Архіву України* 1–6 (1997).
- Markovits, Andrei, and Frank Sysyn, eds. *Nationbuilding and the Politics of Nationalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.
- Markus, Georg. *Der Fall Redl*. Відень: Amalthea, 1984.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.
- Mastny, Vojtech. *Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. New York: Oxford University Press, 1996.

- Mayer, Arno J. *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York: Pantheon Books, 1981.
- Mazower, Mark. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York: Knopf, 1999.
- Mędrzecki, Włodzimierz. «Bayerische Truppenteile in der Ukraine im Jahr 1918». У: *Bayern und Osteuropa*, ed. Hermann Bayer-Thomas, 442–458. Візбаден: Harrasowitz Verlag, 2000.
- Menasse, Robert. *Erklär mir Österreich*. Відень: Suhrkamp, 2000.
- Michalski, Krzysztof. *Płomień wieczności: Eseje o myślach Frydryka Nietzschego*. Краків: Znak, 2007.
- Миллер, Алексей. *Империя Романовых и национализм*. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2006.
- Milow, Caroline. *Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie*. Візбаден: Harrasowitz Verlag, 2002.
- Mistinguett. *Mistinguett: Queen of the Paris Night*. London: Elek Books, 1954.
- Monitor Polski*, 6 березня 1919 р., Число 53.
- Mosse, George. *The Fascist Revolution: Towards a General Theory of Fascism*. New York: Howard Fertig, 1999.
- Müller, Wolfgang. *Die Sowjetische Besatzung in Österreich 1945–1955 und ihre politische Mission*. Відень: Böhlau Verlag, 2005.
- Murat, Laure. *La loi du genre: Une histoire culturelle du «troisième sexe»*. Париж: Fayard, 2006.
- Niemann, Alfred. *Kaiser und Revolution*. Berlin: August Scherl, 1922.
- Новосад, Роман. «Як загинув Габсбург-Вишиваний». *Зона 10* (1995): 56–58.
- Новосад, Роман. «Василь Вишиваний, який не став королем України». *Україна 26* (1992): 22–25.
- Nußler, Horst G. W. *Konservative Wehrverbände in Bayern, Preußen und Österreich 1918–1933*. Мюнхен: Nußler Verlag, 1973.
- Онацький, Євген. *Портрети в профіль*. Чикаго: Ukrainian-American, 1965.
- Осташко, Тетяна. «Польська військова спецслужба про український монархічний рух». *Ucrainika Polonica* 1 (2004): 240–256.
- Owen, Charles. *The Maltese Islands*. New York: Praeger, 1969.
- Palmer, Alan. *Twilight of the Habsburgs: The Life and Times of Emperor Francis Joseph*. New York: Atlantic Monthly Press, 1994.
- Павлюк, Олександр. *Боротьба України за незалежність і політика США, 1917–1923*. Київ: КМ Академія, 1996.
- Pelenski, Jaroslaw. «Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany (1917–1918) as Reflected in His Memoirs». У: *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, ed. Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka. Edmonton, AB: CIUS, 1994.
- Perotti, Eliana. *Das Schloss Miramar in Triest (1856–1870)*. Відень: Böhlau Verlag, 2002.
- Петрів, Всеслод. *Військово-історичні праці. Спомини*. Київ: Поліграфкнига, 2002.
- Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.

- Plaschka, Richard Georg, Horst Haselsteiner und Arnold Suppan. *Inner Front: Militärassistenten, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*. Мюнхен: R. Oldenbourg Verlag, 1974.
- Подвижники Чину Найсвятішого Ізбавителя в Україні. Тернопіль: Монастир Успення Пресвятої Богородиці, 2004.
- Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung einer staatlichen Massenverbrechens*. Мюнхен: R. Oldenbourg Verlag, 1996.
- Pola: Seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Відень: Carol Gerold's Sohn, 1887.
- Pollack, Martin. *Nach Galizien: Von Chassiden, Huzulen, Polen und Ruthenen: Eine imaginaire Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina*. Відень: C. Brandstätter, 1984.
- Polski Słownik Biograficzny*. Т. 9. Вроцлав: Polska Akademia Nauk, 1960–1961.
- Попик, Сергій. *Українці в Австрії 1914–1918*. Київ: Золоті Литаври, 1999.
- Rak, Jiří. *Byvalí Čechové: České historické mýty a stereotypy*. Прага: H & H, 1994.
- Rape, Ludger. *Die Österreichischen Heimwehren und die bayerische Recht 1920–1923*. Відень: Europaverlag, 1977.
- Расевич, Василь. «Вільгельм фон Габсбург – Спроба стати українським королем». У: *Подорож до Європи*, ред. Оксана Гаврилів і Тимофій Гаврилів, 210–221. Львів: ВНТЛ-Класика, 2005.
- Rauchensteiner, Manfred. *Der Sonderfall: Die Besatzungszeit in Österreich 1945 bis 1955*. Відень: Verlag Styria, 1979.
- Redlich, Joseph. *Emperor Francis Joseph of Austria*. New York: Macmillan, 1929.
- Remak, Joachim. «The Healthy Invalid: How Doomed the Habsburg Empire?» *Journal of Modern History* 41, no. 2 (1969): 127–143.
- Reshetar, John. *The Ukrainian Revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1952.
- Roberts, Mary Louise. *Civilization without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Romanov, Alexander. *Twilight of Royalty*. New York: Ray Long and Richard R. Smith, 1932.
- Ronge, Max. *Kriegs- und Industriespionage*. Цюрих: Amalthea, 1930.
- Rossino, Alexander. *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*. Lawrence: University of Kansas Press, 2003.
- Rudnytsky, Ivan. *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton, AB: CIUS, 1987.
- Rumpler, Helmut. *Max Hussarek: Nationalitäten und Nationalitätenpolitik im Sommer des Jahres 1918*. Грац: Verlag Böhlau, 1965.
- Rusniaczek, Jerzy. «Jak powstał zamek w Żywcu». *Karta groni* (1991): 37–51.
- Rutkowski, Ernst. «Ukrainische Legion». Неопублікований рукопис у володінні автора. Відень, 2005.
- Ryan, Nellie. *My Years at the Austrian Court*. London: Bodley Head, 1916.
- Schmidt-Brentano, Antonio. *Die Österreichische Admirale*. Оснабрюк: Biblio Verlag, 1997.
- Schorske, Carl. E. *Fin-de-Siecle Vienna: Politics and Culture*. New York: Vintage, 1981.

- Sendtner, Kurt. *Rupprecht von Wittelsbach: Kronprinz von Bayern*. Мюнхен: Richard Pflaum, 1954.
- Senecki, Ireneusz i Dariusz Piotrowski. «Zbiory malarstwa w pałacu Habsburgów w Żywcu». *Gronie* 1, nr. 25 (2006): 58–60.
- Shanafelt, Gary W. *The Secret Enemy: Austria-Hungary and the German Alliance*. Boulder, CO: East European Monographs, 1985.
- Shevel, Oxana. «Nationality in Ukraine: Some Rules of Engagement». *East European Politics and Societies* 16, no. 2 (2002): 386–413.
- Скоропадський, Павло. *Спогади*. Київ: Книга, 1995.
- Skrzypek, Józef. «Ukraińcy w Austrii podczas wojny i geneza zamachu na Lwów». *Niepodległość* 19 (1939): 27–92; 187–224; 349–387.
- Snyder, Timothy. «The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943». *Past and Present* 179 (2003): 197–234.
- Snyder, Timothy. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, CT: Yale University Press, 2003.
- Snyder, Timothy. *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven, CT: Yale University Press, 2003.
- Snyder, Timothy. «'To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All': The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947». *Journal of Cold War Studies* 1, no. 2 (1999): 86–120.
- Sondhaus, Lawrence. *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy, 1797–1866*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 1989.
- Sondhaus, Lawrence. *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1914: Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 1994.
- Sonnenthal, Hermine von. *Adolf von Sonnentals Briefwechsel*. Штутгарт: Deutsche Verlags-Anstalt, 1912.
- Spector, Scott. «Where Personal Fate Turns to Public Affair: Homosexual Scandal and Social Order in Vienna 1900–1910». *Austria History Yearbook* 38 (2007): 15–24.
- Spector, Scott. «The Wrath of the 'Countess Merviola': Tabloid Exposé and the Emergence of Homosexual Subjects in Vienna in 1907». *Contemporary Austrian Studies* 15 (2006): 31–46.
- Spyra, Adam. *Browar Żywiec 1856–1996*. Живець: Unigraf, 1997.
- Stevenson, David. *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy*. New York: Basic Books, 2004.
- Stourzh, Gerald. *Um Einheit und Freiheit: Staatsvertrag, Neutralität, und das Ende der Ost-West-Besatzung Österreichs 1945–1955*. Відень: Böhlau, 1998.
- Stoye, John. *The Siege of Vienna*. London: Collins St. James's Place, 1964.
- Strachan, Hew. *The First World War*. New York: Penguin, 2005.
- Sudoplatov, Pavel, and Anatoli Sudoplatov. *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness, a Soviet Spymaster*. Boston: Little, Brown, 1994.
- Suleja, Włodzimierz. *Orientacja Austro-Polska w latach I Wojny światowej*. Вроцлав: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992.
- Szporluk, Roman. «The Making of Modern Ukraine: The Western Dimension». *Harvard Ukrainian Studies* 25, nos. 1–2 (2001): 57–91.

Szporluk, Roman. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford, CA: Hoover Institution, 2000.

Tanner, Marie. *The Last Descendant of Aeneas: The Hapsburgs and the Mythic Image of the Emperor*. New Haven, CT: Yale University Press, 1993.

Taylor, A. J. P. *The Habsburg Monarchy, 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. London: Macmillan, 1941.

Терещенко, Ю. І. і Т. С. Осташко. *Український патріот з династії Габсбургів*. Київ: НАН України, 1999.

Терещенко, Юрій. «В'ячеслав Липинський і Вільгельм Габсбург на політичних перехрестях». *Молода Нація* 4 (2002), 91–126.

Thoss, Bruno. *Der Ludendorff-Kreis 1919–1923: München als Zentrum der mitteleuropäischen Gegenrevolution Zwischen Revolution und Hitler-Putsch*. Мюнхен: Kommissionsbuchhandlung R. Wölfe, 1977.

Thun-Salm, Christiane und Hugo von Hoffmannsthal. *Briefwechsel*, ed. Renate Motering. Франкфурт: S. Fischer, 1999.

Torzecki, Ryszard. *Kwestia ukraińska w polityce Trzeciej Rzeszy*. Варшава: Książka i Wiedza, 1972.

Tunstall, Graydon A., Jr. «Austria-Hungary». In *The Origins of World War I*, ed. Richard F. Hamilton and Holger H. Hertwig, 112–149. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Турій, Олег. «Історичний шлях редемптористів східної вітки на українській землі». У: *Редемптористи: 90 літ в Україні*, ред. Ярослав Приріз. Львів: Місія Христа, 2003.

Tylza-Janosz, Marta. «Dobra czarnieckie i porąbczańskie Habsburgów Żywieckich w XIX i XX wieku». Магістерська дисертація, Akademia Pedagogiczna, Краків, 2003.

Ullman, Richard. *Anglo-Soviet Relations 1917–1920*. 3 vols. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1961–1973.

Unowsky, Daniel. *The Pomp and Politics of Patriotism*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2005.

Vasari, Emilio. *Dr. Otto Habsburg oder die Leidenschaft für Politik*. Відень: Verlag Herold, 1972.

Vicinus, Martha. «Fin-de-Siecle Theatrics: Male Impersonation and Lesbian Desire». In *Borderlines: Genders and Identities in War and Peace, 1870–1930*, ed. Billie Melman, 163–192. New York: Routledge, 1998.

Vivian, Herbert. *The Life of the Emperor Charles of Austria*. London: Grayson & Grayson, 1932.

Vogelsberger, Hartwig A. *Kaiser von Mexico*. Відень: Amalthea, 1992.

Vogt, Adolf. *Oberst Max Bauer: Generalstaboffizier im Zwielficht 1869–1929*. Оснабрюк: Biblio Verlag, 1974.

Vushko, Iryna. «Enlightened Absolutism, Imperial Bureaucracy and Provincial Society: The Austrian Project to Transform Galicia, 1772–1815». Докторська дисертація, Yale University, 2008.

Вишиваний, Василь. «У. С. С. з весни 1918 р. до перевороту в Австрії», 1920. Машинопис у HURI.

Wagnleitner, Reinhold. *Coca-colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994.

Wandycz, Piotr. *The Lands of Partitioned Poland*. Seattle: University of Washington Press, 1979.

Wandycz, Piotr. *Soviet-Polish Relations, 1919–1921*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.

Wasserstein, Bernard. *The Secret Lives of Trebitsch Lincoln*. New Haven, CT: Yale University Press, 1988.

Weber, Eugen. *The Hollow Years: France in the 1930's*. New York: Norton, 1996.

Wheatcroft, Andrew. *The Habsburgs: Embodying Empire*. London: Penguin, 1996.

Wiggemann, Frank. *K. und k. Kriegsmarine und Politik: Ein Beitrag zur Geschichte der italienischer Nationalbewegung in Istrien*. Відень: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004.

Williams, Robert C. *Culture in Exile: Russian Émigrés in Germany, 1881–1941*. Ithaca, NY : Cornell University Press, 1972.

Wilson, Andrew. *Ukraine's Orange Revolution*. New Haven, CT : Yale University Press, 2005.

Wilson, Andrew. *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World*. New Haven, CT: Yale University Press, 205.

Wingfield, Nancy. *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.

Winter, Eduard. *Die Sowjetunion und der Vatikan, Teil 3: Russland und das Papstum*. Берлін: Akademie-Verlag, 1972.

Yekelchuk, Serhy. *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in Soviet Historical Memory*. Toronto, ON: University of Toronto Press, 2004.

Yekelchuk, Serhy. *Ukraine: The Birth of a Modern Nation*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Zacek, Joseph. «Metternich's Censors: The Case of Palacky». In *The Czech Renaissance of the Nineteenth Century*, ed. Peter Brock and H. Gordon Skilling, 95–112. Toronto, ON: University of Toronto Press, 1970.

Залізняка, Микола. «Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському». У: *Берестейський Мир: Спомини та Матеріали*, ред. Іван Кедрин, 51–81. Львів-Київ: Кооперативна Накладна Червона Калина, 1928.

Zeman, Z. A. B. *The Breakup of the Habsburg Empire: A Study in National and Social Revolutions*. London: Oxford University Press, 1961.

Життя і смерть Полковника Коновальця. Львів: Червона калина, 1993.

Золотарев, В. А. и др., ред. *Русская военная эмиграция: Документы и материалы*. Москва: Гея, 1998.

Żurawski vel Grajewski, Przemysław Piotr. *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*. Warszawa: Sempex, 1995.

УДК 94(477)(092)''191/194''+929
ББК 63.3(4Укр)5/6-8
С53

Монографія

Переклад з англійської *Павла Грицака*

First published in the United States by Basic Books,
a member of the Perseus Books Group
Вперше опубліковано в Сполучених Штатах Америки компанією Basic Books,
членом Perseus Books Group

Переклад здійснено за виданням: Snyder, Timothy. The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke. New York: Basic Books, 2008.

Снайдер Т.

С53 Червоний Князь: монографія / Тимоті Снайдер. – Київ: Грані-Т, 2011. – 296 с.
ISBN 978-966-465-352-4

Книга відомого американського історика, професора Єльського університету Тимоті Снайдера присвячена непересічній постаті в історії Центральної та Східної Європи – Вільгельмові фон Габсбургіві. Ерцгерцог, родич австрійського цісаря, він обрав собі українську ідентичність і став легендарним полковником Василем Вишиваним, Червоним Князем, який боровся за незалежність України в часи Першої і Другої світових воєн. Його вабили героїчні сторінки української історії, змагання українців за державність. Аж до своєї смерті за стінами Лук'янівської тюрми Києва влітку 1948 року він не втрачав надії посісти монарший престол у відновленій українській державі. Він шукав союзників у різних державах – Польщі, Австрії, Франції і навіть нацистській Німеччині, але, врешті, розчарувався в них усіх. Пристрасний мрійник і романтик Вільгельм потерпав від поразок у політиці.

Хто ж був цей дивний чоловік, який змінив свою ідентичність і вирішив боротися за чужу державність? Якою була б історія нашої держави, якби його мрія здійснилася? Запрошуємо порозмірковувати над цими питаннями разом із проникливою книгою Тимоті Снайдера.

УДК 94(477)(092)''191/194''+929
ББК 63.3(4Укр)5/6-8

ISBN 978-966-465-352-4

© «Грані-Т», майнові права, 2011

Науково-популярне видання

Тимоті Снайдер

Червоний Князь

Головний редактор *Олена Мовчан*
Науковий редактор *Тетяна Григор'єва*
Випусковий редактор *Іван Андрусяк*
Технічний редактор *Ольга Даниленко*
Коректор *Наталя Трухіна*
Верстка *Оксани Коваленко*
Дизайн і обкладинка *Ольги Даниленко*

Підписано до друку 05.07.2011.
Формат 60х90/16. Папір книжковий.
Гарнітура Helios. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 18,5. Наклад 2000 пр.
Зам. №5142

ТОВ «Видавництво «Грані-Т»,
вул. Бориса Гмирі, 2, офіс 10, м. Київ, 02140, Україна
Тел./факс: +38 (044) 200-12-57 (58, 59),
227-80-43, 353-60-69
Відділ збуту: +38 (044) 209-16-42, 592-28-27
office@grani-t.info
www.grani-t.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 3276 від 10.09.2008.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у ТОВ «Фактор-Друк»,
м. Харків, вул. Саратовська, 51.
Тел. +38 (057) 717-51-85

Книга відомого американського історика, професора Єльського університету Тимоті Снайдера присвячена непересічній постаті в історії Центральної та Східної Європи – Вільгельмові фон Габсбургові. Ерцгерцог, родич австрійського цісаря, він обрав собі українську ідентичність і став легендарним полковником Василем Вишиваним, Червоним Князем, який боровся за незалежність України в часи Першої і Другої світових воєн. Його вабили героїчні сторінки української історії, змагання українців за державність. Аж до своєї смерті за стінами Лук'янівської тюрми Києва влітку 1948 року він не втрачав надії посісти монарший престол у відновленій українській державі. Він шукав союзників у різних державах – Польщі, Австрії, Франції і навіть нацистській Німеччині, але, врешті, розчарувався в них усіх. Пристрасний мрійник і романтик Вільгельм потерпав від поразок у політиці. Хто ж був цей дивний чоловік, який змінив свою ідентичність і вирішив боротися за чужу державність? Якою була б історія нашої держави, якби його мрія здійснилася? Запрошуємо порозмірковувати над цими питаннями разом із проникливою книгою Тимоті Снайдера.

